

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«Διαχείριση και ανάδειξη πολιτισμικών αγαθών και περιβάλλοντος»

Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία

«Από την Αρχαία Μεσσήνη στην Ανδανία:

Προβολή και Ανάδειξη της μνήμης της περιοχής»

της

Ευγενίας Λαμπροπούλου

A.M:1012201601011

Πτυχιούχου του τμήματος Ιστορίας - Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης

Τριμελής Επιτροπή:

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Ζυμή Ελένη, Επίκουρος Καθηγήτρια Τ.Ι.Α.Δ.Π.Α.

Συν/πουσες Καθηγήτριες: Ευαγγελία Μηλίτση, Προϊσταμένη της ΕΦΑ Μεσσηνίας

Μιμικά Γιαννοπούλου, Δρ. Αρχαιολόγος, διδάσκουσα στο
Τ.Ι.Α.Δ.Π.Α για το διάστημα 2016-2018

Καλαμάτα, Μάρτιος 2019

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Εισαγωγή.....σελ. 6-8
Κεφάλαιο 1.	Η έννοια της μνήμης και της ταυτότητας: μια σύντομη θεωρητική προσέγγιση.....σελ. 9- 14
Κεφάλαιο 2.	Ιστορική επισκόπηση: το πολιτισμικό υπόβαθρο της περιοχής.....σελ.15-47
	I. Μεσσηνιακή Γενεαλογία.....σελ.15
	II. Προγονολατρεία.....σελ. 29
	III. Ηρωολατρεία.....σελ.32
	VI. Η Μεσσηνιακή «ταυτότητα» στην Ύστερη Αρχαιότητα και στους Βυζαντινούς χρόνους.....σελ. 39
	V. Γηγενείς και επήλυδες στην περίοδο της Φραγκοκρατίας και της Οθωμανικής κυριαρχίας.....σελ. 45
Κεφάλαιο 3.	Στα ίχνη της μεσσηνιακής πομπής προς το Καρνάσιον Άλσος: μία προτεινόμενη διαδρομή για τον επισκέπτη.....σελ.48-82
	I. Γενικά Εισαγωγικά: Πολιτιστικές Διαδρομές-Πολιτιστική Κληρονομιά -Πολιτιστικός Τουρισμός.....σελ. 48
	II. Ιστορικό – πολιτικό ιδεολογικό πλαίσιο διαδρομής.....σελ. 51
	α. Τα μυστήρια της Ανδανίας και οι λατρευόμενες θεότητες.....σελ. 52
	β. Τοπιογραφία της περιοχής: αρχαιολογία και περιβάλλον.....σελ.56
	III. Παρουσίαση διαδρομής.....σελ. 63
	VI. Η διαδρομή.....σελ. 65
Κεφάλαιο 4.	Προτάσεις για την προβολή και ανάδειξη της περιοχής και της μνήμης της:σελ.83-91
	I. Γενικά Εισαγωγικά: Πολιτιστική Κληρονομιά, Πολιτιστικές Διαδρομές και Τοπική Ανάπτυξη.....σελ.83

II. Προτάσεις.....	.σελ. 84
Επίλογος.....	σελ. 92-96
Περίληψη.....	σελ. 97
Abstract.....	σελ. 97
Παράρτημα.....	σελ. 98 – 101
Συνομογραφίες.....	σελ. 102
Βιβλιογραφία.....	σελ. 103-121

Ευχαριστίες

Με την ολοκλήρωση της εν λόγω διπλωματικής εργασίας θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά, καταρχήν, την επιβλέπουσα καθηγήτρια μου κυρία Ελένη Ζυμή για την καθοδήγηση, το ενδιαφέρον της, την άριστη συνεργασία μας, την υπομονή και αμέριστη υποστήριξη που μου προσέφερε σε όλα τα στάδια υλοποίησής της, καθώς και τις καθηγήτριες του μεταπτυχιακού και μέλη της επιτροπής, κυρία Ευαγγελία Μηλίτση-Κεχαγιά και κυρία Μιμίκια Γιαννοπούλου για τις καίριες παρατηρήσεις τους, συμβουλές, και πληροφορίες, που με τόση προθυμία μου παρείχαν, αλλά και για την συμπαράστασή τους σε όλα τα επίπεδα, από τη δική της θέση η κάθε μία.

Επίσης θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στον βυζαντινολόγο κύριο Μιχάλη Κάππα για τις υποδείξεις του και το χρήσιμο πληροφοριακό υλικό που μου έδωσε, όπως και στη φίλη από παλιά, την επιγραφικό κυρία Βούλα Μπαρδάνη για τις εποικοδομητικές συζητήσεις μας και τα πολύ σημαντικά σχόλια-διευκρινήσεις της. Ακόμα θα ήθελα να ευχαριστήσω τον σχεδιαστή κ. Τάσο Παπαδόγκωνα, παλιό φίλο και συνεργάτη από την «οικογένεια» της αρχαίας Μεσσήνης για την τεχνική υποστήριξη και τις τελευταίες στιγμής παρεμβάσεις.

Δε θα μπορούσα να μην αναφέρω τους φίλους από τους Κωνσταντίνους, κύριο Μιχάλη και κυρία Ευστρατούλα Τσιάλα, κύριο Τάκη Καππόπουλο και κύριο Κώστα Ζαφειράκη, η βοήθεια των οποίων υπήρξε καθοριστική για την ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας. Τους ευχαριστώ πολύ για το ενδιαφέρον τους, για τη φιλοξενία τους και για το χρόνο που αφιέρωσαν σε αυτή την προσπάθεια.

Ως ηθική συμπαραστάτρια και εμψυχώτρια μου σχεδόν σε όλη τη διάρκεια του μεταπτυχιακού προγράμματος θα είναι πάντα ζωντανή στη μνήμη μου, η εκλιπούσα καθηγήτρια κυρία Βάσω Πέννα, που έφυγε δυστυχώς από κοντά μας πριν την ολοκλήρωση αυτού του μεταπτυχιακού κύκλου που η ίδια είχε οραματιστεί και ξεκινήσει.

Τέλος, ένα πολύ μεγάλο ευχαριστώ οφείλω στον Δάσκαλο, τον καθηγητή κύριο Πέτρο Θέμελη, στον οποίο και αφιερώνω αυτή τη μελέτη, ως ένα ελάχιστο φόρο τιμής για όλα όσα τόσο απλόχερα και γενναιόδωρα μου έχει διδάξει, για όλα όσα μου έχει μεταδώσει και προσφέρει τα δεκαπέντε χρόνια μαθητείας κοντά του.

Στον Επιστήμονα, Δάσκαλο και Άνθρωπο

Στον εμπνευστή και καθοδηγητή μου όλα αυτά τα χρόνια

Πέτρο Θέμελη

ΜΕΡΟΣ Ι

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην παρούσα μελέτη επιχειρείται η προβολή και ανάδειξη της μνήμης που συνέδεε τα δύο σημαντικά κατά την αρχαιότητα κέντρα, τα οποία υπήρξαν και πρωτεύουσες της Μεσσηνίας, σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, τη Μεσσήνη και την Ανδανία, μέσω μιας πολιτιστικής διαδρομής. Η πολιτιστική διαδρομή που παρουσιάζεται στην ανά χείρας εργασία χαρακτήκε πάνω στα ίχνη της καθιερωμένης μεσσηνιακής πομπής, που ξεκινούσε από την Μεσσήνη με προορισμό το Καρνάσιον άλσος, στο πλαίσιο της θρησκευτικής εορτής των Μυστηρίων της Ανδανίας. Παράλληλα, είναι μια διαδρομή που ακολούθησε και ο Πausanίας αναζητώντας το ιερό της μυθικής πρωτεύουσας των Μεσσηνίων. Στην ουσία πρόκειται για την αναβίωση της παραδοσιακής τελετουργικής αυτής πορείας, ικανής να ανακαλέσει μνήμες του παρελθόντος μέσα από την επαφή και τη γνωριμία με τα υλικά πολιτιστικά του κατάλοιπα.

Μέσω της διαδρομής αυτής, ανακαλείται και εκτυλίσσεται η μνήμη της μυθικής και ιστορικής πορείας του μεσσηνιακού λαού και ο αγώνας του να διατηρήσει την ιδιαίτερη ταυτότητα του και την «τοπική» του συνείδηση.

Το τοπίο (φυσικό και ιστορικό) και τα μνημεία της διαδρομής αλλά και της ευρύτερης περιοχής παίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο. Η σύνδεση των διαφόρων μνημείων της διαδρομής με το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον γίνεται μέσα από την υλική τους υπόσταση. Πρόκειται για κατάλοιπα με διάρκεια ζωής και χρήσης που από μόνα τους εκφράζουν τη δυναμική που έχουν να ανακαλούν αναμνήσεις. Ο τόπος, το τοπίο από την άλλη πλευρά, ως μια διαδικασία εν δράσει, η οποία διαμορφώνει τον άνθρωπο και διαμορφώνεται από αυτόν¹, καθώς ενσωματώνει πολλαπλούς τόπους και χρόνους², μετατρέπεται στον βασικότερο μάρτυρα της διαχρονικής πορείας προγενέστερων κοινωνιών, ενώ αποτελεί συγχρόνως το συγκεκριμένο πλαίσιο των ανθρώπινων ενεργειών, συναισθημάτων, σκέψεων, διαθέσεων και προθέσεων. Όλα αυτά εγγράφονται στο τοπίο μέσα από την ενεργή δράση των ανθρώπων. Οι δραστηριότητες των ανθρώπων μέσα στο τοπίο προσδιορίζονται, ως ένα βαθμό, από τις μνήμες που έχουν για αυτό, καθώς και από την επιθυμία τους να διατηρήσουν ή να απαλείψουν κάποιες από αυτές ή τις ιστορίες των τοπίων.

¹ Inglis 1977, 489-494.- Ingold 1993, 152-174.-Darvill 1999, 104-118.

² Knapp and Ashmore 1999, 1-30.

Έχοντας ως θεωρητικό υπόβαθρο τις σύγχρονες ερμηνευτικές προσεγγίσεις περί μνήμης και ταυτότητας γίνεται προσπάθεια να ανιχνευθούν οι διεργασίες εκείνες που συνέβαλαν στη διαμόρφωση της μεσσηνιακής συνείδησης και ταυτότητας μέσα στο ρου της ιστορικής πορείας του πολύπαθου αυτού λαού. Διερευνάται επίσης -στο βαθμό που είναι εφικτό- ο τρόπος με τον οποίο οι Μεσσήνιοι του παρελθόντος αντιλαμβάνονταν το δικό τους παρελθόν, και παράλληλα, δίνεται έμφαση στις ζώσες (σημερινές) μνήμες αυτού του παρελθόντος και στον απόηχό τους. Μεταξύ άλλων το παρόν πόνημα προτείνει τρόπους διαχείρισης της μνήμης της περιοχής και της δυνατότητας σύνδεσής της με την ανάπτυξη της τοπικής κοινωνίας και οικονομίας.

Βασική συλλογιστική της εν λόγω εργασίας είναι να επιτευχθεί μια συνθετική-ολιστική προσέγγιση του τρίπτυχου τόπος-μνημεία-άνθρωποι. Δεν πρόκειται για μία απλή γνωριμία με τα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος, ιδωμένη αποκλειστικά από την πλευρά της «επίσημης»³ αρχαιολογίας, της θεσμικής, «καθιερωμένης» αρχαιολογίας, ως επιστήμης αλλά και ως μηχανισμού προστασίας και προβολής των αρχαιολογικών καταλοίπων. Προβάλλεται παράλληλα η πολλαπλότητα της έννοιας και του περιεχομένου του τοπίου, συμπεριλαμβανομένης της χλωρίδας του, ενώ αναδεικνύονται και τα δρώντα υποκείμενα (οι άνθρωποι), που εμπλέκονται σε αυτή τη διαδικασία, ως μόνιμοι κάτοικοι των περιοχών ενδιαφέροντος και φορείς μνήμης. Η επικοινωνία του αρχαίου παρελθόντος με την «ετερότητα», τις άλλες αρχαιολογίες, εφόσον συνυπάρχουν, μπορούν να οδηγήσουν σε ένα γόνιμο διάλογο, εμπλουτίζοντας τις δικές μας ερμηνευτικές προσεγγίσεις⁴. Απώτερος στόχος του όλου εγχειρήματος αποτελεί η κοινωνικοποίηση αυτής της διαδρομής με ό,τι αυτή περικλείει.

Σε αυτό το πλαίσιο η εργασία που ακολουθεί αποτελεί προϊόν περιήγησης, επιτόπιας έρευνας-αυτοψίας στις θέσεις και τα μνημεία της διαδρομής καθώς και βιβλιογραφικής έρευνας. Κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας συγκεντρώθηκαν στοιχεία μέσα από προσωπικές μαρτυρίες και αφηγήσεις κατοίκων της περιοχής, μέρος των οποίων παρατίθεται στο παράρτημα.

Στο πρώτο κεφάλαιο η έρευνα ξεκινά από το θεωρητικό πλαίσιο που διέπει την προσέγγιση και ερμηνεία βασικών εννοιών, όπως της μνήμης και της ταυτότητας, έννοιες απαραίτητες για την πραγμάτευση του θέματός μας. Με αφετηρία τις παραπάνω έννοιες, διερευνούμε εν συντομία ζητήματα της συλλογικότητας, της συλλογικής συνείδησης, του πολιτισμού, της πολιτισμικής μνήμης και ταυτότητας, της αντιπαράθεσης και του αυτοπροσδιορισμού, που έχουν ιδιαίτερη σημασία για την κατανόηση της διαμόρφωσης της συλλογικής μνήμης και της ταυτότητας των Μεσσήνιων.

Στο δεύτερο κεφάλαιο ερχόμαστε σε επαφή με το πολιτισμικό υπόβαθρο της περιοχής ενδιαφέροντος, όπως αυτό αποτυπώνεται πάνω σε υλικά κατάλοιπα και πρακτικές του παρελθόντος. Διατρέχουμε την πορεία του μεσσηνιακού λαού από τα προϊστορικά χρόνια έως και την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας με επίκεντρο πάντα τους δύο κομβικούς σταθμούς της διαδρομής μας, την αρχαία Μεσσήνη και την Ανδανία καθώς και την περιφέρεια τους. Γύρω από αυτούς τους δύο πόλους παρακολουθούμε

³ Με τον όρο «επίσημη» αρχαιολογία δηλώνεται η αρχαιολογία που εκπροσωπείται κυρίως από τους κρατικούς φορείς που εστιάζουν συνήθως είτε στην προστασία των μνημείων είτε στη μελέτη των υλικών καταλοίπων αυτών καθ' εαυτών αποκομμένων πολλές φορές από το σύγχρονο κοινωνικό περιβάλλον.

⁴ Χαμηλάκης 2015.-Χαμηλάκης 2017, 244-260.

τις διεργασίες που συντελούνται στη μακρά διαδρομή του μεσσηνιακού λαού, οι οποίες οδηγούν στη σταδιακή διαμόρφωση της συλλογικής συνείδησης και ταυτότητάς του.

Το τρίτο κεφάλαιο που αποτελεί τον κεντρικό κορμό της εργασίας, πραγματεύεται το σκεπτικό, τον σχεδιασμό και την παρουσίαση της προτεινόμενης πολιτιστικής διαδρομής. Αρχικά, ως θεωρητικό πλαίσιο, παρουσιάζονται και αναλύονται οι έννοιες «πολιτιστικές διαδρομές», «πολιτιστική κληρονομιά» και «πολιτιστικός τουρισμός» ενώ παράλληλα αναδεικνύεται η μεταξύ τους σχέση. Στη συνέχεια δίνεται το ιδεολογικό-πολιτικό πλαίσιο της προτεινόμενης διαδρομής και αναλύεται η θρησκευτική γιορτή των μυστηρίων της Ανδανίας, γύρω από την οποία στρέφεται η πορεία. Στο σημείο αυτό τίγονται θέματα κοινωνικής, πολιτικής και θρησκευτικής φύσεως που αφορούν τη σύνδεση και τη στενή σχέση μεταξύ των δύο πρώην πρωτευουσών μέσα από σημαντικές αρχαιολογικές μαρτυρίες, κυρίως τα επιγραφικά τεκμήρια. Επίσης ιδιαίτερη συζήτηση γίνεται περί τοπογραφίας, ως προς την αναζήτηση της θέσης της μυθικής Ανδανίας, καθώς ο εντοπισμός της ακριβούς θέσης του ιερού της, κατά κύριο λόγο, εξακολουθεί μέχρι και σήμερα να αποτελεί ζητούμενο. Ακολουθεί η παρουσίαση της διαδρομής και όλων των ενδιάμεσων σταθμών και περιγράφονται τα μνημεία όλων των εποχών με την ιστορία τους, τα οποία συναντάμε καθ' οδόν. Ταυτόχρονα δίνεται η εικόνα της σημερινής μορφής των οικισμών-θέσεων καθώς και του φυσικού τοπίου που τα περιβάλλει. Η διαδρομή συμπληρώνεται με ορισμένες προφορικές αφηγήσεις και μαρτυρίες-μνήμες κατοίκων γύρω από τα μνημεία της περιοχής τους, την πρόσληψη της σχέσης μαζί τους και της σχέσης τους με την ιστορία και τις παραδόσεις του τόπου τους.

Στο τέταρτο κεφάλαιο παρατίθεται αρχικά μία θεωρητική προσέγγιση των εννοιών «πολιτιστική κληρονομιά» - «πολιτιστικές διαδρομές» και της σχέσης τους με την τοπική ανάπτυξη. Στη συνέχεια, διερευνάται σε επίπεδο εφαρμογής, ο τρόπος με τον οποίο θα μπορούσε η πολιτιστική διαδρομή που προτείνεται να συμβάλει στην ενίσχυση της πολιτιστικής ταυτότητας της περιοχής, στον εμπλουτισμό του τουριστικού προϊόντος, στη δημιουργία νέων «ποιοτικών» τουριστικών προτάσεων και στην άνοδο της τοπικής κοινωνίας και οικονομίας.

Η μελέτη κλείνει με μία ενότητα όπου ανακεφαλαιώνονται τα βασικά συμπεράσματα γύρω από τα κύρια ζητήματα που τέθηκαν παραπάνω.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ: ΜΙΑ ΣΥΝΤΟΜΗ ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Η μνήμη είναι πολυσήμαντη. Η τεράστια διεπιστημονική βιβλιογραφία που μελετά τη μνήμη έχει εισαγάγει μία ορολογία στις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες με λεπτές και πολλές φορές ασαφείς αποχρώσεις και διαφοροποιήσεις. Οπωσδήποτε όμως, οποιαδήποτε αναφορά στον όρο «μνήμη» παραπέμπει απαραίτητα στον σημαντικότερο θεωρητικό της μνήμης τον πρωτοπόρο Γάλλο κοινωνιολόγο Maurice Halbwachs, ο οποίος υποστήριξε ότι δεν υπάρχει μνήμη έξω από τα πλαίσια, εντός των οποίων ζουν όλοι οι άνθρωποι στην κοινωνία⁵. Η μνήμη ζει και διατηρείται μέσω της επικοινωνίας. Εάν αυτή διακοπεί, εξαφανιστεί ή αλλάξει το πλαίσιο αναφοράς της κοινωνούμενης πραγματικότητας, το αποτέλεσμα θα είναι η λήθη⁶. Ο Halbwachs θεωρεί ότι πρέπει να διακρίνουμε την ατομική από τη συλλογική μνήμη παρόλο που η πρώτη αποτελεί κατά κάποιο τρόπο κοινωνικό φαινόμενο. Η μνήμη είναι ατομική μόνο υπό την έννοια της ατομικής κάθε φορά σύνδεσης και επεξεργασίας τμημάτων της συλλογικής μνήμης⁷.

Η συλλογική μνήμη γεννιέται από την επικοινωνία μεταξύ των μελών μιας κοινότητας, σχετικά με το νόημα του παρελθόντος και στηρίζεται στο συμβολικό θεματολόγιο μιας κοινωνίας. Η συλλογική μνήμη είναι πάντα τοπικά και χρονικά καθορισμένη, όχι απαραίτητα με τη γεωγραφική ή την ιστορική σημασία των δύο αυτών εννοιών. Τα περιεχόμενά της έχουν χρονική διάσταση τόσο μέσω της αγκίστρωσής τους πάνω σε πανάρχαια ή σημαντικά γεγονότα όσο και μέσω του περιοδικού ρυθμού της μνημονικής αναφοράς.

Κάτι ανάλογο ισχύει και για τον βιωμένο χώρο⁸. Τα γεωγραφικά πλαίσια ενός χωριού, μιας πόλης, μιας χώρας, συντηρούνται στη μνήμη ως «πατρίδα», ακόμα και όταν ή κυρίως όταν, αυτά είναι απόντα. Ο κόσμος των αντικειμένων που αποτελούν μέρος του χώρου, συνιστούν το «ωλικό περιβάλλον» του ανθρώπου, που αποτελεί ιδιοκτησία του, προσφέροντας του «μία εικόνα διάρκειας και σταθερότητας» μέσα στο χρόνο⁹. Για την εδραίωσή της μια ομάδα οφείλει να δημιουργήσει και να διαφυλάξει τους χώρους της καθώς δεν λειτουργούν μόνο ως πεδίο για την επικοινωνία και την αλληλεπίδραση μεταξύ των μελών της, αλλά και ως σύμβολα της ταυτότητας της και σημεία αναφοράς της μνήμης της. Ακόμα και όταν η ομάδα αποσπάται από το φυσικό της χώρο, τείνει να παραμένει πιστή, ανασυνθέτοντας ιερούς τόπους σε συμβολικό επίπεδο¹⁰.

⁵ Halbwachs 2013.

⁶ Halbwachs 2013α, 168.

⁷ Halbwachs 2013α, 127.

⁸ Assmann 2017, 39.

⁹ Halbwachs 2013α, 130.

¹⁰ Βλ. Halbwachs 1941, 157 για την περίπτωση των Αγίων Τόπων.

Από τα παραπάνω συνεπάγεται ότι η συλλογική μνήμη δεν είναι συγκεκριμένη μόνο ως προς το χώρο και το χρόνο, αλλά κατά κάποιο τρόπο και ως προς της ταυτότητα, υποδηλώνοντας μία βιωματική συνάφεια μεταξύ των τριών αυτών εννοιών (χώρου, χρόνου, ταυτότητας) που είναι συναισθηματική και αξιακά φορτισμένη.

Η διαφύλαξη του παρελθόντος μιας ομάδας που συγκροτείται ως κοινότητα ανάμνησης βρίσκεται σε συνάρτηση με δύο κυρίως παράγοντες: την ιδιαιτερότητά της και τη συνέχειά της. Στο πλαίσιο αυτό, καλλιεργείται μια συνείδηση της ταυτότητας σε όλη τη διάρκεια του χρόνου, βασιζόμενη σε αντιστοιχίες, ομοιότητες και συνέχειες, ενώ υποβαθμίζονται οι όποιες διαφορές στο εσωτερικό της κοινότητας¹¹. Η μνήμη όμως, λειτουργεί και ανακατασκευαστικά. Το παρελθόν δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να διατηρηθεί στη μνήμη, όπως ακριβώς αυτό ήταν, αλλά ανακατασκευάζεται αδιάλειπτα λόγω του μεταβαλλόμενου πλαισίου αναφοράς του παρόντος. Η συλλογική μνήμη ωστόσο, δεν ανακατασκευάζει μόνο το παρελθόν αλλά οργανώνει τις εμπειρίες του παρόντος και του μέλλοντος, δρώντας προς τα πίσω και προς τα εμπρός¹².

Ο Αντώνης Λιάκος προτείνει να δούμε τη μνήμη, ως συστατικό του τρόπου που ζούμε, της κουλτούρας μας, που εμπεριέχει και τη σχέση μας με το παρελθόν, προσεγγίζοντας τα χαρακτηριστικά της μέσω της σύγκρισης της με την ιστορία¹³. Το ζεύγος μνήμη-ιστορία αντιστοιχεί στο ζεύγος προσδοκία-εκπλήρωση. Η έννοια της εκπλήρωσης χαρακτηρίζει περισσότερο την ιστορία, η οποία στηρίζεται στη λογική επεξεργασία, ενώ η συλλογική μνήμη περιβάλλεται από μία αύρα προσδοκίας με κυρίαρχο το συναίσθημα¹⁴. Η ιστορία δηλώνοντας τη διαφοροποίηση της ως προς το παρελθόν, καλλιεργεί μία αίσθηση εμμεσότητας, ενώ η μνήμη μας μιλά άμεσα, δηλαδή ο πυρήνας της είναι η αμεσότητα. Ο H. White υποστηρίζει ότι το παρελθόν για το οποίο μιλάμε στην ιστορία δεν είναι το ίδιο με το παρελθόν για το οποίο μιλάμε στη μνήμη¹⁵. Στην ιστορία υπάρχει ένα παρελθόν που το προσεγγίζουμε για χάρη του παρελθόντος, της περιέργειας, ενώ το πρακτικό παρελθόν έχει να κάνει με συναισθήματα και προσανατολισμούς του παρόντος και ανήκει περισσότερο στη μνήμη. Η ιστορία αποσιωπά, ως κενές ζώνες, τις περιόδους που δεν παρουσιάζουν μεταβολές, αναγνωρίζοντας ως ιστορικό δεδομένο μόνο αυτό που ως εξελικτική διαδικασία ή γεγονός σηματοδοτεί μια αλλαγή, αντίθετα η συλλογική μνήμη βλέπει την ομάδα από μέσα και προσπαθεί να προβάλλει μια εικόνα του παρελθόντος, στο οποίο αυτή να αναγνωρίζει τον εαυτό της σε όλα τα χρονικά στάδια, αποσιωπώντας όλες τις δραστικές αλλαγές¹⁶.

Η σχέση μνήμης και ιστορίας είναι κατά τον Halbwachs, μία σχέση διαδοχής. Όταν το παρελθόν δεν αποτελεί αντικείμενο ανάμνησης, δηλ. δεν βιώνεται, τότε αναδύεται η ιστορία. Η ιστορία πρέπει να περιμένει, μέχρι να εξαφανιστούν οι παλαιότερες ομάδες και μαζί τους, οι ιδέες και η μνήμη τους, όταν πια η συλλογική μνήμη δεν εγείρει καμία αξίωση, για να μπορέσει να ασχοληθεί με τον καθορισμό της εικόνας και την ακολουθία των δεδομένων¹⁷.

¹¹ Assmann 2017, 42.

¹² Assmann 2017, 44.

¹³ Λιάκος 2017, 32.

¹⁴ Gutman, Brown & Sodaro 2010.

¹⁵ White 2010, 10-19.

¹⁶ Assmann 2017, 45.

¹⁷ Halbwachs 2013α, 103.

Η ιστορική μνήμη, ως μνήμη «μακράς διαρκείας», δεν αποτελεί προϊόν συλλογικών βιωμάτων και συγκροτείται από μνήμες γεγονότων που στηρίζονται στα τεκμήρια. Θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως «επίσημη» μνήμη, καθώς σε μεγάλο βαθμό είναι θεσμοποιημένη και δομείται από ηγεμονικά αφηγήματα, που ελέγχονται από τις πολιτικές και κοινωνικές ελίτ και την κρατική εξουσία¹⁸.

Ως φορέας της μνήμης, το μνημείο αποτελεί ένα τεκμήριο της ιστορικής αφήγησης. Αποτελεί την υλική κιβωτό της μνήμης, που φέρει επάνω του στοιχεία, ενσωματωμένα όχι μόνο στο ίδιο το υλικό του σώμα αλλά και στη συλλογική μνήμη της κοινωνίας. Το κατάλοιπο εκείνο που τείνει ταυτόχρονα να υπάρχει το ίδιο με υλικό τρόπο και να αποδεικνύει την ύπαρξη μίας συγκεκριμένης ιστορικής στιγμής, ενός προσώπου, ενός γεγονότος, βιώνεται πλέον συλλογικά ως μνημείο¹⁹.

Η πολιτισμική μνήμη ως μία μορφή της συλλογικής μνήμης, είναι μία έννοια που εισήχθη από τον J. Assman (2008) για να περιγράψει τη «μακράς διάρκειας» μνήμη (ως προς αυτό είναι προφανής η συγγένεια της με την ιστορική μνήμη), η οποία συγκροτείται μέσω «θεσμοποιημένων τεχνικών», όπως κείμενα, τελετουργίες, εικόνες, μνημεία κλπ, που ανακαλούν γεγονότα της ιστορίας της κοινότητας και συμβάλλουν στη διαμόρφωση και σταθεροποίηση της αυτοεικόνας της²⁰. Το γνωστικό της περιεχόμενο έχει μία διαμορφωτική και κανονιστική λειτουργία²¹, εκπαιδεύοντας με βάση ένα σύστημα αξιών και παρέχοντας κανόνες συμπεριφοράς.

Για την πολιτισμική μνήμη δεν παίζει ρόλο η πραγματική ιστορία, αλλά η ιστορία που είναι αντικείμενο ενθύμησης. Στην πολιτισμική μνήμη, η πραγματική ιστορία μετατρέπεται σε ενθύμηση και κατ' αυτόν τον τρόπο σε μύθο. Στην πολιτισμική μνήμη οι τύποι της ανάμνησης έχουν θρησκευτικό νόημα, όπως και η ανάκλησή τους μέσω της ανάμνησης έχει εορταστικό χαρακτήρα. Η τελετουργία και η εορτή θεωρούνται ως οι πρωταρχικές μορφές οργάνωσης της πολιτισμικής μνήμης²². Μέσω της εορτής επιτυγχάνεται η ανάκληση του θεμελιακού παρελθόντος²³. Ο συσχετισμός με το παρελθόν μέσω της ανάκλησης των θεμελιακών τύπων της ανάμνησης και της μνημόνευσης της ιστορίας της ομάδας, συμβάλλει στην απόκτηση συνείδησης της ταυτότητάς της. Δεν μεταδίδεται μόνη της αλλά με τη βοήθεια λεπτομερών οδηγιών, ενώ έχει πάντα τους ειδικευμένους φορείς της, όπως βάρδους, δασκάλους, λόγιους, ιερείς («πληρεξούσιους της γνώσης»). Η διαδικασία της μετάδοσης στην πολιτισμική μνήμη είναι ελεγχόμενη, εμμένοντας, από τη μία, στην υποχρεωτική συμμετοχή και καθιστώντας, από την άλλη, το δικαίωμα αυτής της συμμετοχής, προνόμιο ολίγων²⁴.

Στην πολιτισμική μνήμη όπως και στη συλλογική, ο χώρος παίζει τον κύριο ρόλο. Ολόκληρα τοπία δεν τονίζονται μόνο μέσω των σημείων (μνημείων), αλλά ανάγονται τα ίδια στο σύνολό τους σε σημεία, αποκτώντας σημειολογικό χαρακτήρα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν πόλεις της αρχαίας Ανατολής, οι οποίες ήταν σχεδιασμένες με βάση τις εορταστικές οδούς, πάνω στις οποίες παρήλαυναν σε πομπές οι σημαντικότερες θεότητες, κατά τη διάρκεια των μεγάλων εορτών²⁵. Η

¹⁸ Κουλούρη 2017, 48-49.

¹⁹ Μπελαβίλας 2017, 64-70.

²⁰ Assman 2008, 109-118.

²¹ Assmann 2017, 123-127.

²² Assmann 2017, 66-69.

²³ Assmann 2017, 60.

²⁴ Assmann 2017, 62-63.

²⁵ Assman 1991, 105-122.

χωροθέτηση των αναμνήσεων σε μία φορτισμένη από αναμνήσεις και σημασία περιοχή - όπου κάθε ομάδα εντοπίζει και μνημοποιεί με διαφορετικό κάθε φορά τρόπο τις δικές της αναμνήσεις - μας επιτρέπει να μιλήσουμε για «ερά τοπία» και «μνημότοπους», δηλαδή χώρους οι οποίοι αποτελούν τοπογραφικά «κείμενα» της πολιτισμικής μνήμης²⁶.

Η πολιτισμική μνήμη χρησιμοποιείται από μία κοινότητα, όχι μόνο για να κατανοήσει το παρελθόν της αλλά και για να δομήσει το παρόν της, παίζοντας αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση της αυτοσυνείδησης μιας κοινωνίας και της ταυτότητάς της. Η ταυτότητα, ως μια έννοια αμφίσημη, από τη μία πλευρά δηλώνει την ομοιότητα ή ισότητα ανάμεσα σε άτομα, ομάδες, πράγματα ή σύμβολα και από την άλλη, υποδηλώνει το σύνολο των χαρακτηριστικών που διαφοροποιούν κάποιον ή κάτι από κάποιον ή κάτι άλλο. Ως προς αυτό πρέπει να τονιστεί, ότι η ταυτότητα αποτελεί ένα *plurale tantum*, το οποίο προϋποθέτει την ύπαρξη άλλων ταυτοτήτων: χωρίς πολλαπλότητα δεν μπορεί να υπάρξει ενότητα, χωρίς διαφορά δεν μπορεί να υπάρξει ιδιαιτερότητα²⁷.

Σήμερα η ταυτότητα αποτελεί αντικείμενο έρευνας της ψυχολογίας, της κοινωνικής ψυχολογίας και της ανθρωπολογίας. Την ατομική ταυτότητα μελετά η ψυχολογία, ενώ η κοινωνική ψυχολογία ερευνά την ταυτότητα σε επίπεδο ομάδων (συλλογική ταυτότητα). Η πολιτισμική ταυτότητα ενδιαφέρει κατά κύριο λόγο την ανθρωπολογία, καθώς μελετά τις πολιτισμικές διαφορές ανάμεσα σε κοινωνίες και τους τρόπους με τους οποίους σε διάφορα πολιτισμικά συστήματα οι ανθρώπινες κοινότητες ορίζουν τον εαυτό τους σε σχέση με τους άλλους.

Το ατομικό, το συλλογικό και το πολιτιστικό συνδέονται μεταξύ τους χωρίς να υπάρχει απαραίτητα αντιπαράθεση. Όλες οι πτυχές της ταυτότητας είναι «κοινωνιογενείς» και πολιτισμικά καθορισμένες. Η ατομική ταυτότητα, ή ταυτότητα του «εγώ» που διαμορφώνεται ιστορικά μέσα σε ένα πλαίσιο συλλογικών κανόνων, κοινών πολιτισμικών αξιών και συμβόλων, συγκροτείται βάση κάποιων αμετάβλητων ή σχετικά σταθερών ιδιοτήτων που χαρακτηρίζουν τη σχέση ενός ανθρώπου τόσο με τον εσωτερικό του εαυτό, όσο και με τα άλλα μέλη ενός ή περισσότερων συνόλων/συστημάτων²⁸.

Συλλογική ταυτότητα ή ταυτότητα του «εμείς», θεωρούμε την εικόνα που συγκροτεί μία ομάδα για τον εαυτό της και με την οποία ταυτίζονται τα μέλη της. Δεν υπάρχει από μόνη της αλλά πάντα στο μέτρο στο οποίο συγκεκριμένα άτομα τη συνομολογούν. Η ισχύς της εξαρτάται από το πόσο ζωντανή είναι η παρουσία της στη συνείδηση των μελών της ομάδας, αλλά και από την ικανότητά της να εμπνέει τις ιδέες και τις πράξεις τους²⁹.

Κάθε συλλογική ταυτότητα δε βασίζεται απλώς σε μια σειρά αντικειμενικών γνωρισμάτων, αλλά αντικατοπτρίζει έναν τρόπο κατανόησης και ερμηνείας του περιβάλλοντος. Συνεπώς, η διατήρηση της συλλογικής ταυτότητας, επιβάλλει τη συνεχή αναπαραγωγή της. Οι άνθρωποι ομαδοποιούνται μεν με βάση δεσμούς φυλετικού, γλωσσικού ή θρησκευτικού χαρακτήρα, αλλά η συνείδηση μετοχής σε μια

²⁶ Halbwachs 2013, 390.

²⁷ Assmann 2017, 183.

²⁸ Ιντζεσίλογλου 2000, 178.

²⁹ Assman 2017, 179.

ομάδα δε συνιστά απλώς μια άμεση αποτύπωση της εμπειρικής πραγματικότητας. Η ταυτοποιητική λειτουργία σε όλα τα συλλογικά μορφώματα εκδηλώνεται με προσήλωση σε αξίες και σύμβολα, που από τη φύση τους υπερβαίνουν τον βιολογικό κύκλο του ανθρώπου, υποβάλλουν την ιδέα της σταθερότητας, της διάρκειας και της επαναληψιμότητας και αναπτύσσονται σε αυτό που ο Κ. Καστοριάδης χαρακτηρίζει χώρο του «κοινωνικού φαντασιακού»³⁰.

Η ταυτότητα είναι ζήτημα γνώσης, συνείδησης και στοχασμού, στοιχείων που παραπέμπουν ευθέως στην έννοια του πολιτισμού³¹. Ο πολιτισμός και η κοινωνία αποτελούν τις βασικές δομές, που μεταδίδουν ή «παράγουν» ταυτότητα, η οποία είναι πάντα προσωπική, όχι ωστόσο, απαραίτητα συλλογική. Το ανήκειν σε μία ομάδα εμφανίζεται πολύ περισσότερο ως ένα αυτονόητο και ενδόμυχο στοιχείο μιας συνειδητής αυτοεικόνας, η οποία κατευθύνει τις πράξεις του. Μόνο όταν αυτό το ανήκειν καταστεί συνειδητό-για παράδειγμά μέσω τελετών μύησης ή όταν το συνειδητοποιήσει το άτομο μόνο του - για παράδειγμα μέσω της επαφής του με διαφορετικές κοινωνίες ή τρόπους ζωής - μπορεί αυτή η ιδιότητα να αναβαθμιστεί σε ταυτότητα του εμείς. Μία συλλογική ταυτότητα είναι μία αναστοχαστική κοινωνική ιδιότητα του να ανήκεις σε μία ομάδα. Πολιτισμική ταυτότητα αντίστοιχα σημαίνει μια αναστοχαστική συμμετοχή ή και αποδοχή ενός πολιτισμού³².

Κατά τον Assmann μια συνείδηση του «εμείς» γίνεται εντονότερη μέσω του διαχωρισμού της από ένα «αυτοί», οι οποίοι μπορεί να είναι οι εκπρόσωποι της ανώτερης ή κατώτερης τάξης, οι καταπιεστές ή οι κατακτητές. Ένας λαός ανακαλεί στη μνήμη του την πραγματική του ταυτότητα, αρχικά μετά από μία περίοδο υποτέλειας και έπειτα, μετά την πολύ βαθύτερη ρήξη της εξορίας³³. Αναφέρεται ως χαρακτηριστική περίπτωση ο εβραϊκός λαός που αντιστάθηκε στη λήθη της ταυτότητάς του χάρη στη βαβυλωνιακή κοινότητα της εξορίας³⁴ που αγκιστρώθηκε με όλες τις δυνάμεις της ανάμνησης στα θεμέλια της εθνικής της ταυτότητας.

Στο πρωτοποριακό έργο του Frederik Barth³⁵, οφείλουμε τη σύλληψη της ταυτότητας και ως «σχεσιακής» εκδήλωσης. Κατά τον ίδιο θα πρέπει να επιδιώκουμε τη σύλληψη του ταυτοτικού φαινομένου στο επίπεδο των σχέσεων ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις. Για να ορίσουμε εδώ την ταυτότητα μιας ομάδας, αυτό που ενδιαφέρει δεν είναι η καταγραφή του συνόλου των διακριτών πολιτισμικών γνωρισμάτων της, αλλά ο εντοπισμός ανάμεσα σε αυτά τα χαρακτηριστικά εκείνων που χρησιμοποιούνται από τα μέλη μιας ομάδας για να δηλώνουν και να διατηρούν μία πολιτισμική διάκριση. Μία διαφοροποιημένη ταυτότητα μπορεί να προκύψει από αλληλεπιδράσεις μεταξύ των ομάδων και από διαδικασίες διαφοροποίησης τις οποίες ενεργοποιούν μέσα στις σχέσεις τους. Πρόκειται για μία δυναμική σύλληψη της ταυτότητας που κατασκευάζεται και ανακατασκευάζεται συνεχώς στο πλαίσιο των κοινωνικών ανταλλαγών³⁶.

³⁰ Καστοριάδης 1985[1978].

³¹ Assmann 1997, 144.

³² Assmann 2017, 180-181.

³³ Assmann 2017, 216.

³⁴ Spieckermann 1982.

³⁵ Barth 1969.

³⁶ Barth 1969.

Με την σύντομη περιγραφή των θεωρητικών προσεγγίσεων της «μνήμης» και της «ταυτότητας», ευελπιστούμε σε ένα πρώτο επίπεδο, να φωτίστηκε εν μέρει, η σχέση τους με τον πολιτισμό, καθώς και η τεράστια σημασία της μνήμης και ιδίως της πολιτισμικής μνήμης για τη διαμόρφωση της ταυτότητας και της αυτοσυνείδησης μιας κοινωνίας, πράγμα το οποίο θα μας βοηθήσει να παρακολουθήσουμε και να ερμηνεύσουμε, στο πλαίσιο της πολιτιστικής αυτής διαδρομής τα εξελικτικά στάδια της μνήμης του μεσσηνιακού λαού στην πορεία του για τη διατήρηση της δικής του ταυτότητάς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ: ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ ΤΗΣ ΑΝΩ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

I. Μεσσηνιακή Γενεαλογία

Η περιοχή της Άνω Μεσσηνίας (εικ. 1α,β,γ), απομονωμένη θα λέγαμε στη ΝΔ άκρη της Πελοποννήσου, αποτελεί μια πεδινή λεκάνη περιβαλλόμενη από βουνά, ενώ γειτονεύει με ιερούς τόπους και μνημεία της αρχαιότητας, όπως η Ολυμπία, οι Βάσσεις της Φιγαλείας με το ναό του Επικούριου Απόλλωνα, η Τριφυλία, η Πυλία, το Λύκαιο Όρος και η Λυκόσουρα. Το πλούσιο μυθολογικό, αρχαιολογικό και ιστορικό παρελθόν της, την καθιστούν μυθική κοιτίδα της ιστορίας και του πολιτισμού όλης της Μεσσηνίας, καθώς εσωκλείει εντός της, δύο σημαντικά κέντρα της μυθικής και αρχαίας ιστορίας της, την Ανδανία και τη Μεσσήνη.

Η αρχαία Ανδανία³⁷, η πρώτη πρωτεύουσα των Μεσσηνίων, που τοποθετείται στο Στενυκλάριο ή Στενυκληρικό πεδίο, στην Άνω Μεσσηνία είναι ο πυρήνας της προϊστορικής μεσσηνιακής κατοίκησης. Είναι η κοιτίδα της μεσσηνιακής μνήμης και ταυτότητας, που αναπαράγεται και απεικονίζεται με την επανίδρυση της νέας πόλης Μεσσήνης, στην τοιχογραφία του Ομφαλίωνος, μέσω της αναπαράστασης των βασιλικών γενών με τους μυθικούς βασιλιάδες και ήρωες, στον οπισθόδομο του δωρικού ναού της Μεσσάνας στην Αγορά, στο κέντρο της πολιτικής και θρησκευτικής ζωής της νέας πόλης στα ελληνιστικά χρόνια.

Η προδωρική Μεσσηνία, σύμφωνα με τη μυθική παράδοση, ήταν έρημη χώρα μέχρι που ο Πολυκάων, γιος του βασιλιά της Λακωνίας Λέλεγα, και η σύζυγός του Μεσσήνη, κόρη του βασιλιά του Άργους Τριόπα, εγκαθίστανται στο Στενυκληρικό πεδίο με πρωτεύουσα την Ανδανία. Ως οι πρώτοι βασιλείς αυτής της χώρας, που ονομάζεται Μεσσήνη από το όνομα της βασίλισσάς της, εισάγουν και εγκαθιστούν τις μυστηριακές τελετές των μεγάλων θεών από την Ελευσίνα, στην έδρα τους, την Ανδανία, μέσω των μεγάλων μυστών, του Καύκωνα, απόγονο του Φλύου από την Αττική και του Λύκου, αρκετά χρόνια αργότερα (Παυσανίας 4.1.2-7). Ο Μέθαπος ο οποίος καταγόταν από την ιερατική οικογένεια των Λυκομιδών, επίσης από τη Φλύα της Αττικής, και ήταν από τους πιο παλιούς οργανωτές μυστηριακών τελετών και γνωστός στον Επαμεινώνδα από την οργάνωση των μυστηρίων των Καβείρων στη Θήβα, θα κληθεί με την ίδρυση της πόλης της Μεσσήνης το 369 π.Χ. από το Θηβαίο στρατηγό για να ξαναδώσει ζωή στις τελετές της Ανδανίας, που είχαν παρακμάσει κατά τη μακροχρόνια κατοχή της Μεσσηνίας από τους Σπαρτιάτες (Παυσανίας 4.1.7-9).

Στο ΝΑ τμήμα της αγοράς της αρχαίας Μεσσήνης, εντός του δωρικού περίπτερου ναού της θεάς Μεσσάνας (εικ. 2), ο Παυσανίας είδε και θαύμασε το λατρευτικό ακρόλιθο «άγαλμα χρυσού και λίθου παρίου» της πρώτης μεσσηνιακής βασίλισσας, ενώ στον οπισθόδομο είδε και περιέγραψε την τοιχογραφία με τις εικόνες δεκατριών ηρώων και ηρωίδων της βασιλικής προδωρικής Μεσσηνίας, καθώς και του πρώτου

³⁷ Η ονομασία Ανδανία είναι προελληνικής, πελασγικής προέλευσης ή, κατά μία άλλη άποψη, προέρχεται από το ρήμα ανδάνω που σημαίνει αρέσω, ευχαριστώ, τέρπω (Liddell & Scott, λήμμα Ανδανία).

Δωριέα βασιλιά της χώρας Κρεσφόντη (Παυσανίας 4.31.12.). Μέσα από το καλλιτεχνικό έργο του Ομφαλίωνος, μαθητή του φημισμένου ζωγράφου Νικία (4ος αι. π.Χ.), θα μπορούσαμε να πούμε, ότι ξετυλίγεται όλο το μυθολογικό κουβάρι της διαδοχής στο μεσσηνιακό θώκο της προδωρικής και δωρικής περιόδου στη μεσσηνιακή επικράτεια.

Το τέλος της δυναστείας του Πολυκάωνος επέφερε, κατά την αρχαία παράδοση, την εγκατάσταση στην περιοχή της εκ Θεσσαλίας προερχόμενης δυναστείας των Αιολιδών βασιλέων με τους οπαδούς τους, υπό την ηγεσία του Περιήρη, ο οποίος καθ' όλη τη διάρκεια της βασιλείας του διατήρησε ως πρωτεύουσα του κράτους την Ανδανία. (Παυσανίας 4.3.7.). Κατά το τέλος της 2ης χιλιετηρίδας π.Χ., η πεδιάδα της Στενυκλάρου ανήκε στο προδωρικό κράτος των Νηλειδών της Πύλου³⁸. Από τις τρεις βασιλικές προδωρικές μεσσηνιακές οικογένειες (Αφαρείδες, Λευκιππίδες και Νηλείδες), ξεχωρίζουν ο Αφαρέας (γιος του Περιήρη), ο οποίος είχε και τη μεγαλύτερη εξουσία, ο αδερφός του Λεύκιππος, ο πατέρας της Αρσινόης, μητέρας του Ασκληπιού που έλκει την καταγωγή του από τη Μεσσήνη, και ο Νηλέας εξ Ιωλκού, ξάδελφος του Αφαρέα που εγκαταστάθηκε στην περιοχή της Πύλου, όπου και έχτισε το ανάκτορό του. Ο Αφαρέας και οι δύο γιοί του Ίδας και Λυγκέας (ξαδέλφια των Διοσκούρων), αφού μνήθηκαν και αυτοί στα μυστήρια της Ανδανίας από τον Καύκωνα, ανακαινίζοντας τη λατρεία της Δήμητρας, ίδρυσαν την πόλη Αρήνη και όπως φαίνεται εκεί περιορίζεται η μετέπειτα εγκατάσταση και δράση τους (Παυσανίας 4.2.3-7). Ο Μελανέας, και στη συνέχεια ο γιος του Εύρυτος, σύμφωνα με τον Παυσανία, είναι αυτός που ορίζεται με εξουσιοδότηση του Αφαρέα ως κύριος του Στενυκληρικού πεδίου και της Ανδανίας. Ο Μελανέας, είναι αυτός ο οποίος φαίνεται να εισάγει τη λατρεία του Καρνείου Απόλλωνα στην περιοχή.

Η βασική πληροφορία που αντλούμε από τον Παυσανία σχετικά με τις μεσσηνιακές βασιλικές γενεαλογίες είναι ότι τόσο η δυναστεία του Πολυκάωνος και του Περιήρη όσο και αυτή του Ηρακλείδη Κρεσφόντη αργότερα, επιλέγει και διατηρεί την Ανδανία ως πρωτεύουσα της μεσσηνιακής επικράτειας με επίκεντρο τη λατρεία της Δήμητρας και την εγκατάσταση και τέλεση των Μυστηρίων της Ανδανίας στην περιοχή.

Η λατρεία της Δήμητρας στην Ανδανία αποτέλεσε κατά την παράδοση τον πρώτο εθνικό δεσμό των Μεσσηνίων, την οποία σεβάστηκαν όλοι οι επίλυδες βασιλείς (Περιήρης, Αφαρεύς και Κρεσφόντης) και την οποία οι κάτοικοι της περιοχής διατήρησαν έντονα στη μνήμη τους, ως κύριο γνώρισμα της «εθνικής» τους ταυτότητας και ανεξαρτησίας μέχρι την ίδρυση της ανεξάρτητης πόλης της Μεσσήνης το 369 π.Χ. από τον Επαμεινώνδα, και τη διατήρηση της λατρείας στην ίδια θέση έως και τα ρωμαϊκά χρόνια.

Το παραπάνω μυθολογικό-προϊστορικό υπόβαθρο της περιοχής παίρνει υλική υπόσταση μέσα από τις εκατοντάδες μυκηναϊκές θέσεις που σημείωσαν οι McDonald και Simpson, καθιστώντας τη Μεσσηνία από τις πιο πυκνοκατοικημένες περιοχές στα μυκηναϊκά χρόνια.

³⁸ Παπαχατζής 2002, 3.

Κατά τη μεσοελλαδική περίοδο, της οποίας μέχρι σήμερα είναι γνωστές πάνω από 58 ασφαλείς θέσεις, ο πληθυσμός της Μεσσηνίας φαίνεται ότι τριπλασιάστηκε σε σχέση με τον πρωτοελλαδικό, του οποίου το μεγαλύτερο μέρος εγκαταστάθηκε στα βόρεια και δυτικά διαμερίσματα της χώρας, όπου και εντοπίζεται ο μεγαλύτερος αριθμός των μεσοελλαδικών θέσεων με την παρουσία πολυάριθμων τύμβων.

Η ανασκαφική έρευνα που διεξήχθη στους πρόποδες του λόφου Μάλθη, κοντά στο χωριό Βασιλικό (8 χλμ. βόρεια της Ιθώμης και 20 χλμ. ανατ. της Κυπαρισσίας), από το Σουηδό αρχαιολόγο M. N. Valmin, το καλοκαίρι του 1926 έφερε στο φως δύο θολωτούς τάφους (εικ. 3). Στο δεύτερο τάφο II που λόγω της κατάρρευσης της οροφής του, δεν είχε συληθεί πλήρως, βρέθηκαν μικροαντικείμενα από στεατίτη και χρυσό μαζί με χάλκινες αιχμές δοράτων. Ο θολωτός τάφος I, θεωρείται ο καλύτερα διατηρημένος, ακέραιος τάφος της Μεσσηνίας και προστατεύεται με ειδικό στέγαστρο (εικ. 4α, β).

Παράλληλα με την αποκάλυψη των δύο θολωτών τάφων στη Μάλθη ο Valmin, ο οποίος είχε υποστηρίξει ότι η Μάλθη ήταν το ομηρικό Δώριο (Ιλιάδα, ραψωδία Β, 594), αναζήτησε και εντόπισε στην κορυφή του λόφου τον αρχαίο οικισμό όπου έζησαν οι νεκροί που τάφηκαν στους θολωτούς τάφους. Η προϊστορική ακρόπολη της Μάλθης (μήκους 138μ. και πλάτους 82μ.) που εντόπισε Valmin, βρίσκεται στο ΝΑ άκρο της κοιλάδας Σουλιμά με θέα στον κάμπο και αποτελεί το μεγαλύτερο και καλύτερα γνωστό έως σήμερα αγροτικό οικισμό της ΜΕ εποχής (εικ. 5). Ο οικισμός-που τοποθετείται χρονολογικά στη ΜΕΙΙ-ΙΙΙ μέχρι και την ΥΕΙΙ τουλάχιστον περίοδο-με ένα πλήθος ανεσκαμμένων διασυνδεδεμένων δωματίων, κατασκευασμένων από ασβεστολιθικό πέτρωμα σε δύο χρονολογικές φάσεις (μεταξύ του 2050-1680 π.Χ.), προστατευόταν από έναν οχυρωματικό τοίχο, ύψους 3,5μ. και πάχους 1,5μ., με πέντε πύλες εισόδου. Το κεντρικό μέρος του οικιστικού συνόλου αποτελούσε το διοικητικό κέντρο, ενώ το περιφερειακό αποτελούσε από κατοικίες, αποθήκες και στάβλους. Παράλληλα ανασκάφηκαν 46 συνολικά τάφοι εκ των οποίων οι 36 περιείχαν παιδικές ταφές και ήταν ακτέριστοι. Εντυπωσιάζουν οι ταφές στον "ταφικό κύκλο" στο C3 το λεγόμενο "ιερό της προγονολατρείας" κατά τον ανασκαφέα Valmin³⁹ που βρίσκονται σε περίοπτη θέση στην ακρόπολη. Το ιερό αυτό ή αλλιώς το "διπλό ιερό" (C1+C2) περιείχε παχιά στρώματα τέφρας και ξυλάνθρακα με μεγάλες και τελείως επίπεδες πέτρες που έχουν ερμηνευθεί ως πιθανοί βωμοί⁴⁰.

Η κατοίκηση της ακρόπολης συνεχίστηκε και κατά τη μυκηναϊκή περίοδο (1680-1060 π.Χ.), οπότε στο κέντρο του οικισμού κατασκευάστηκε μέγαρο, προφανώς έδρα του Μυκηναίου άρχοντα της περιοχής⁴¹ (εικ. 6).

Αξίζει να σημειωθεί ότι η ομοιότητα των κεραμικών ομάδων της Μάλθης με αυτές της υπόλοιπης Μεσσηνίας μαρτυρούν ανεπτυγμένο δίκτυο επικοινωνιών και ανταλλαγών σε ιδέες, συρμούς, υλικά και τεχνολογία σε όλη τη διάρκεια της μέσης εποχής του Χαλκού (συγκεκριμένα με τη «μακρινή» Βοιδοκοιλιά), που δε συμβαδίζει με την εικόνα των κλειστών και απομονωμένων κοινοτήτων⁴².

³⁹ Valmin 1938, 126.

⁴⁰ Valmin 1938, 126-131.

⁴¹ Στη μυκηναϊκή ακρόπολη της Μάλθης διενεργήθη ανασκαφική έρευνα από το Σουηδικό αρχαιολογικό ινστιτούτο κατά το διάστημα 2015-2017.

⁴² Χασιακού 2014, 176.

Πολύ κοντά στην παραπάνω θέση εντοπίζεται ο θολωτός τάφος του Βασιλικού⁴³, στην τοποθεσία Ξερόβρυση της πεδιάδας Σουλιμάς (εικ. 7). Ο ταφικός θάλαμος που το ύψος του υπολογίζεται στα 5,50μ. περιελάμβανε κοντά στην είσοδο έναν λάκκο άδειο. Παράλληλα γίνεται αναφορά για την ύπαρξη επιχώσεων με ανθρώπινα οστά και ίχνη καύσης, που ο Valmin τα αποδίδει σε τελετουργίες του 8ου και 7ου αι. π.Χ.⁴⁴. Ο τάφος χρονολογήθηκε από τον ίδιο στο τέλος της ΥΕΙΙ εποχής από έναν πυθαμφορέα με φυτική διακόσμηση που βρέθηκε εκεί⁴⁵.

Στο επιβλητικό ύψωμα Μετσίκι, σε μία φυσικά οχυρωμένη θέση με εποπτεία έως το Ιόνιο πέλαγος, ανάμεσα στα χωριά πάνω και κάτω Ψάρι, στην Περιφέρεια Δωριού, στο βόρειο άκρο της Μεσσηνίας, η ανασκαφική έρευνα (1981- 1986) αποκάλυψε δύο μυκηναϊκούς θολωτούς τάφους (εικ. 8α, β).

Ο θολωτός τάφος 1 που εντυπωσιάζει με το μέγεθός του (ορατή διάμετρος 7,90μ. περίπου), χρονολογείται στην ΥΕ I-II περίοδο και αποτελεί έναν από τους μεγαλύτερους στη Μεσσηνία⁴⁶. Ερευνήθηκε ανασκαφικά μέχρι το δάπεδο, παρόλο που είχε ήδη συληθεί από την αρχαιότητα. Μεταγενέστερης εποχής ευρήματα εντοπίστηκαν στα ανώτερα στρώματα της επίχωσης, όπως δύο πήλινες ακέραιες πυραμιδοειδείς αγνύθες, όστρακα με μελανό και ερυθρό γάνωμα και ένα ασημένιο νόμισμα της Ιστιαίας Εύβοιας, σε αντίθεση με τα κατώτατα στρώματα όπου περισυλλέχθηκαν γραπτά μυκηναϊκά όστρακα, ένα χάλκινο καρφί με χρυσεπένδυτες κεφαλές, αιχμές βελών από πυριτόλιθο, κλπ.⁴⁷.

Μόλις 100 μ. ανατολικά του πρώτου τάφου, στο ύψωμα Μετσίκι, χωροθετείται ένας δεύτερος εξίσου μεγάλος θολωτός τάφος⁴⁸ (εικ. 9α, β), του οποίου η ανασκαφική διερεύνηση ξεκίνησε στα τέλη Οκτωβρίου του 2018 από την ΕΦΑ Μεσσηνίας, ύστερα από δύο απόπειρες λαθρανασκαφής.

Η εν λόγω περιοχή πάντως έχει δώσει επιφανειακά ευρήματα που χρονολογούνται από την ΠΕ I περίοδο έως την ύστερη ρωμαϊκή.

Βορειότερα από το ύψωμα Μετσίκι ερευνήθηκαν τρεις μικρών διαστάσεων θολωτοί τάφοι (διαμ. θόλου 4-4,1μ.), στην κοινότητα Χαλκιάς και συγκεκριμένα στα υψώματα θέση «Αηλιάς» και «Κροικάρνου». Οι παραπάνω θέσεις δεσπόζουν στην περιοχή, έχοντας την εποπτεία σε όλη την κοιλάδα του Σουλιμά, που απλώνεται στα νότια με ορατότητα στην ακρόπολη της Μάλθης και τη Φιγάλεια και θέα προς τον Κυπαρισσιακό κόλπο και το Ιόνιο (εικ. 10α-δ). Από το σύνολο των ευρημάτων η χρήση των τάφων τοποθετείται από την ανασκαφέα κατά την ΥΕΙΙ-ΥΕΙΙΙ περίοδο⁴⁹.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι υπάρχουν αρκετές ενδείξεις για την ύπαρξη και άλλων θολωτών τάφων στην περιοχή, ενώ πολλές είναι και οι μαρτυρίες των ντόπιων, οι οποίοι ενθυμούνται τέτοιες «κυκλικές κατασκευές» από τις οποίες έπαιρναν τις

⁴³ Valmin 1927-28, 190-201, 214-216.

⁴⁴ Valmin 1927-1928, 198.

⁴⁵ Valmin 1927-1928, 194.

⁴⁶ Χατζή 1984, 78-79. -Βλ. επίσης Χατζή 1983, 111-113.- Χατζή 1982, 137-138.- Χατζή 1981, 156.

⁴⁷ Χατζή 1985, 103-106.

⁴⁸ Χατζή 1986, 42.

⁴⁹ Βικάτου 1995, 182-184.- Βικάτου 1996, 191-192.

πέτρες προκειμένου να κατασκευάσουν μάντρες και λίθινα αλώνια⁵⁰ (τα οποία μάλιστα είναι αρκετά στην περιοχή).

Η έντονη συγκέντρωση θολωτών τάφων σε περίοπτη θέση, στη βορειανατολική Τριφυλία στη βόρεια Μεσσηνία, στην ευρύτερη περιοχή της Ανδανίας (στις δυτικές παρυφές αυτής), σε τόση μικρή απόσταση μεταξύ τους (Ψάρι, Χαλκιάς, Μάλθη, Βασιλικό αλλά και Περιστεριά, Κοπανάκι-Αρκούθι ακόμα ανατολικότερα), αποδεικνύει σαφέστατα ότι η περιοχή αυτή ήταν ιδιαίτερα πυκνοκατοικημένη κατά τη μυκηναϊκή περίοδο, ενώ ταυτόχρονα αποτελεί ένδειξη για τη μεγάλη σημασία των συγκεκριμένων περιοχών την εποχή εκείνη. Η παρουσία όλων αυτών των τάφων παράλληλα υποδηλώνει τη διασπορά των κέντρων εξουσίας και συμβολίζει τη δύναμη της τοπικής αριστοκρατίας της εποχής που επιζητεί την επίδειξη εμβλημάτων πλούτου και κύρους, όπως μαρτυρούν τα ευρήματα των τάφων.

Πίσω από τέτοιας κλίμακας έργα, όπως οι θολωτοί τάφοι, διαφαίνεται αφενός μια μορφή πολιτειακής οργάνωσης ικανής να κινητοποιήσει μεγάλο αριθμό ανθρώπινου δυναμικού για την κατασκευή τους, και αφετέρου ένα είδος κοινωνικής οργάνωσης που μέσω κάποιων σημάτων στο χώρο αναζητά να εκφράσει τη συλλογική συνείδηση και τη συλλογική μνήμη ή ακόμα μέσω της ίδιας διαδικασίας να δημιουργηθούν ή απλά να τονιστούν τέτοιου είδους αισθήματα.

Ακόμη και αν η κατασκευή τους δε βασίστηκε στο παρελθόν των συγκεκριμένων χώρων, από μόνοι τους οι θολωτοί τάφοι με την μνημειακή τους μορφή αποτέλεσαν σημείο αναφοράς στο τοπίο και εστιακό χώρο για την περαιτέρω δημιουργία αναμνήσεων⁵¹. Πρόκειται για τηλεφανή μνημεία μέσα στο τοπίο (σταθερά στο χρόνο και μόνιμα ορατά στο χώρο) ικανά να ανακαλέσουν αναμνήσεις και να ισχυροποιήσουν ή να δηλώσουν σχέσεις με το παρελθόν, συμβάλλοντας στη δημιουργία ή την τόνωση της αίσθησης της ταυτότητας σε μια ομάδα. Τα μνημεία αποτελούν, όπως κατέδειξε ο ιστορικός R. Koselleck, τη «θεμελίωση της ταυτότητας των επιζώντων»⁵².

Η εικόνα που έχουμε για τη μεταβατική περίοδο του τέλους της ΜΕ και των αρχών της ΥΕ περιόδου, παρότι δεν είναι ομοιόμορφη για ολόκληρο τον ηπειρωτικό χώρο, αντανακλά μία κοινωνική δομή που κινείται προς μία κοινωνία βασισμένη στη γενεαλογία⁵³. Ο ρόλος της γενεαλογίας ήταν ιδιαίτερος σημαντικός για μία ομάδα καθώς κάλυπτε το λεγόμενο “floating gap” κατά τον εθνολόγο J. Vansina⁵⁴. Η βασιλική γενεαλογία (όπως και αυτή που αναπαρίσταται στον οπισθόδομο του ναού της Μεσσήνης), αλλά και η κάθε γενεαλογία, αποτελούσε αναμφισβήτητα έναν τρόπο για να γεφυρωθεί το χάσμα μεταξύ του παρόντος και της εποχής των απαρχών, ώστε να καταστεί νόμιμη η υπάρχουσα τάξη πραγμάτων, όπως και οι αξιώσεις του παρόντος, μέσω μιας ομαλής και χωρίς χάσματα σύνδεσης με το μακρινό παρελθόν⁵⁵.

Πέρα από τη συγκεντρωτική τάση στον τομέα της οικιστικής δραστηριότητας, έχουμε αρχικά την εμφάνιση των νεκροταφείων, έπειτα την ολοένα και συχνότερη χρησιμοποίηση για ταφές, θέσεων, σε λόφους ορατούς από αρκετά σημεία του

⁵⁰ Βικάτου 1996, 191-192.

⁵¹ Weiberg, 2007, 181-184.

⁵² Koselleck 1979, 255-276.

⁵³ Wright, 2007, 238.

⁵⁴ Vansina 1985.

⁵⁵ Assman 2017, 56, υποσημ. 60.

τοπίου, με εντυπωσιακά παραδείγματα αυτά των μνημειακών θολωτών της Μεσσηνίας. Αυτή η προσπάθεια επίδειξης πλούτου και δύναμης που φαίνεται και από τις ταφικές πρακτικές, θεωρείται ότι συμβαδίζει με την ανάδυση μιας άρχουσας τάξης στις κοινωνίες, που τώρα αρχίζουν να διαφοροποιούνται⁵⁶.

Σύμφωνα με τον J. Wright η ανάδυση αριστοκρατικών ή άλλων κοινωνικών τάξεων στηρίζεται στη χρησιμοποίηση συμβόλων, τα οποία είναι συχνά αρχαιολογικά αναγνωρίσιμα (η άποψη αυτή είναι έντονα επηρεασμένη από το έργο του Bourdieu⁵⁷). Η δραστηριοποίηση των ομάδων αυτών σε διάφορους τομείς ορίζει μια γεωγραφία κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών και ιδεολογικών δομών. Πρόκειται για μια γεωγραφία που σηματοδοτείται από γεγονότα που έλαβαν χώρα σε συγκεκριμένους χώρους. Ο γνωστικός χάρτης σχέσεων και αναμνήσεων που προκύπτει από τη διαδικασία αυτή, δρα με τρόπο ενοποιητικό για την ταυτότητα των μελών της ομάδας⁵⁸.

Κατά την μετάβαση από την ΜΕ στην ΥΕ εποχή αρκετές θέσεις κατοίκησης εγκαταλείφθηκαν και μετατράπηκαν σε ταφικούς χώρους⁵⁹. Εκτός από τα παραδείγματα της Ασίνης και της Λέρνας στην Αργολίδα, χαρακτηριστικό παράδειγμα από τη Μεσσηνία είναι της Περιστεριάς. Ο λόφος της Περιστεριάς με τα κτίσματά του ταφικά και μη, με βάση τα ευρήματα, χρησιμοποιήθηκε από τη μεσοελλαδική εποχή έως το τέλος της ΥΕΙΙ Β. Οι τάφοι, οι οικίες και οι λοιπές κατασκευές δεν είναι όλα σύγχρονα, αλλά χτίστηκαν και χρησιμοποιήθηκαν σε διαφορετικές φάσεις της ΜΕ και ΥΕ εποχής. Η λεγόμενη ανατολική οικία (ανατολικά του μικρού χρυσοφόρου τάφου) της τελευταίας φάσης της ΜΕ εποχής καταστρέφεται στα τέλη της ΥΕΙ περιόδου και οι τοίχοι της που σώθηκαν σε ύψος έως 1μ., χρησιμοποιούνται ως αναλημματικοί τοίχοι για τον τύμβο του μεταγενέστερου παρακείμενου τάφου (θολωτός τάφος 1, ΥΕΙ-ΙΙ).

Υπάρχει πληθώρα εθνογραφικών παραδειγμάτων όπου η θέση τάφων, ταφικών τύμβων και ολόκληρων νεκροταφείων επενδύεται με κοσμολογικά, κοινωνικά και πολιτικά νοήματα. Έχουν γίνει επίσης και αρκετές μελέτες, για την Βρετανική κυρίως προϊστορία αλλά και αλλού, όπου φαίνεται η προσπάθεια ηθελημένης τοποθέτησης των νεκρών σε σχέση με φυσικά χαρακτηριστικά του τοπίου, αλλά και με ήδη υπάρχοντα οικιστικά στοιχεία⁶⁰. Η δράση στα εγκαταλειμμένα οικήματα της προηγούμενης περιόδου και η μετέπειτα χρήση του χώρου για ταφικούς σκοπούς δεν δημιουργεί απλά σχέσεις με το παρελθόν ως ένδειξη σεβασμού, λατρείας ή μνήμης γνωστών ή άγνωστων προγόνων, αλλά δίνει τη δυνατότητα ταύτισης με αυτούς τους προγόνους. Η οικειοποίηση έτσι του παρελθόντος μπορεί να βοηθήσει στην υποστήριξη των πολιτικών στρατηγικών του παρόντος⁶¹.

Μέσα από σαφείς αναφορές στο παρελθόν και την οικειοποίηση συγκεκριμένων αναμνήσεων δίνεται σε μια ομάδα η δυνατότητα να καθιερώσει την θέση της και να ισχυροποιήσει ή ακόμη και να δημιουργήσει σχέσεις ταυτότητας, καταγωγής, ιδιοκτησίας και άλλες. Η οικειοποίηση του παρελθόντος μπορεί να επιτευχθεί με διάφορους τρόπους. Είτε έχουμε καταπάτηση και καταστροφή ενός παλαιότερου

⁵⁶ Voutsaki 2005, 134 -143.- Βλ. επίσης, Wright 2008, 239.

⁵⁷ Bourdieu 1977. -Βλ. επίσης Hodder 1982.

⁵⁸ Wright 2004, 66-76.

⁵⁹ Maran 1995, 71.- Dietz 1991, 275-294.

⁶⁰ Williams 1998, 91.- Pearson 1999, 124-141.

⁶¹ Williams 1998, 103.

μνημείου και στη θέση του δημιουργία νέου, όπως στην Περιστεριά (ο θολωτός τάφος 3 παύει να χρησιμοποιείται και καταστρέφεται με το κτίσιμο του «Κύκλου» και της δυτικής οικίας που χρησιμοποιήθηκε μέχρι και την ΥΕΙΙΙ περίοδο) είτε άμεση σχέση με παλαιότερα χαρακτηριστικά του τοπίου ή μνημεία μέσω της γειτνίασης, όπως στο Ρούτση (θολωτός τάφος 1 σε γειτνίαση με τύμβο Καλογερόπουλου⁶²), στο Αγ. Ιωάννη Παπουλίων (σε κοντινή απόσταση με τον τύμβο, στην είσοδο του χωριού Παπούλια, βρέθηκαν τρεις μικροί θολωτοί τάφοι, ο ένας εκ των τριών περιείχε δύο λάκκους και ίχνη πυρράς στο δάπεδο του⁶³) είτε επανάχρηση των παλαιότερων μνημείων και μετατροπή τους ώστε να ενσωματώσουν το νεότερο κτίσμα, όπως στη Βοϊδοκοιλιά (εντός του τύμβου Α στην ΥΕΙ καταστρέφεται μέρος του και δημιουργείται θολωτός τάφος με σεβασμό προς τις παλαιότερες ταφές που διατηρούνται⁶⁴). Αυτό που αλλάζει είναι ο τρόπος που εκφράζεται η σύνδεση με το παρελθόν.

Όλοι οι παραπάνω τάφοι - μνημεία της εποχής του Χαλκού με το περιεχόμενό τους (ευρήματα και παρουσία κεραμικής από την Αδριατική και αμαυρόχρωμων /μινυακών αγγείων) συνιστούν το προϊστορικό υπόβαθρο των Μεσσηνίων από τα ΜΕ έως και τα ΥΕ χρόνια, μέχρι και την κατάρρευση του ανακτόρου στον άνω Εγκλιανό, και σχετίζονται με την κάθοδο σε δύο κύματα των Αιολιδών στη δυτική Πελοπόννησο, οι οποίοι ενσωματώνονται στο γηγενές πληθυσμιακό στοιχείο της περιοχής (Πελασγοί) άλλοτε με ειρηνικό και άλλοτε με βίαιο τρόπο (Παυσανίας 4.3. 4-10).

Ωστόσο ήδη από τον 11ο π.Χ. αι. τα πράγματα φαίνεται να αλλάζουν ριζικά. Η δωρική εξάπλωση είχε ως αποτέλεσμα μια ομάδα Δωριέων υπό τον Ηρακλείδη Κρεσφόντη, να εγκατασταθεί στην περιοχή της Ανδανίας, και να την κάνει κέντρο της⁶⁵. Σύμφωνα με τον Στράβωνα: «Όταν ο Κρεσφόντης κατέλαβε τη Μεσσηνία, τη μοίρασε σε πέντε πόλεις, έτσι ώστε η Στενύκλαρος, που βρισκόταν στη μέση της χώρας, έγινε η πρωτεύουσά του. Στις άλλες, Πύλο, Ρίο, Μεσόλα και Υαμείτιδα, έστειλε βασιλιάδες κι έκανε ισότιμους σε όλα τους Μεσσηνίους με τους Δωριείς. Οι Δωριείς αγανάκτησαν, κι έτσι άλλαξε γνώμη, καθόρισε ως πόλη μόνο τη Στενύκλαρο και συγκέντρωσε εκεί όλους τους Δωριείς» (Στράβων, *Γεωγραφικά* 8.4.7.). Η Στενύκλαρος, της οποίας το όνομα υπενθυμίζει την κλήρωση με την οποία ο Κρεσφόντης απέκτησε τη Μεσσηνία, αντιπροσωπεύει από κάθε άποψη τη νέα κατάσταση, τον χωρισμό της Μεσσηνίας σε πέντε περιοχές, με επίκεντρο την Ανδανία, που αντιστοιχεί, καθόλου τυχαία, στις μετέπειτα πέντε φυλές της ελεύθερης Μεσσηνίας, παραπέμποντας στη δωρική καταγωγή τόσο της παλιάς όσο και της νέας πρωτεύουσας των Μεσσηνίων. Ο Αίπυτος, που διαδέχεται στην εξουσία τον δολοφονημένο από τους επαναστάτες πατέρα του Κρεσφόντη, ερχόμενος από την Αρκαδία, αποκαθιστά τη δυναστεία των Ηρακλειδών και πιστοποιεί τη νομιμότητα της δωρικής κυριαρχίας στη Μεσσηνία ακολουθώντας μία τελείως διαφορετική πολιτική από αυτήν του πατέρα του και επιλύοντας τα εσωτερικά προβλήματα της περιφέρειάς του⁶⁶. Η στήριξη και η βοήθεια που του παρείχε ο παππούς του, ο πατέρας της μητέρας του, Κύψελος, βασιλιάς των Αρκαδίων δωριέων βασιλιάδων -

⁶² Κορρές 1988, 26.-Κορρές 1989, 26-29. Ωστόσο, στις περιπτώσεις αυτές, θα πρέπει να έχουμε στο μυαλό μας ότι ήταν αρκετά συνηθισμένη πρακτική να κατασκευάζονται νεότεροι τάφοι δίπλα σε παλιότερους ειδικά χωρίς μεγάλη απόσταση, καθώς οι συγγενικές ομάδες διευρύνονταν.

⁶³ Μαρινάτος 1955, 255.-Antonaccio 1995, 73.

⁶⁴ Κορρές 1990, 6.

⁶⁵ Αραπογιάννη 2012, 440.

⁶⁶ Cordano 1998, 287-289.

δηλαδή των γιων του Αριστόδημου, Ευρυσθένη και Προκλή και το γιο του Τήμενου, Ίσθμιο - απηχεί την αλληλεγγύη, μεταξύ Μεσσηνίων και Αρκάδων, και αποτελεί μια σταθερή για το μέλλον συμμαχία, που αποτυπώνεται στη σαφή, θετικά διακείμενη θέση και αναφορά των Αρκάδων στην μετέπειτα ίδρυση της ανεξάρτητης Μεσσηνίας (Διόδωρος 15.66.1).

Η κοιλάδα της Στενυκλάρου, όπου εγκαταστάθηκαν ειρηνικά οι πρώτοι επήλυδες υπό τον Κρεσφόντη μεταξύ του επιβιώσαντος γηγενούς πληθυσμού σύμφωνα με την παράδοση, ως το παλαιό εθνικό και θρησκευτικό κέντρο των Μεσσηνίων, αποτέλεσε το λίκνο για το σχηματισμό του πρώτου «εθνικού» πυρήνα του δωρικού έθνους. Έπηλυσ και γηγενής πληθυσμός της πεδιάδας της Στενυκλάρου αρχικά, έχουν ως συνδετικό στοιχείο τη λατρεία κοινών θεοτήτων, της Δήμητρας και του Καρνείου Απόλλωνα, με κέντρο το Δώριο και το Καρνάσιο άλσος (Παυσανίας. 4.33.4). Την εν λόγω λατρεία της Δήμητρας, φαίνεται ότι είχε υπόψη του και ο Όμηρος (Ιλ. Β. 594).

Κατά τα μέσα του 11ου αι. π.Χ. ίσως μετακινήθηκαν πληθυσμοί στη Μεσσηνία από τα βορειοδυτικά, καθώς η κεραμική δείχνει σχέσεις με περιοχές όπως η Ιθάκη και η Αιτωλία. Οι μύθοι που μιλούν για εισβολή ξένων λαών και την κάθοδο των Ηρακλειδών, μετά τον Τρωικό πόλεμο, απηχούν πιθανόν αυτές ακριβώς τις μετακινήσεις πληθυσμών⁶⁷.

Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα από αυτή τη «Σκοτεινή περίοδο» της ΠΕΣ μιλούν για λιγότερες από 24 ταυτισμένες θέσεις στη Μεσσηνία σε αντίθεση με την περίοδο ακμής, πριν την κατάρρευση του ανακτόρου, όπου ανθούσαν 240 οικισμοί, σε ένα βασίλειο οργανωμένο σε δύο επαρχίες, με μία πολύ εξελιγμένη κεντρική διοίκηση, μια προσεχτικά δομημένη οικονομία και μία άρχουσα τάξη με υψηλό πολιτιστικό επίπεδο⁶⁸.

Η κατάρρευση του ανακτόρου⁶⁹ συνοδεύεται παράλληλα με την εξαφάνιση βασικών στοιχείων του κοινωνικοπολιτικού και διοικητικού συστήματος που είχε αναπτυχθεί τα προηγούμενα χρόνια, όπως η γραμμική Β, καθώς και μια πληθώρα τεχνών που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο του, όχι μόνο στη Μεσσηνία αλλά σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο⁷⁰, αλλά και με μια σημαντική μείωση στον αριθμό των θέσεων, που προφανώς αντανακλά μείωση του πληθυσμού⁷¹. Στην προκειμένη περίπτωση πιθανόν η μείωση του πληθυσμού συνοδεύεται και από τη συγκέντρωσή του σε λιγότερες θέσεις εννοϊκές για καλλιέργεια⁷².

Κατά τη διάρκεια της εποχής του Σιδήρου οι περισσότεροι οικισμοί του ελλαδικού χώρου είναι μικροί σε μέγεθος. Είναι σκορπισμένοι σε διάφορα σημεία στο τοπίο και η οικιστική τους οργάνωση συνίσταται στο εξής μοντέλο: μικρά νοικοκυριά και συστάδες σπιτιών σε αραιή διάταξη καταλαμβάνουν μια ευρεία περιοχή. Χαρακτηριστικό αλλά και μοναδικό αξιόλογο παράδειγμα για τη Μεσσηνία αυτού του οικιστικού μοντέλου που έχει ερευνηθεί από την ομάδα της UMME αποτελούν τα Νιχώρια⁷³.

⁶⁷ Harrison & Spencer 2005, 177.

⁶⁸ Harrison & Spencer 2005, 176.-Βλ. επίσης, Shelmerdine 2005, 115-129.-Bennet 2005, 143-163.

⁶⁹ Κορρές 2012, 439.

⁷⁰ Whitley 2001, 77.

⁷¹ Snodgrass 1971, 364-365.- Whitley 2001, 79.

⁷² Βλ. επίσης Dickinson 2006, 84-88, 93.

⁷³ Whitley 2001, 84-89.

Οι οικισμοί αυξήθηκαν τον 9ο αι. π.Χ. και συγκεντρώθηκαν στις πολύ εύφορες περιοχές, όπως οι πεδιάδες στη Στενούκλαρο, τον Πάμισο ποταμό και την περιοχή της Πύλου. Παρόλο που σχεδόν όλοι αυτοί οι οικισμοί των «Σκοτεινών Χρόνων» κατοικούνταν και στη Μυκηναϊκή περίοδο, τώρα παρατηρείται εγκατάλειψη μεγάλων περιοχών που τότε ήταν κατοικημένες, όπως και του μεγαλύτερου μέρους της ενδοχώρας.

Την εξέλιξη της Μεσσηνίας τόσο οικονομικά και πολιτικά όσο και πολιτιστικά κατά τη μετάβασή της στην επόμενη περίοδο μπορούμε να την παρακολουθήσουμε στα Νιχώρια. Ομάδες προσφύγων από τα Νιχώρια εγκαταλείπουν τον τόπο τους με την κατάρρευση του ανακτόρου και ξαναεπιστρέφουν τον 11ο αι., όπως δείχνουν η κεραμική και η μεταλλοτεχνία της περιόδου, που μοιάζουν με τις αντίστοιχες μυκηναϊκές. Το μυκηναϊκό νεκροταφείο ξαναχρησιμοποιείται ενώ τον 10ο αι., ως απόρροια της αύξησης του πληθυσμού, οι κάτοικοι του χωριού χτίζουν έναν θολωτό τάφο μυκηναϊκού τύπου, στον οποίο ενταφιάστηκαν τέσσερα μέλη της κοινότητας.

Από τον ύστερο 10ο αι. μέχρι τον 9ο αι. π.Χ. οι επαφές με άλλες περιοχές ήταν πολύ πυκνές. Οι επαφές των Νιχωριτών τόσο με την Αχαΐα και την Ιθάκη στα ΒΔ, όσο και με τους Λάκωνες στα ανατολικά καταδεικνύονται από τις ομοιότητες που παρουσιάζουν τα αγγεία τους με τα αντίστοιχα των παραπάνω περιοχών. Η γνωριμία με την κεραμική της Σπάρτης προήλθε μέσω επαφών επικεντρωμένων σε περιοχές που βρίσκονταν ανάμεσα στη Μεσσηνία και Λακωνία, όπως η Βόλιμος, όπου το αρχαιολογικό υλικό μαρτυρεί πρώιμες επαφές, ήδη από αυτήν την περίοδο⁷⁴. Στην περιοχή αυτή χωροθετείται το ιερό της Αρτέμιδος Λιμνάτιδος που πιθανότατα επισκέπτονταν τόσο οι Μεσσήνιοι όσο και οι Λάκωνες.

Πήλινες αγνύθες και σφονδύλια που συνεπάγεται την κατασκευή υφασμάτων καθώς και πολλά μετάλλινα αντικείμενα που εντοπίστηκαν στον οικισμό μεταξύ των οποίων μία μετάλλινη ασπίδα και τμήμα από χρυσή συρμάτινη σπείρα που πρέπει να φτιάχονταν μέσα στα σπίτια, υποδηλώνουν πολλές επαφές με το εξωτερικό και μια ακμή που φαίνεται να φθίνει στον πρώιμο 8ο αι.⁷⁵.

Η συρρίκνωση του πληθυσμού, η εσωστρέφειά του που φαίνεται στο είδος της κεραμικής και την περιορισμένη ποσότητα της και τέλος ο φόβος και η ανασφάλεια που αντικατοπτρίζεται στην κατασκευή αποθηκευτικού κτιρίου στο κέντρο του λόφου εξαιτίας της ολοένα και μεγαλύτερης επεκτατικής σπαρτιατικής απειλής, σηματοδοτούν το καταστροφικό τέλος του οικισμού που επήλθε με την ισχυρότατη πυρκαγιά που ξέσπασε γύρω στα μέσα του 8ου αι. π.Χ.⁷⁶.

Το τέλος της εποχής του Σιδήρου σηματοδοτείται από σημαντικές αλλαγές που είχαν αρχίσει να καλλιεργούνται ήδη από τα μέσα του 10ου αιώνα, ενώ στις αρχές του 8ου εμφανίζονται εντονότερα. Χαρακτηριστικά της περιόδου αυτής στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο⁷⁷ αποτελούν η σημαντική αύξηση του πληθυσμού η οποία αντανακλάται και στον αριθμό των ταφών αλλά και στην αύξηση των αγροτικών θέσεων (παρατηρείται κατά τον 8ο αλλά είναι εντονότερη κατά τον 7ο αιώνα⁷⁸), η

⁷⁴ Koursoumis 2014, 200-210.

⁷⁵ Shelmerdine 1981, 319-321.

⁷⁶ Spencer 2005, 196-197.

⁷⁷ Στην περίπτωση των Νιχωριών μπορεί να διακρίνει κανείς μόνο κάποια από αυτά τα χαρακτηριστικά μέχρι τα τέλη του 9^{ου} αι. π.Χ.

⁷⁸ Whitley, 2001, 98-99.

εμφάνιση των ιερών και των αναθηματικών αντικειμένων σε αυτά, η εντατικοποίηση των επαφών με την υπόλοιπη Μεσόγειο και την εμφάνιση του αποικισμού, οι πρώτες επιγραφικές πηγές και το κυριότερο όλων, η εμφάνιση των πόλεων κρατών⁷⁹. Ωστόσο τα παραπάνω χαρακτηριστικά γνωρίσματα της περιόδου δεν προλαβαίνουν να αναπτυχθούν και να εξελιχθούν στη χώρα των Μεσσηνίων. Η Μεσσηνία υποτάσσεται στη Σπάρτη και οι κάτοικοί της - παρά την αντίστασή τους - μετατρέπονται σε είλωτες για τρεις αιώνες. Η κατάκτηση της Μεσσηνίας από τους Σπαρτιάτες ήταν μία μακρά διαδικασία που πιθανότατα άρχισε τον 8ο αι. και ολοκληρώθηκε στα τέλη του 7ου αι. π.Χ.

Οι εύφορες περιοχές της Μεσσηνίας, όπως η πεδιάδα της Στενυκλάρου και η κοιλάδα του Παμίσου αποτελούν το δέλεαρ αλλά και το μήλο της έριδας για τους κατακτητές Σπαρτιάτες καθώς η ανεπάρκεια καλλιεργήσιμης γης στη Λακωνία δε μπορούσε να συντηρήσει όλους τους πολίτες της Σπάρτης προκαλώντας έτσι κοινωνικές αναταραχές. Η αρχική σύγκρουση μεταξύ Μεσσηνίων και Σπαρτιατών ξεκίνησε με την καταπάτηση μεσσηνιακών εδαφών από τους δεύτερους και έλαβε χώρα κατά τον Πausanias (Πausanias 4.4.1-4) σε ένα συνοριακό ιερό, το ιερό της Λιμνάτιδος Αρτέμιδος Βολίμνου στην περιοχή της Αρτεμισίας του Ταυγέτου, που ταυτίζεται με την περιοχή της Δενθελεάτιδος⁸⁰, η οποία υπήρξε ανέκαθεν αντικείμενο διεκδικήσεων μεταξύ Μεσσηνίων και Λακεδαιμονίων. Στο χώρο του ιερού αυτού που σήμερα βρίσκεται το εξωκκλήσι της Παναγίας της Βολουμιώτισσας Καψοχεροβολούσας, με το άφθονο εντοιχισμένο αρχαίο οικοδομικό υλικό και επιγραφές, συνέβησαν τα αιματηρά γεγονότα με αφορμή το φόνο του βασιλιά Τήλεκλου, που οδήγησαν στον Α΄ Μεσσηνιακό πόλεμο⁸¹.

Σε συνοριακή θέση με το μεσσηνιακό τοπωνύμιο Δέραι φαίνεται να λαμβάνει χώρα και η πρώτη σύγκρουση του Β΄ Μεσσηνιακού πολέμου (Πausanias 4.15.4), στην ορεινή βόρεια Μεσσηνία, στα μεσσηνιακά-αρκαδικά σύνορα. Στη συνοριακή γραμμή Αρκαδίας-Μεσσηνίας τοποθετείται το αναφερόμενο από το Στράβωνα Αλώριον έλος καθώς επίσης και το ιερό της Αρτέμιδος Ελείας. Όπως δηλώνεται από το προσωνόμιο της, η λατρεία της θεάς συνδεόταν με λιμνάζοντα ύδατα, ενδεχομένως και σύνορα, όπως άλλωστε και η Λιμνάτις του Ταυγέτου.

Η Μ. Jost επεσήμανε ότι η λατρεία της Αρτέμιδος Ελείας ήταν κοινή στους Αρκάδες και τους Τριφυλίους και ότι το ιερό πρέπει να τοποθετηθεί κάπου στα δυτικά σύνορα της Αρκαδίας, στην ευρύτερη περιοχή του Λυκαίου όρους και του όρους Είρα, στα σύνορα Μεσσηνίας – Αρκαδίας⁸². Στην ίδια περίπου θέση, στη δυτική πλευρά του Λυκαίου όρους, στα όρια με την Αρκαδία, στο χωριό Νέδα (Μπέρεκλα) έχει ανασκαφεί ιερό και πιθανώς ναός του Πανός, αρχαϊκών-κλασσικών χρόνων⁸³.

Δύο αποσπασματικά σωζόμενα ψηφίσματα του 2ου αιώνα π.Χ. από τη Μεσσήνη⁸⁴, περιγράφουν την χάραξη της συνοριακής γραμμής ανάμεσα σε μία αρκαδική πόλη

⁷⁹ Whitley 2001, 99-101.

⁸⁰ Koursoumis & Kosmopoulos 2013, 55-75.

⁸¹ Αραπογιάννη 2007α, 60.

⁸² Jost 1985, 188, υποσ. 4, 395-398.

⁸³ Κουρουγιώτης 1904, 153-214.

⁸⁴ IG V 1, 1429.-Ager 1996, 122-124, υποσ. 4. - Για την συνοριακή διαμάχη των δύο πόλεων, όπως καταγράφηκε σε επιγραφή της Μεσσήνης, βλ. Θέμελης 2008, 211-222, πίν. 37-38.- Για την χρονολόγηση της επιγραφής βλ. ibid. 219, υποσ. 16 και την Ολυμπία (μία κρήνη, ως σημείο αναφοράς κατά την οριοθέτηση συνόρων ανάμεσα σε Μεσσηνίους και Αρκάδες [Φι(γ)αλείους], απαντάται και σε

και τη Μεσσήνη, έχοντας ως σημεία αναφοράς ιερά, χαράδρες, πηγές, αλλά και τοπωνύμια με το χαρακτηριστικό όνομα δέρα, που υποδηλώνει την δυσπρόσιτο, απόκρημνη θέση τους⁸⁵.

Ο Μ. Valmin, ερμηνεύοντας την δεύτερη επιγραφή της Ολυμπίας (IvO 46, στ. 30), ταυτίζει την αναφερόμενη θέση «κοῖλα δέρα» με τις «μεσσηνιακές Δέρες» του Πausανία, όπου έλαβε χώρα η σύγκρουση του Μεσσηνιακού Πολέμου, με την περιοχή της Άνω Μέλπειας, στα σημερινά αρκαδο-μεσσηνιακά σύνορα. Θεώρησε μάλιστα πιθανή την ύπαρξη στην περιοχή ενός ιερού αφιερωμένου στη λατρεία της Αρτέμιδος Δερεάτιδος.

Στην ίδια περιοχή, στη δυσπρόσιτη θέση «Πετρούλα/Πισαηλιάς», στις νότιες παρυφές του Τετραζίου και αμέσως βορειώς του οικισμού της Άνω Μέλπειας ήρθε στο φως αρχαίος ναός δωρικού ρυθμού (εικ. 11α, β, γ). Η εν λόγω θέση σε υψόμετρο 1070μ. δεσπόζει στο ορεινό περιβάλλον της περιοχής, έχοντας προς Β ορατό, σχεδόν σε ευθεία νοητή γραμμή, τον ναό του Επικούρειου Απόλλωνα, ενώ στα νότια απλώνεται η εύφορη πεδιάδα του Σουλιμά, το λεγόμενο Στενυκλάριο ή Στενυκληρικό πεδίο, όπου υψώνεται ο ορεινός όγκος της Ιθώμης⁸⁶ (εικ. 12α, β). Η θέση εντοπίστηκε το 1995 όταν οι κάτοικοι της περιοχής κατεδάφισαν υφιστάμενο εκκλησάκι για να το ξαναχτίσουν. Μέσα στον τεράστιο όγκο του οικοδομικού υλικού αποκαλύφθηκε μεγάλο μέρος του αρχαίου αρχιτεκτονικού υλικού που είχε χρησιμοποιηθεί για την ανέγερση του κατεδαφισθέντος εκκλησιδίου⁸⁷.

Η ανασκαφική έρευνα έδωσε στοιχεία για την ύπαρξη δύο οικοδομικών φάσεων: η πρώτη χρονολογείται από τα τέλη του 6ου – αρχές του 5ου αιώνα π.Χ., ενώ η δεύτερη από το δεύτερο μισό του 4ου αιώνα π.Χ., εποχή που σφραγίζεται από την δημιουργία δύο νέων κρατών στην νότια Πελοπόννησο, του αρκαδικού, με την ίδρυση της Μεγαλόπολης το 370 π.Χ., και του μεσσηνιακού, με την ίδρυση της Μεσσήνης το 369 π.Χ. Η πρόωπη οικοδομική φάση του ναού παραπέμπει στην κατασκευή του από τους κατακτητές Σπαρτιάτες σε περίοπτη θέση, ως αντίπαλο δέος απέναντι στον ναό του Επικούρειου Απόλλωνος, με τον οποίον βρισκόταν σε οπτική επαφή, ενώ η δεύτερη, η υστερότερη συνδέεται με την αναβάθμιση του ιερού εκ μέρους των ελεύθερων Μεσσηνίων ως μεσσηνιακό κέντρο λατρείας υπό την απόλυτη επιρροή τους⁸⁸. Παρόλο που η έλλειψη επιγραφικών στοιχείων συνιστά δύσκολο εγχείρημα την ταύτιση του ναού με συγκεκριμένη θεότητα, η παρουσία μεγάλου αριθμού σιδερένιων αιχμών δοράτων και εγχειριδίων καθώς και η εύρεση ενός αναθηματικού χάλκινου αγαλματιδίου πολεμιστή, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η λατρευόμενη θεότητα έφερε πολεμικές ιδιότητες⁸⁹.

Η αναγνώριση του μεσσηνιακού / λακωνικού αλφαβήτου πάνω στο ενεπίγραφο χείλος μελαμβαφούς φιάλης που βρέθηκε μεταξύ των οστράκων από μικκύλα κυρίως

επιγραφή τερμονισμού από την Μεσσήνη (IG V 1, 1430).- Για την κρήνη ως τοπογραφικό σημείο βλ. και FD III 4, 280, στήλη D, στ. 5-6 (Δελφοί).- Magnetto 1997, αρ. 13, I, στ. 12 (Κως).- Για την λέξη δέρα βλ. και Pritchett 1991, 179-181, με αναφορά στην επιγραφή της Ολυμπίας IvO 46.

⁸⁵ Κουρσούμης 2012, 16.

⁸⁶ Αραπογιάννη 2010, 249-58, εικ. 1-17.

⁸⁷ Αραπογιάννη 2010, 249-58, εικ. 1-17.

⁸⁸ Αραπογιάννη 2017, 8.

⁸⁹ Κουρσούμης 2012, 10-13, που το ταυτίζει με το ιερό της Άρτεμις Δερεάτιδος.- Πρβλ. Αραπογιάννη 2014, 8, όπου ταυτίζει τη λατρευόμενη στον ιερό θεότητα με τον Απόλλωνα.

αγγεία, που σώζει την λέξη ANEΘEKE(N) συνηγορεί στο ότι το συνοριακό αυτό ιερό επισκέπτονταν ήδη από τον πρώιμο 5ο αιώνα π.Χ. Μεσσήνιοι προσκυνητές.

Στα ΒΔ βρίσκεται το Κακαλέτρι, όπου τοποθετείται η αρχαία Είρα (**εικ. 13α, β**). Στο φρούριο της, σύμφωνα με τον Πausανία (Πausανίας 4.17.10-23.4), οχυρώθηκαν οι Μεσσήνιοι, οι οποίοι στη διάρκεια του Γ' Μεσσηνιακού πολέμου υπό την ηγεσία του Αριστομένη, αντιστάθηκαν σθεναρά στους Σπαρτιάτες έως ότου ηττήθηκαν. Στην περιοχή, και συγκεκριμένα στην κορυφή του όρους όπου υπάρχει ο ναός του Αγ. Αθανασίου, εντοπίζονται αρχαιότητες, ενώ στο χαμηλό λοφίσκο της Αγ. Παρασκευής σώζονται τα θεμέλια αρχαίου ναΐσκου και λείψανα τείχους του 4ου αι. π.Χ.⁹⁰.

Σε περιοχή ιδιαίτερου αρχαιολογικού ενδιαφέροντος με ίχνη συνεχούς κατοίκησης και παρουσία κεραμικής προϊστορικών έως και ελληνοιστικών χρόνων⁹¹ ανάγεται αυτή της Κάτω Μέλπειας. Συγκεκριμένα πρόκειται για τη θέση Γρεμπενή ή Κρεμπενή, έξω από το χωριό Κάτω Μέλπεια (**εικ. 14α, β, γ**). Στο πλάτωμα που είναι κτισμένη η εκκλησία του Αγ. Δημητρίου έχουν εντοπιστεί ερείπια αρχαίου κτίσματος, ενώ στον τοίχο του ιερού της εκκλησίας βρέθηκε εντοιχισμένη επιγραφή που αποτελεί το άνω μέρος της μεγάλης αμφίγραφης στήλης που μεταφέρθηκε στο Επιγραφικό Μουσείο⁹², η οποία σχετίζεται με ιερά χρήματα και το ιερό της Ανδανίας κατ' επέκταση⁹³ (**εικ. 15α, β**).

Η ελεύθερη από τη λακωνική κυριαρχία βόρεια, ορεινή Μεσσηνία, στα μεσσηνιακά-αρκαδικά σύνορα, βρίσκεται στο επίκεντρο των δραματικών εξελίξεων της περιόδου, με το Στενυκλαρικό πεδίο να αποτελεί τον κύριο χώρο διεξαγωγής των συγκρούσεων και εχθροπραξιών μεταξύ των Μεσσηνίων και των Σπαρτιατών. Οι εχθροπραξίες στις δύσβατες, ορεινές περιοχές των αρκαδο-μεσσηνιακών συνόρων, που φαίνεται να επιλέγουν οι Μεσσήνιοι ακολουθώντας την τακτική του ανταρτοπόλεμου, με σημεία αναφοράς εξωαστικά ιερά, ήταν συνήθεις στις συρράξεις μεταξύ των αρχαϊκών πόλεων.

Η ίδρυση ιερών στα άκρα και στις παρυφές δυσπρόσιτων περιοχών διαρκώς αμφισβητούμενων μεταξύ γειτονικών επικρατειών ήταν δημοφιλής πρακτική και συνδεόταν με θεότιτες προστάτιδες των μεταβάσεων⁹⁴. Η χάραξη των συνοριακών γραμμών μεταξύ των πόλεων είχε ως σημεία αναφοράς, χαράδρες, πηγές ή ιερά που λειτουργούσαν ως συνοριακά φρούρια και τοπόσημα. Τα εν λόγω μεθοριακά ιερά στις παραπάνω θέσεις, τόσο ΒΔ όσο και ΒΑ της μεσσηνιακής επικράτειας, οριοθετούσαν αφενός τα σύνορα της επικράτειας με τις γείτονες πόλεις Αρκαδίας και Λακωνίας, και αφετέρου όριζαν και περιέβαλλαν από ΒΔ-ΒΑ το Στενυκλαρικό πεδίο και την περιοχή της Ανδανίας.

Τα ιερά αυτά ταυτόχρονα αποτελούσαν όχι μόνο τόπους συγκρούσεων αλλά και τόπους συνάντησης, συγχρωτισμού, εμπορικών επαφών και αλληλεπίδρασης μεταξύ Μεσσηνίων και Αρκάδων⁹⁵, Μεσσηνίων και Λακώνων (βλ. Βόλιμος και ιερό Αρτέμιδος Λιμνάτιδος στην οροσειρά του Ταυγέτου). Τα ιερά προσέφεραν προφανώς μια διέξοδο για κοινωνικότητα, επίδειξη και επικοινωνία. Ως τόποι μνήμης τα ιερά

⁹⁰ Sachs 2006, 68-71.

⁹¹ Mc Donald-Rapp 1972, 294, 216(31).- Simpson-Dickinson 1979, 162.

⁹² IG V 1,1532 (EM 12461).

⁹³ Βλ. Μπαρδάνη 2009, αναφορά προς την ΕΦΑ Μεσσηνίας και *Παναθήναια* ΙΑ' 1905, 94.

⁹⁴ Polignac 2000, 81, 88-89.

⁹⁵ Roy 2010, 61-63, υποσ. 4.

αυτά κυοφορούν εντός τους το πολιτισμικό δωρικό υπόβαθρο των Μεσσηνίων, όπως αυτό αφήνει τα ίχνη του πάνω στο πεδίο της Στενυκλαρικής πεδιάδας, αλλά και μέσα στους μυκηναϊκούς θολωτούς τάφους από την αρχαϊκή μέχρι την ελληνιστική περίοδο.

Ιδιαίτερη μνεία θα μπορούσε να γίνει και σε άλλα ιερά και λατρείες κατά τη διάρκεια της σπαρτιατικής κυριαρχίας, όπως του Δία στο όρος Ιθώμη, του Απόλλωνα Κορύθου στη Λογγά, το ιερό του Ποσειδώνας στο Μίλα (θέση «Λακκαθέλα»), το ιερό ΩΩ στη Μεσσήνη (αφιερωμένο στη λατρεία της Δήμητρας και των Διοσκούρων). Κυρίως για τα ιερά του Δία Ιθωμάτα στο όρος Ιθώμη και του Απόλλωνα Κορύθου στη Λογγά έχει προταθεί ότι προσέλκυαν πιστούς από ολόκληρη την περιοχή της Μεσσηνίας, τουλάχιστον κατά την κλασική εποχή⁹⁶. Χαρακτηριστικό το ανάθημα από το ιερό του Απόλλωνα Κορύθου που φέρει την επιγραφή των «Μεθανίων» (Μεσσηνίων) πάνω σε χάλκινο στέλεχος δόρατος, πιθανόν σε ανάμνηση νίκης τους και σε σχέση με την εξέγερση τους στα μέσα του 5ου αι. π.Χ.

Οι αρχαϊκοί και κλασικοί χρόνοι στη Μεσσηνία σηματοδοτούνται από τη σπαρτιατική επικυριαρχία. Οι εύφορες περιοχές, όπως η πεδιάδα της Στενυκλάρου και η κοιλάδα του Παμίσου, χωρίστηκαν σε κλήρους με βάση τη σπαρτιατική κοινωνικοπολιτική δομή⁹⁷, τους οποίους κατείχαν πια Σπαρτιάτες και στους οποίους το σύνολο των Μεσσηνίων πιθανόν δούλευε ως ειλώτες (σύμφωνα με την επιφανειακή έρευνα του PRAPP⁹⁸). Ως πόλεις της κλασικής Μεσσηνίας αναφέρονται: η Ασίνη (όπου η μεσαιωνική και σημερινή Κορώνη), η Κυπάρισσος και η Ιθώμη/Μεσσήνη, με μικρότερους οικισμούς που κατά καιρούς εξελίσσονταν σε πόλεις, όπως η Φαραί, η Θαλάμαι, η Καρδαμύλη, η Κορώνη (σημερινό Πεταλίδι), η Αιθαία, η Θουρία και η Αυλώνα⁹⁹. Οι οικισμοί που έχουν εντοπιστεί κατά μήκος της ακτής της Κυπαρισσίας, της Μεθώνης και της Αυλώνας έχει υποστηριχθεί η άποψη ότι αποτελούσαν οικισμούς περιοίκων, χωρίς να είναι απολύτως ασφαλές¹⁰⁰. Τα αρχαιολογικά δεδομένα για την περίοδο περιορίζονται κυρίως στην περιοχή της Πυλίας μέσα από τις επιφανειακές έρευνες του UMME (δεκαετία 1970), αρχικά, και του PRAPP αργότερα (1991-1996). Διαπιστώνεται ότι στην περιοχή της Πυλίας, η οποία ήταν αραιοκατοικημένη την περίοδο αυτή, οι Μεσσήνιοι ζούσαν οργανωμένοι σε χωριά ή μεγαλύτερες κωμοπόλεις και όχι υπό τη μορφή διάσπαρτης κατοίκησης, που παρατηρείται σε άλλες περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας¹⁰¹.

Από την περιοχή της βόρειας Μεσσηνίας, η αποκάλυψη μιας οικίας 11 δωματίων γύρω από μία κεντρική αυλή, που χρονολογείται μεταξύ του β' τετάρτου του 6ου και α' τετάρτου του 5ου αι. π.Χ., στην κοιλάδα του Σουλιμά, μας επιτρέπει να μιλήσουμε για συνύπαρξη Σπαρτιατών γαιοκτημόνων, που είχαν εγκατασταθεί στην περιοχή, και ειλώτων, που οργανωμένοι σε ομάδες κατοικούσαν μαζί και καλλιεργούσαν μεγάλες εκτάσεις, κάτω από σπαρτιατική επίβλεψη¹⁰². Αξιοσημείωτο είναι ότι η κάτοψη του συγκροτήματος παραπέμπει στις μεγάλες οικίες του 4ου αι. π. Χ. στη Μ. Ασία και

⁹⁶ Alcock 2011, 235.

⁹⁷ Naké 1983, 225-234.

⁹⁸ Harrison & Spencer 2005, 186-190.

⁹⁹ Shipley 2004, 547-568.

¹⁰⁰ Harrison & Spencer 2005, 187-189.

¹⁰¹ Alcock 2005, 158-162.

¹⁰² Καλτσάς 1983, 220.

στις αποικίες τους¹⁰³, ενώ η οικοδόμησή της χρονικά συμπίπτει με το τέλος του Β΄ Μεσσηνιακού πολέμου, τη νίκη της Σπάρτης και την προσάρτηση ολόκληρης της πεδινής Μεσσηνίας στο σπαρτιατικό κράτος¹⁰⁴.

Τα παραπάνω μπορούν να οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι οι Σπαρτιάτες, τουλάχιστον σε ορισμένες περιπτώσεις, προτιμούσαν τη συγκέντρωση από τη διασπορά, ως μέθοδο ελέγχου των κατοίκων. Ωστόσο η πρακτική αυτή θα επέβαλλε ή θα ενθάρρυνε τη σπαρτιατική επαγρύπνηση, καθότι ο σχηματισμός μεγάλων οικιστικών πυρήνων θα επιβεβαίωνε τους συναισθηματικούς δεσμούς συγγένειας και κοινής μέριμνας, και θα μπορούσε, εν δυνάμει, να πυροδοτήσει βίαιη αντίσταση¹⁰⁵.

Σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές οι Σπαρτιάτες συμπεριφέρονταν πολύ σκληρά στους είλωτες της Μεσσηνίας. Τόσο ο ποιητής Τυρταίος όσο και ο Πausanίας (Pausanias 4.144-145), κάνουν λόγο για τις εξευτελιστικές τιμωρίες που επέβαλλαν οι Σπαρτιάτες στους είλωτες Μεσσήνιους. Χαρακτηριστική και η αναφορά του Θουκυδίδη (Θουκυδίδης 4.80.3-4), για το θεσμό της κρυπτείας, κατά την οποία ομάδες νέων Σπαρτιατών σκότωναν είλωτες στα πλαίσια ετήσιας τελετουργίας¹⁰⁶.

Μέσα σε αυτό το δυσβάσταχτο και ειδικώς περιβάλλον οι Μεσσήνιοι πολέμησαν τον κατακτητή με κάθε δυνατό τρόπο, προβάλλοντας διπλής μορφής αντίσταση. Καθ' όλη τη διάρκεια του 5ου αι. π.Χ. οι Μεσσήνιοι αντιδρούσαν με συχνές εξεγέρσεις, με καθοριστική για τη μοίρα τους, αυτήν του 465 π.Χ., όταν ένας καταστροφικός σεισμός ισοπεδώνει τη Σπάρτη. Κέντρο της εξέγερσής τους για δεύτερη φορά, αποτελεί το θρυλικό ήδη από τον Α΄ Μεσσηνιακό πόλεμο βουνό της Ιθώμης (Pausanias 4.9.1-7) απ' όπου πολέμησαν τον εχθρό με απaráμιλλη γενναιότητα μέχρι την τελική παράδοσή τους και ήττα τους¹⁰⁷. Όσοι από τους πολιορκημένους Μεσσήνιους επέζησαν, κατέφυγαν στη Ναύπακτο με τη βοήθεια των Αθηναίων. Πρόκειται για το δεύτερο κύμα εξορίστων που έπαιξε σημαντικό ρόλο στις εκστρατείες των Αθηναίων στην Πύλο και στη Σφακτηρία. Η κατάληψη της Πύλου από τους Αθηναίους το 426/425 π.Χ. και η εγκατάσταση αθηναϊκής φρουράς έγινε με την υποστήριξη των εκτοπισμένων Μεσσηνίων της Ναυπάκτου, οι οποίοι ήταν έμπειροι γνώστες της περιοχής από παλιά. Στη μάχη της Σφακτηρίας οι φυγάδες Μεσσήνιοι και οι υπόδουλοι είλωτες θα ενώσουν τις δυνάμεις τους για βοηθήσουν τους Αθηναίους, κάνοντας ένα είδος ανταρτοπόλεμου εναντίον των Σπαρτιατών¹⁰⁸.

Τη νίκη τους αυτή οι Μεσσήνιοι της Ναυπάκτου θα τη γιορτάσουν με την «Μεσσηνίων και Ναυπακτίων» ανάθεση της Νίκης του Παιωνίου στην Ολυμπία, όπου καθόλου τυχαία στον πεσσό του ίδιου μνημείου, πολύ αργότερα και μέσα σε άλλο καθεστώς, θα χαράξουν το 135 π.Χ. την διαιτητική απόφαση των Μιλησίων

¹⁰³ Καλτσάς 1983, 215-217.

¹⁰⁴ Harrison & Spencer 2005, 189.

¹⁰⁵ Alcock 2011, 233-234.

¹⁰⁶ βλ. επίσης Naké 1983, 31-33, 171-174, 250-255.

¹⁰⁷ Για την περίπτωση των περιοίκων της Θουρίας και της Αιθιάς που λέγεται ότι πήραν μέρος στην εν λόγω εξέγερση, βλ. Luraghi 2002α.- Luraghi 2002β, 229-250.- Alcock, 2011, 247.- Επίσης για τη σύνθεση του μεσσηνιακού πληθυσμού την περίοδο αυτή και την ύπαρξη πιθανόν κοινωνικής διαστρωμάτωσης που δεν μπορεί να αποδεδειχθεί μέσω των αρχαιολογικών καταλοίπων με ασφάλεια, βλ. Alcock 2011, 246-251.

¹⁰⁸ Για το περιστατικό με τους είλωτες που βοηθούν τους αποκλεισμένους Σπαρτιάτες φέρνοντας τρόφιμα και ένα είδος παστελιού, βλ. Θουκυδίδης 4.2-41.- Alcock 2011, 250-251.- Θέμελης 2017, 70.

δικαστών για την απόδοση της «Δενθελεάτιδος» (της κατά κόρον διεκδικούμενης περιοχής στα όρια Λακωνίας-Μεσσηνίας) σε αυτούς¹⁰⁹.

Η αντίσταση ωστόσο των Μεσσηνίων όλα αυτά τα χρόνια υποτέλειας στους Σπαρτιάτες, δεν περιορίστηκε ούτε εξαντλήθηκε μόνο σε μία σειρά εξεγέρσεων που κατέληξαν στην εκ νέου, τελευταία εξορία τους (409 π.Χ.) στη Ναύπακτο και την Κεφαλληνία, και από εκεί στη Σικελία και τη βόρειο Αφρική (Κυρηναϊκή).

II. Προγονολατρεία

Η πρακτική της προσφοράς αναθηματικού υλικού του 8ου αι. σε αρκετούς τύμβους, θολωτούς και θαλαμοειδείς μυκηναϊκούς τάφους της Μεσσηνίας, πρακτική ιδιαίτερα έντονη κατά τον 8ο και 7ο αι. - αν και κάποιοι ερευνητές θεωρούν ότι ξεκινά ήδη από τον 11ο αιώνα¹¹⁰ - αντανάκλα μία πρακτική επανασύνδεσης με το παρελθόν, προσφέροντας ένα επιπλέον μέσον για τη δημιουργία του ανήκειν μέσα από αναμνηστικές ενέργειες και προβάλλοντας ένα είδος πολιτισμικής αντίστασης στη νέα κατάσταση πίεσης.

Η C. Antonaccio σε μια σειρά μελετών της υποστηρίζει ότι πρόκειται για υλικό που απευθύνεται σε γνωστούς και άγνωστους προγόνους που πολλές φορές αποκτούν ηρωικές διαστάσεις. Υποστηρίζει ότι στις περιπτώσεις που έχουμε στοιχεία για οποιαδήποτε χρήση θολωτών και θαλαμοειδών τάφων της εποχής του Χαλκού κατά την εποχή του Σιδήρου και στις αρχές της Αρχαϊκής, αυτή μπορεί να οφείλεται είτε σε απλή επανάχρηση για ταφική χρήση που έγινε τυχαία ή για λόγους οικονομίας, ή σε άλλους πρακτικούς, όπως η επανάχρηση με τη μορφή αναθηματικού υλικού μέσα στο πλαίσιο της λατρείας των προγόνων ή τέλος η ηθελημένη επαναχρησιμοποίηση παλαιότερων χώρων μέσα στο πλαίσιο της λατρείας που απευθύνεται σε ονομαστούς ήρωες.

Από την επανάχρηση τάφων της Μυκηναϊκής εποχής για ταφικούς σκοπούς μπορεί να βγει το συμπέρασμα μιας προσπάθειας σύνδεσης των νεκρών με τους ζωντανούς και το μακρινό παρελθόν. Η πρακτική αυτή δεν είναι ιδιαίτερα συνηθισμένη κατά την εποχή του Σιδήρου, ωστόσο τη συναντάμε σε κάποια παραδείγματα ήδη από τον 11ο αιώνα στον ελλαδικό χώρο.

Η προσφορά αναθηματικού υλικού σε τάφους της Μυκηναϊκής εποχής εντάσσεται μέσα στο πλαίσιο μιας ταφικής λατρείας. Ο όρος ταφική λατρεία παραπέμπει σε επισκέψεις που γίνονταν στους τάφους από την οικογένεια των νεκρών, κατά την κλασική περίοδο, με σκοπό την προσφορά κάποιων αγαθών στο νεκρό. Κατ' αναλογία με αυτή την πρακτική οι επισκέψεις σε παλαιότερους τάφους και η προσφορά αναθημάτων θα μπορούσε να έχει σαν σκοπό την επίκληση κάποιας μορφής συγγένειας με αυτούς που είχαν από καιρό πεθάνει¹¹¹.

Τα χαρακτηριστικά της ταφικής λατρείας σύμφωνα με την Antonaccio συνοψίζονται στο ότι συνήθως συμβαίνει για μικρό χρονικό διάστημα ή για μια μόνο φορά, είναι ταπεινή ως προς τα αναθήματα και αφορά ανώνυμους προγόνους. Όλα αυτά τα στοιχεία τη διαφοροποιούν από την λεγόμενη λατρεία των ηρώων η οποία αποτελεί

¹⁰⁹ Θέμελης 2017, 18.

¹¹⁰ Antonaccio 1994, 399.

¹¹¹ Antonaccio 1993, 48-49.

διαρκή διαδικασία και μέχρι στιγμής ίχνη της δεν έχουν αναγνωριστεί σε μυκηναϊκούς τάφους αλλά σε μυκηναϊκούς οικισμούς¹¹² (χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί το Μενελάιο στη Σπάρτη¹¹³ και το Αγαμεμνόριο στις Μυκήνες). Η επίσημη λατρεία των ηρώων εντατικοποιείται στα τέλη του 8ου αι. και αυτό το φαινόμενο συμπίπτει με την πρακτική ανάθεσης σε παλαιότερους Μυκηναϊκούς τάφους πράγμα που οδήγησε πολλές φορές τους ερευνητές στην ταύτιση των δύο πρακτικών. Ωστόσο παραδείγματα ανάθεσης σε πρωιμότερους τάφους συναντάμε ήδη από το τέλος της εποχής του Χαλκού και εντατικοποιούνται στα τέλη του 8ου αι.¹¹⁴.

Ολόκληρη η Μεσσηνία προσφέρει ποικιλία ταφικών κατασκευών και στοιχεία για κάθε μορφής επανάχρηση σε αρκετές εποχές. Στα Νιχώρια έχουμε τα εξής παραδείγματα επανάχρησης πρωιμότερων τάφων: ένας θαλαμοειδής μυκηναϊκός στη θέση Βαθύρεμα¹¹⁵ χρησιμοποιείται και στα τέλη του 8ου αι., ενώ το ίδιο ισχύει και για λακκοειδείς τάφους στην Καρποφόρα και για έναν μικρό θολωτό στο Τουρκοκίβουρο που επαναχρησιμοποιείται στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου¹¹⁶. Για το νεκροταφείο θαλαμοειδών τάφων στα Βολιμίδια που βρίσκονται κοντά στην Πύλο, ο Μαρινάτος μιλάει για ενδείξεις ταφικής λατρείας από την Εποχή του Σιδήρου έως και τα Ρωμαϊκά χρόνια¹¹⁷. Σύμφωνα με νεότερες έρευνες το πρωιμότερο μετά - μυκηναϊκό υλικό από τα Βολιμίδια χρονολογείται στην Πρωτογεωμετρική εποχή¹¹⁸. Επίσης, το ανάκτορο της Πύλου και το νεκροταφείο στον Ανω Εγκλιανό, που βρίσκεται κοντά του, έδωσαν ίχνη χρήσης κατά την εποχή του Σιδήρου και αργότερα. Επίσης σημάδια δραστηριότητας τόσο στους αρχαϊκούς όσο και στους κλασικούς χρόνους εμφανίζουν οι παρακάτω τάφοι: α) Καμινιών Κρεμμύδια, β) Καρποφόρα (Ακόνες), γ) Τάφος 1 και 4 Κουκουνάρας¹¹⁹, δ) Παπούλια: Άγιος Ιωάννης, ε) Τουρλιδίτσα¹²⁰, στ) θολωτός τάφος Βασιλικού. Οι τάφοι του Κοπανακίου¹²¹, της Περιστεριάς, του Οσμάναγα, και του Ψαρίου φέρουν στοιχεία επανάχρησης κατά τα κλασικά χρόνια¹²².

Αν και σε πολλές από τις παραπάνω περιπτώσεις δεν υπάρχει επαρκής ανασκαφική τεκμηρίωση, τα πράγματα είναι αρκετά ξεκάθαρα στο θολωτό τάφο F των Νιχωρίων, καθώς πρόκειται για τον καλύτερα ανασκαμμένο και δημοσιευμένο τάφο¹²³. Ο τάφος περιείχε σκεύη μαγειρέματος και γευμάτων (σκύφοι, λήκυθοι, κύπελλα, χύτρες) που χρονολογούνται μεταξύ του τέλους του 5ου και των αρχών του 4ου αι. π.Χ., καθώς και ένα στρώμα μαύρης τέφρας και κάρβουνου με σημαντικές ποσότητες από οστά ζώων. Οι μαρτυρίες από τα Νιχώρια για γεύματα υποδηλώνουν εκτός των άλλων ότι η διαχείριση της λατρείας περιλάμβανε και τον έλεγχο των κοινών γευμάτων, ανοίγοντας το δρόμο για την τοπική εξουσία¹²⁴.

¹¹² Antonaccio 1993, 52-54.

¹¹³ Catling 1977, 34.- Antonaccio 1993, 54, 57.- Antonaccio 1994, 393-394, 399.

¹¹⁴ Antonaccio 1993, 48.- Antonaccio 1994, 400-403.

¹¹⁵ Coulson & Wilkie 1983, 333.

¹¹⁶ Antonaccio 1995, 70, 87-88.

¹¹⁷ Κορρές 1981-1982, 415.

¹¹⁸ Antonaccio 1995, 94-95.

¹¹⁹ Κορρές 1981-1982, 415.- Coulson & Wilkie 1983, 333.- Hoppe Simpson & Dickinson 1979, 137.

¹²⁰ Hoppe Simpson & Dickinson 1979, 137.

¹²¹ Valmin 1927-1928, 201-209, 216-224.

¹²² Alcock 1991, 456, 460-4620.- Antonaccio 1995, 70-102.

¹²³ Κορρές 1981-1982, 433.- Coulson and Wilkie 1983, 332-339.- Βλ. επίσης Alcock 1991, 460-461.- Antonaccio 1995, 92-94.

¹²⁴ Alcock 2011, 246.

Η επιλογή των YEX τύμβων και άλλων YEX καταλοίπων για ταφική χρήση ή ανάθεση από τους ανθρώπους της εποχής του Σιδήρου δηλώνει αναγνώριση εξουσίας σ' αυτά τα στοιχεία του παρελθόντος και προσπάθεια οικειοποίησης αυτής της εξουσίας μέσα από την ενεργή δημιουργία σχέσεων με αυτό το παρελθόν¹²⁵. Χαρακτηριστικό για τον Ελλαδικό χώρο αυτής της εποχής αλλά και μεταγενέστερων εποχών είναι η άποψη ότι η εξουσία και η πολιτική δύναμη δεν κληρονομείται αλλά αποκτιέται μέσα από την προσωπική δράση των ανθρώπων της, όπως μέσα από τον τρόπο που χρησιμοποιούσαν τα παλαιότερα μνημεία που τους περιτριγύριζαν εντάσσοντας τα και κατασκευάζοντας με αυτά τα τοπία της δικής τους εποχής. Η ταφική λατρεία λοιπόν και η αναφορά στους προγόνους και το παρελθόν μπορεί να αποτελεί ένα συμβολικό μηχανισμό νομιμοποίησης της θέσης μιας ομάδας, μέσω της επίκλησης των σχέσεων με το παρελθόν αυτό και της προβολής γενεαλογικής, συγγενικής σχέσης, σχέσης καταγωγής ή συνέχειας με αυτούς που είχαν από καιρό πεθάνει¹²⁶. Κατά τον Assman, η ανάμνηση των νεκρών προγόνων - ως η πρωιμότερη και ευρύτερα διαδεδομένη μορφή του πολιτισμού της ανάμνησης - και η σύνδεση μαζί τους, αποτελεί ζήτημα συναισθηματικού δεσμού, πολιτισμικής κατασκευής και συνειδητού συσχετισμού με το παρελθόν που υπερβαίνει το ρήγμα, που δημιουργεί ο θάνατος¹²⁷.

Αυτό πάντως που γίνεται φανερό μέσω των παραπάνω πρακτικών είναι ότι οι Μεσσήνιοι της εποχής αυτής αποφασίζουν να παρέμβουν αποφασιστικά στο υπάρχον τοπίο και μέρος αυτής της δράσης τους συνδέεται με κάποιον τρόπο με την σχέση που έχουν ή θέλουν να έχουν με το παρελθόν. Το παρελθόν αποτελεί για μια ακόμα φορά πεδίο διαπραγμάτευσης κοινωνικών σχέσεων και μέσο αποδοχής της κοινωνικής αλλαγής. Για τους υποδουλωμένους Μεσσήνιους είναι προφανής η έλξη που ασκούσε η λατρεία σε τάφους με την έμφαση που έδινε στην άμεση πρόσβαση σε ένα καλύτερο παρελθόν παρά σε ένα αβέβαιο παρόν. Ίσως η λατρεία των ανώνυμων Μεσσήνιων ηρώων θα ήταν ένας αποτελεσματικός τρόπος διαιώνισης της τοπικής παράδοσης απέναντι στον κατακτητή¹²⁸, χωρίς να αποκλείεται και η υπόθεση της ύπαρξης συνυπαρχουσών ή ανταγωνιστικών ομάδων μεταξύ των ειλώτων που μέσω των συγκεκριμένων πρακτικών προβάλλουν διεκδικήσεις που προέρχονταν από περισσότερο εστιασμένα οικογενειακά ή ταξικά συμφέροντα¹²⁹.

Ωστόσο, είναι σχεδόν βέβαιο για την περίοδο της σπαρτιατικής κατάκτησης ότι θα πρέπει να αναζητήσουμε την παρουσία πολλαπλών διαφορετικών κοινοτήτων μνήμης, τόσο στο εσωτερικό της Μεσσηνίας όσο και μεταξύ των Μεσσηνίων. Η Ασίνη, η Αιθαία, η Αυλώνα, η Θουρία και η Καρδαμύλη θεωρούνται πέντε βεβαιωμένες πόλεις περιοίκων, οι οποίες συνήθως είχαν εχθρικές διαθέσεις απέναντι στους ειλώτες¹³⁰. Από την άλλη χωρίς να είναι ευδιάκριτη στα αρχαιολογικά δεδομένα, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε την ύπαρξη «κοινωνικοπολιτικής διαστρωμάτωσης» μέσα στην ίδια την κοινωνία των ειλώτων¹³¹. Όπως και να έχει είτε πρόκειται για αντίθετες και ανταγωνιστικές, είτε για εναλλακτικές και κοινές

¹²⁵ Antonaccio 1994, 409.

¹²⁶ Antonaccio 1994, 409-410.

¹²⁷ Assman 2017, 31-33.

¹²⁸ Coulson & Wilkie 1983, 338.

¹²⁹ Alcock 2011, 246.

¹³⁰ Luraghi 2002a, σύμφωνα με τον οποίο οι οικισμοί τους καταλάμβαναν ένα μεγάλο μέρος της επικράτειας και σε αυτούς θα έπρεπε να αποδίδεται ο ηγετικός ρόλος για την εθνογένεση των Μεσσηνίων.

¹³¹ Alcock 2011, 246-251.

μήνες που άλλοτε επικαλύπτονταν και άλλοτε απέκλιναν μεταξύ τους, όλες χρησιμοποιήθηκαν σε μια δεδομένη χρονική στιγμή από διάφορες ομάδες ανθρώπων με σκοπό τη χρησιμοποίησή τους για επιδιώξεις του παρόντος (για τη νομιμοποίηση πολιτικών και στρατηγικών του παρόντος¹³²).

Η περιοχή της Μεσσηνίας ωστόσο έχει δώσει και αρκετά στοιχεία για επανάχρηση των Μυκηναϊκών τάφων σε μεταγενέστερες περιόδους, από την υστεροκλασική μέχρι και την ελληνιστική, που συνδέονται πρώτιστα και άμεσα με την απελευθέρωση των Μεσσηνίων από τους Σπαρτιάτες και την ίδρυση στην ιστορική Ιθώμη της πόλης Μεσσήνης (369 π.Χ.) ως κέντρου όλων των Μεσσηνίων. Η νεοϊδρυθείσα πόλη της Μεσσήνης κατέχει στο εξής τον πρωταγωνιστικό ρόλο, σε μια ενοποιημένη Μεσσηνία, με τους οικισμούς της κλασικής περιόδου να εξακολουθούν να υφίστανται, εξυπηρετώντας κυρίως την προσπάθεια περιορισμού της σπαρτιατικής δύναμης στον ελλαδικό χώρο¹³³. Η ηγετική θέση της πόλης Μεσσήνης από το β' μισό του 4ου αι. έως και το 2ου αι. π.Χ. λαμβάνει και επίσημο πολιτικό χαρακτήρα με τις πόλεις της Μεσσηνίας να αποτελούν μέλη μιας χαλαρής Συμπολιτείας, του Κοινού των Μεσσηνίων.

III. Ηρωολατρεία

Με χρονική αφετηρία την ίδρυση της Μεσσήνης σε έναν αιώνα έντονων ανακατατάξεων για την Πελοπόννησο και επιβολής ισορροπιών από δυνάμεις εκτός αυτής, η προβολή της ταυτότητας των Μεσσηνίων ως συνεκτικού κρίκου φαντάζει περισσότερο επιτακτική από ποτέ και επιτυγχάνεται μεταξύ άλλων με την ενίσχυση της λατρείας των ηρώων – προγόνων, όχι μόνο στη νέα πόλη Μεσσήνη, αλλά και σε δευτερεύοντα κέντρα της Μεσσηνίας με πλούσια προϊστορία, όπως είναι η Πύλος-Βοιδοκοιλιά, η Άνθεια/Αίπεια, Ελληνικά-Θουρία, και η Περιστεριά¹³⁴. Από τις παραπάνω θέσεις, όπου βρέθηκαν πηλίνα ανάγλυφα αναθήματα με ιδιαίτερο εικονολογικό ενδιαφέρον, οι τρεις συνδέονται με θολωτούς τάφους (Άνθεια, Βοιδοκοιλιά, Περιστεριά), μία με θαλαμοειδής (Τούρλες) και δύο με ιερά σε αστικό χώρο και πόλισμα (Μεσσήνη, Πύλος-Κορυφάσιο).

Η λατρεία των «ηρώων», όπως αναφέρθηκε, διαφοροποιείται από την ταφική καθώς έχει πιο τυποποιημένη και επίσημη μορφή με προκαθορισμένες τελετουργικές πράξεις σε συγκεκριμένους χώρους. Κάποιες φορές δίνεται έμφαση σε αυτή με την κατασκευή ενός ναού, ενώ ο αποδέκτης της λατρείας είναι συχνά κάποιος γνωστός ήρωας. Πρόκειται για συνεχή διαδικασία και πιο μόνιμη που συχνά διαρκεί αιώνες¹³⁵. Ωστόσο, σε πρακτικό επίπεδο, δε φαίνεται να υπήρχε σαφής και απόλυτος διαχωρισμός ανάμεσα στην ηρωική και ταφική λατρεία. Ιδιαίτερα όσο αφορά τις έμπυρες θυσίες, που εμφανίζονται και στις δύο λατρείες, τα υπολείμματά τους στη Βοιδοκοιλιά, την Άνθεια ή τη Μεσσήνη (ιερό ήρωος) όχι μόνο δεν παρουσιάζουν διαφορές στο τελετουργικό, αντίθετα δείχνουν εντυπωσιακά στοιχεία ομοιότητας¹³⁶.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Βοιδοκοιλιάς, όπου στην θέση του ΜΕΧ τύμβου βρέθηκε πλήθος υλικού του 4ου αιώνα π.Χ. γεγονός που γίνεται ακόμη πιο ενδιαφέρον σε συνδυασμό με την γειτνίασή του με νεκροταφείο στο Κορυφάσιο που

¹³² Williams 1998, 103.

¹³³ Για το σκεπτικό της ίδρυσης της Μεσσήνης το 369 π.Χ. βλ. Luraghi 2008, 210-218.

¹³⁴ Μαρινάτος 1960, 195-209.- Κορρές 1982, 205-206.- Alcock 1991, 461.

¹³⁵ Antonaccio 1993, 52.

¹³⁶ Ψαρουδάκης 2013, 458, υποσ. 70.

είναι επίσης ενεργό αυτή την περίοδο¹³⁷. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η λατρευτική δραστηριότητα στη Βοιδοκοιλιά με την εναπόθεση θυσιασμένων ζώων, ειδωλίων αγγείων και αναθηματικών πλακιδίων¹³⁸ ξεκίνησε μετά την απελευθέρωση της περιοχής από τους Σπαρτιάτες.

Δίχως άλλο, το επίκεντρο του ενδιαφέροντος την περίοδο αυτή, εστιάζεται αναμφισβήτητα, σε δύο ιερά στην περιοχή του Ασκληπιείου της αρχαίας Μεσσήνης και σε ένα τρίτο, βόρεια του Γυμνασίου της νέας πόλης. Στο επιφανέστερο ιερό της πόλης, στο τέμενος του Ασκληπιού (**εικ. 16**) αναγνωρίστηκαν πρώιμα στοιχεία λατρείας ήδη από τα αρχαϊκά χρόνια, πριν το 369 π.Χ. και τη λειτουργία του Ασκληπιείου¹³⁹. Συγκεκριμένα, στο αίθριο του Ασκληπιείου, όπου σώζονται λείψανα του πρωιμότερου ιερού¹⁴⁰, εντός δύο αποθετών βρέθηκαν μεταξύ άλλων (θραύσματα κεραμίδων, νομίσματα, αγγεία και όστρακα, απανθρακωμένα τμήματα ξύλου, πηλού, σιδήρου, κλπ.) πολυάριθμα αναθήματα, όπως ειδώλια και πλακίδια, μήτρες ειδωλίων και ομοιώματα ανθρώπινων μελών¹⁴¹.

Σε αποθέτες πάλι, στα δάπεδα του λεγόμενου ιερού ΩΩ, οικοδομημένου πάνω στο ΒΔ ανάλημμα του Ασκληπιείου, το οποίο έχει ταυτιστεί με το ιερό της Δήμητρας και των Διοσκούρων¹⁴², βρέθηκαν εκατοντάδες ανάγλυφα πλακίδια και ειδώλια αναμειγμένα με καμένα και άκαυτα οστά ζώων, θραύσματα αγγείων κανονικών και μικρογραφικών, νομίσματα και ποικιλία μεταλλικών αντικειμένων, πέτρες, πλίθρες και χώμα¹⁴³. Εξέχοντα ευρήματα μεταξύ αυτών αποτελούν δύο χάλκινες ασπίδες αφιερωμένες στον Πολυδεύκη¹⁴⁴. Τα πλακίδια, ανάλογα με αυτά του πρώιμου Ασκληπιείου, απεικονίζουν ιππείς, οπλίτες, ανακεκλιμένες ανδρικές και γυναικείες μορφές, σκηνές δεξίωσης, συμποσίου και σπονδών καθώς και τριάδες γυναικών¹⁴⁵. Το ιερό που κατά τον ανασκαφέα Π. Θέμελη ιδρύθηκε τον 7ο αι. π.Χ., γνώρισε τρεις φάσεις (η δεύτερη φάση υπολογίζεται στα κλασικά χρόνια, αμέσως μετά την ίδρυση της Μεσσήνης από τον Επαμεινώνδα και η τρίτη στα τέλη του 4ου - αρχές 3ου αι. π.Χ.), ενώ ήταν σε χρήση μέχρι και τα ρωμαϊκά χρόνια¹⁴⁶.

Παρόμοια με τα παραπάνω αναθηματικά πλακίδια βρέθηκαν μέσα σε πυρά θυσιών, πολύ κοντά στο πρόπυλο του Γυμνασίου, στο ιερό του Ήρωος, μαζί με ειδώλια, αγγεία, θυμιατήρια, απορρίμματα εργαστηρίων, στάχτες, οστά ζώων κλπ.¹⁴⁷. Η λειτουργία του ιερού τοποθετείται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ., ενώ τα πλακίδια και τα ειδώλια χρονολογούνται στα τέλη του 4ου - αρχές 3ου αι. π.Χ.

Στις αποθέσεις των παραπάνω ιερών εκτός από τα μικρογραφικά αγγεία, τα λεγόμενα «οικοδομικά» υλικά¹⁴⁸ και τα εργαστηριακά απόβλητα¹⁴⁹, κυρίαρχο συστατικό

¹³⁷ Antonaccio 1995, 72, 80-81.

¹³⁸ Korres 1988, 311-328.- Πέππα-Παπαιωάννου 1987-8, 258.- Salapata 1992, 182.

¹³⁹ Θέμελης 1993, 57.- Θέμελης 1994, 86-88.- Θέμελης 1995, 60.

¹⁴⁰ Θέμελης 1987, 73-104.- Θέμελης 1996, 144.

¹⁴¹ Θέμελης 1990, 70-71.- Θέμελης 1994, 87-88.- Θέμελης 2000, 22.

¹⁴² Θέμελης 1994, 85-86.- Themelis 1998, 157.

¹⁴³ Θέμελης 1993, 49. - Muth 2007, 132.

¹⁴⁴ Θέμελης 1994, 84.

¹⁴⁵ Θέμελης 2000, 25-27. - Πέππα-Παπαιωάννου 2012, 88-91.

¹⁴⁶ Θέμελης 1993, 49-55.- Θέμελης 1994, 81-86.

¹⁴⁷ Ψαρουδάκης 2013, 447-463.

¹⁴⁸ Θέμελης 1987, 84-85.- Ψαρουδάκης 2017, 154-155.- Miller 1981, 63.

¹⁴⁹ Ψαρουδάκης 2017, 154.

στοιχείο αποτελούν τα εκατοντάδες πήλινα πλακίδια και ειδώλια¹⁵⁰, υποδηλώνοντας τη χθόνια, ηρωική φύση των εκεί ασκούμενων λατρειών, με ισχυρή παράδοση τόσο στη Μεσσηνία όσο και στη Λακωνία¹⁵¹. Οι ομοιότητες ανάμεσα στο λακωνικό και μεσσηνιακό πάνθεο δεν είναι σαφές εάν οφείλονται στη μακρόχρονη σπαρτιατική κατοχή της Μεσσηνίας ή σε μια λατρευτική κοινή στη ΝΔ Πελοπόννησο¹⁵². Τα πλακίδια απεικονίζουν ιπείς, οπλίτες, ανακεκλιμένες ανδρικές και γυναικείες μορφές, τριάδες γυναικών¹⁵³, σκηνές δεξίωσης και συμποσίου (μια ιδιαίτερα διαδεδομένη και αγαπητή εικονογραφική παράδοση). Το συμπόσιο ως λατρευτική παράσταση και νοητικό σχήμα δεν εξασφάλιζε μόνο την επικοινωνία θνητών και ηρώων, αλλά αποτύπωνε και μια ανθρώπινη επικοινωνία, ιδιαίτερα όταν συνοδεύταν από λατρευτικά δείπνα: έφερνε πιο κοντά τις διάφορες κοινωνικές ομάδες, διαμεσολαβούσε μεταξύ αρχόντων και αρχομένων, εμπέδωνε τη συνειδητοποίηση της συλλογικής ταυτότητας¹⁵⁴. Τέλος, οι μεγάλες ποσότητες οστών ζώων, επιβεβαιώνουν πως η θυσία ζώων κατείχε σημαίνουσα θέση στις μεσσηνιακές-ηρωικές λατρείες¹⁵⁵. Μέρος αυτών παραπέμπει και σε γεύματα που ελάμβαναν χώρα στην ύπαιθρο ή σε κλειστές αίθουσες, όπως τα Δειπνηστήρια, στα βόρεια του Ασκληπιείου¹⁵⁶. Η διαδικασία της απόρριψης των ιερών αποβλήτων και της αποκομιδής - απόθεσης αυτών, φαίνεται ότι συντελέστηκε στο μικρό διάστημα που μεσολάβησε ανάμεσα στην καταστροφή των παλαιών ιερών και την ίδρυση των νέων. Έτσι, με την ίδρυση των νέων ιερών παρατηρείται παλαιά αναθήματα και διάφορα λατρευτικά στοιχεία, που λόγω παλαιότητας είχαν απορριφθεί σε λάκκους, να επιστρώνονται μαζί με το οικοδομικό υλικό των κατεδαφισμένων ιερών, ώστε να σχηματιστεί το υπόστρωμα των νέων οικοδομημάτων. Η χρησιμοποίηση των παλιών ιερών ως υπόστρωμα για την ίδρυση των νέων, καταδεικνύει πως η αρχαιότερη λατρεία δεν διεκόπη, αλλά υπήρξε μια ομαλή μετάβαση από τη λακωνική κυριαρχία στην ελεύθερη Μεσσήνη¹⁵⁷.

Γίνεται φανερό ότι οι Μεσσήνιοι, μετά την αποτίναξη του σπαρτιατικού ζυγού, απέδωσαν μεγάλη σημασία και τιμές στους ήρωές τους. Η έξαρση της ηρωολατρίας κατά την υστεροκλασική περίοδο, όπως και κατά τη διάρκεια των Γεωμετρικών χρόνων, έχει συσχετιστεί, όχι άδικα, με το τέλος της σπαρτιατικής κατοχής και την ανάγκη «εθνικού» αυτοπροσδιορισμού¹⁵⁸. Σε μεταβατικές περιόδους, ή σε περιόδους κρίσης, οι ηρωικές λατρείες εμφανίζονται για να εξασφαλίσουν τη συνοχή και να νομιμοποιήσουν την κοινοτική-πολιτική ταυτότητα ενός πληθυσμού, αλλά και των συνόρων της πόλης του. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο οι Μεσσήνιοι αναζήτησαν στο ηρωικό τους παρελθόν τις μορφές εκείνες που θα στοιχειοθετούσαν την «εθνική» τους ταυτότητα και θα συνέβαλλαν στην ενοποίηση ενός κατακερματισμένου και πολύπαθου πληθυσμού.

Η αρχαιολογική σκαπάνη στη Μεσσήνη έφερε στο φως μεταξύ άλλων, όπως είδαμε, ένα ιερό (ΩΩ) με κατάλοιπα προγονολατρίας, αφιερωμένο στη λατρεία της Δήμητρας και των Διοσκούρων (**εικ. 17α,β**). Από τα κύρια τιμώμενα πρόσωπα σε

¹⁵⁰ Ψαρουδάκης 2017, 152-153.

¹⁵¹ Πέππα-Παπαιωάννου 20117, 98-101.- Salapata 2017, 117-130.

¹⁵² Zunino 1977, 293.- Cartledge 1979, 98.- Parker 1983, 145. - Luraghi 2008, 237.

¹⁵³ Παπαευθυμίου 2001/2.

¹⁵⁴ Harisson 1977, 77.

¹⁵⁵ Bohringer 2001, 299, 312.

¹⁵⁶ Ψαρουδάκης 2013, 457.

¹⁵⁷ Ψαρουδάκης 2017, 157-16.

¹⁵⁸ Alcock 1991, 453.

αυτό το ιερό ήταν οι Διόσκουροι¹⁵⁹, που συνδέονται κατεξοχήν με τη γειτονική περιοχή της Λακωνίας¹⁶⁰, και οι Λευκιπίδες¹⁶¹ ζωγραφική εικόνα των οποίων κοσμεί τον οπισθόδομο του ναού της Μεσσήνας μαζί με τους Αφαρίδες και τους Νηλείδες. Η λατρεία ενός ήρωα (Διόσκουροι-Λευκιπίδες) που ανήκε σε μία εχθρική πόλη (Σπάρτη) σήμαινε ότι έπαιρνε από αυτόν τις προστατευτικές δυνάμεις αυτού του ήρωα¹⁶².

Η γενάρχισσα των Μεσσηνίων, η μυθική βασίλισσα της πόλης και ιδρύτρια της, κόρη του βασιλιά του Άργους Τριόπα, και σύζυγος του Λάκωνα Πολυκάωνα, η Μεσσήνη έχαιρε ιδιαίτερης εκτίμησης και μεγάλων τιμών. Η απήχηση της ηρωίδας Μεσσήνης, που λατρευόταν σε δικό της ναό, αφιερωμένο στο όνομά της (**εικ. 18**), στο κέντρο της Αγοράς, αντανακλάται στις κοπές νομισμάτων, της Ελληνιστικής περιόδου, σε διάφορους τύπους. Η ηρωοποίηση ενός ιδρυτή αποτελεί την πιο ιδιαίτερη και ρητή έκφραση της ηρωολατρίας. Γύρω από τη μυθική ιδρύτρια, ηρωίνη Μεσσήνη, συσπειρώνεται η νεοϊδρυθείσα πόλη. Αυτό παρείχε τη νομιμότητα και την προστασία στις νεοϊδρυθείσες πόλεις, όπως και εξουσιαστική δύναμη στον ανταγωνισμό τους με τις γειτονικές περιοχές για κυριαρχία στην ευρύτερη περιοχή. Κατ' αυτό τον τρόπο, η εδραίωση ενός αστικού ήρωα εκλαμβάνονταν, ως επιβεβαίωση μιας νέας πολιτικής τάξης πραγμάτων¹⁶³.

Στο ίδιο ιδεολογικό πλαίσιο τιμάται και ο Αριστομένης, του οποίου η επιστροφή στην πατρική γη, επιβεβαίωνε τον πολιτικό και στρατηγικό ρόλο της πόλης¹⁶⁴. Από τα ιστορικά πρόσωπα, ο Αριστομένης είναι αυτός που ξεχωρίζει και στη μορφή του οποίου οι Μεσσηνιοί αναγνώριζαν τον «αγαθό δαίμονα» και τον «εθνικό» τους ήρωα, ισάξιο στις αρετές και τη δύναμη με το μεγάλο Μακεδόνα στρατηλάτη Αλέξανδρο¹⁶⁵.

«Ἔς τε μέσον πεδίων Στενυκλήριον ἔς τ' ὄρος ἄκρον

εἶπετ' Ἀριστομένης τοῖς Λακεδαιμονίοις»

Με αυτούς τους δύο στίχους που διέσωσε ο Πausανίας (4.16.6-7) από ένα επικό τραγούδι που άδονταν ακόμα επί των ημερών του, από Μεσσηνίους άνδρες και γυναίκες προς τιμήν του θρυλικού ήρωα Αριστομένη τονίζεται η μεγαλοφροσύνη και το απαράμιλλο θάρρος του ήρωά τους στις δύσκολες στιγμές του επαναστατικού τους αγώνα εναντίον των Σπαρτιατών. Ο Αριστομένης αποτελεί το σύμβολο μιας μακράς αντίστασης απέναντι στον κατακτητή και αντικατοπτρίζει την ύπαρξη συλλογικής συνείδησης¹⁶⁶ των επί τόσο αιώνων υποδουλωμένων Μεσσηνίων. Τα κατορθώματα του Αριστομένη ανεγείρουν ένα μνημείο της προφορικής παράδοσης που διαφυλάσσεται ζωντανή από στόμα σε στόμα μέχρι και τις ημέρες του Pausanias. Θα λέγαμε, ένα είδος προφορικής ηρωικής ποίησης, στην οποία κεντρικό ρόλο κατέχουν εκείνοι οι θρύλοι που ξεπηδούν από τα θαυμαστά κατορθώματα του ήρωα τους, την

¹⁵⁹ Θέμελης 1998, 183-185.

¹⁶⁰ Παρά τα λακωνικά στοιχεία στη λατρεία του εν λόγω ιερού, τα αναθήματά του δεν προέρχονται από τη Λακωνία, πιθανότατα ως μια προσπάθεια για εθνική διαφοροποίηση και προσδιορισμό, Ψαρουδάκης 2017, 449-458.

¹⁶¹ Themelis 2000, 25-27.

¹⁶² Marantou 2009, 448-454.

¹⁶³ Marantou 2009, 448-454.

¹⁶⁴ Marantou 2009, 448-454.

¹⁶⁵ Θέμελης 2000, 31.

¹⁶⁶ Θέμελης 2000-2002, 15-16.

εποχή των εξεγέρσεων. Κατ' αυτό τον τρόπο το επικό αυτό τραγούδι εντάσσεται στο πλαίσιο μιας μορφής διάρθρωσης της πολιτισμικής μνήμης, καθώς ανασυνθέτει ένα παρελθόν επί του οποίου βασίζεται ένα μέρος της αυτοεικόνας μιας ομάδας.

Η μορφή του Αριστομένη και ο μετά θάνατον αφηρωισμός του, που οι Μεσσήνιοι τιμούσαν με μία σειρά δρώμενων που ο Πausανίας αναφέρει ότι τελούνταν στον τάφο του, όπου βρίσκονταν και τα οστά του¹⁶⁷, συνδέεται με δύο πολύ σημαντικά γεγονότα της μεσσηνιακής εθνογένεσης. Η θαυμαστή επιφάνειά του, όταν «δε βρισκόταν πια ανάμεσα στους ανθρώπους» (Pausanias 4.32.3), στη μάχη των Λεύκτρων, το 371 π.Χ. συνέβαλε στο να κερδίσει ο Επαμεινώνδας την κρίσιμη μάχη με τους Σπαρτιάτες, μια μάχη καθοριστική για την ίδρυση της Μεσσήνης δύο χρόνια αργότερα (Pausanias 4.32.4). Στον Αριστομένη επίσης αποδίδεται η κατάχωση της παρακαταθήκης του (πρόκειται για τελετουργικές ιεροπραξίες των μυστηρίων της Ανδανίας), μέσα σε μεταλλική υδρία και η εύρεση της αργότερα από τον Αργείο στρατηγό Επιτέλη, στην Ιθώμη, μετά την πτώση της Είρας και την προδοσία του Αριστοκράτη.

Ανάλογη με την περίπτωση του Αριστομένη ήταν και αυτή του Επαμεινώνδα μέσα από τις έμμεσες μαρτυρίες για τον μετά θάνατο αφηρωισμό και τη λατρεία του ως ήρωα-οικιστή της Μεσσήνης (Pausanias 9.14.5). Η αποδοχή ενός ξένου ήρωα από μία πόλη, στον οποίο, στη συγκεκριμένη περίπτωση η Μεσσήνη, όφειλε πέρα των άλλων, την ύπαρξή της, έδινε τη δυνατότητα σε αυτήν, να λάβει το πλεονέκτημα της προστατευτικής του δύναμης¹⁶⁸.

Οι Μεσσήνιοι τιμούν τον Επαμεινώνδα με την ανίδρυση δύο ανδριάντων του. Ο ένας εξ αυτών, τον οποίο είδε ο Pausanias στο Ασκληπιείο, ήταν σιδερένιος και πρέπει να ήταν ανιδρυμένος μέσα στο πλευρικό δωμάτιο N1 της δυτικής πτέρυγας. Ένας δεύτερος ανδριάντας του, χάλκινος αυτή τη φορά αναφέρεται πάλι από τον Pausanias στο Ιεροθύσιο της Μεσσήνης, μαζί με αγάλματα των δώδεκα θεών του Ολύμπου και «αρχαίους» τρίποδες. Η παρουσία του εδώ δεν είναι τυχαία, καθώς θέλει να τονίσει τη σημασία που του απέδιδαν οι Μεσσήνιοι, ως ισόθεου, ήρωα και οικιστή της πόλης τους. Ο ήρωας-οικιστής θεωρείται ως ο αδιάψευστος μάρτυρας της νέας πολιτικής τάξης πραγμάτων. Η έννοια του ήρωα στα ελληνιστικά και μέχρι τα πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια επιδέχεται μεγάλες αλλαγές, ενώ οι λέξεις ήρωας ή ηρωϊνή χρησιμοποιούνται ευρέως¹⁶⁹.

Η ρωμαϊκή Μεσσηνία χαιρεί ιδιαίτερης ευημερίας και πλούτου, ακολουθώντας τη γενικότερη τάση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας για ειρήνη και εκ νέου ανάπτυξη. Η παύση των συγκρούσεων μεταξύ των ελληνικών πόλεων, η μείωση των στρατιωτικών δαπανών και η άφιξη νέων πληθυσμών στην αραιοκατοικημένη Μεσσηνία (Ρωμαίων πολιτών και άλλων Ελλήνων) θέτει τις βάσεις για την κατακόρυφη αύξηση του πλούτου της μεγάλης αριστοκρατίας της γης μέσω της συστηματοποίησης και

¹⁶⁷ Η σημασία της ύπαρξης των οστών του ιδρυτή-οικιστή σε μια πόλη σχετίζεται με τη νομιμοποίηση της εξουσίας της και την επιβεβαίωση της κυριαρχίας της σε μια περιοχή, καθιστώντας άκρως αναγκαίο τη διατήρησή τους στον τόπο αυτό με οιονδήποτε τρόπο, στη συγκεκριμένη περίπτωση στο Στάδιο της πόλης Μεσσήνης, το οποίο επιβεβαιώνεται και από το κείμενο της περιγραφής SEG 23, 205.207 και 35, 343, βλ. επίσης Marantou, 2009, 448.

¹⁶⁸ Marantou, 2009, 448-454.

¹⁶⁹ Ekroth 2002, 13-14.

εντατικοποίησης της καλλιέργειας των εύφορων μεσσηνιακών πεδιάδων και την ενίσχυση της δύναμής της¹⁷⁰.

Οικογένειες τεράστιας οικονομικής επιφάνειας, προερχόμενες από την αριστοκρατική τάξη της Μεσσήνης, αναδύονται στο κοινωνικό και πολιτικό προσκήνιο της εποχής, κάνοντας αισθητή την παρουσία τους στο χώρο μέσα από εντυπωσιακά και μεγαλοπρεπή μνημεία που υψώνουν σε διάφορα σημεία της πρωτεύουσας πόλης Μεσσήνης. Μνημειακά ηρώα, όπως το Μουσωλείο των Σαιθιδών (**εικ. 19**) και πολλά άλλα (τα ταφικά μνημεία K1, K2, K3) κατά μήκος της δυτικής στοάς του Γυμνασίου¹⁷¹, που έχουν ως αιτία ανέγερσης τον αφηρωισμό και την απόδοση μεταθανάτιων τιμών σε διακεκριμένους πολίτες, δεσπόζουν στο χώρο και εντυπωσιάζουν με την παρουσία τους, ως αδιάψευστοι μάρτυρες της εποχής τους και, πέρα των άλλων, ως το λαμπρό παράδειγμα των «προγόνων» για τους εφήβους που εκπαιδεύονταν επί τρία συνεχή έτη στο Γυμνάσιο της πόλης. Κατά τη διάρκεια των αυτοκρατορικών χρόνων (1ος π.Χ.-1ος μ.Χ.) κυρίως, είναι ευρύτατα διαδεδομένη η ηρωολατρεία-προγονολατρεία, όπως δείχνουν τα αρχαιολογικά δεδομένα. Μέλη της άρχουσας τάξης προσπαθώντας να ενισχύσουν την κοινωνική τους θέση και το κύρος τους, ανάγουν την καταγωγή τους σε μυθικούς ήρωες ή οικιστές πόλεων. Έτσι ανιδρύνονται σε περίοπτες δημόσιες θέσεις (στην Αγορά, στο θέατρο ή στο Γυμνάσιο της πόλης) ταφικά μνημεία-ηρώα επιφανών πολιτών ή ευεργετών της πόλης (**εικ. 20**). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και ο ενταφιασμός νεκρών σε προβεβλημένους χώρους, εντός των τειχών (*intra muros*) της πόλης, ενώ, όχι σπάνια, φαίνεται η ίδια η πολιτεία, να αποδίδει ετήσιες μεταθανάτιες τιμές στους επιφανείς νεκρούς της¹⁷².

Η επιφανής οικογένεια των Σαιθιδών έτυχε μετά θάνατον ηρωικών τιμών, σε ειδικά για αυτούς κατασκευασμένο ταφικό μνημείο (ηρώο), υπό μορφή τετρακίονιου δωρικού πρόστυλου ναού, που εδραζόταν πάνω σε υψηλό πόδιο (συνολικό ύψος 14 μ.), στο σημείο επαφής του νότιου τείχους της πόλης - που έχει αποκοπεί, προκειμένου να κατασκευαστεί το εν λόγω μνημείο - με το Στάδιο (**εικ. 21**). Όλα τα αρχαιολογικά ευρήματα από το παρακείμενο μνημείο, όπως η μαρμάρινη *imago clipeata* θωρακοφόρου (λείπει το εικονιστικό κεφάλι) που θα παρίστανε πιθανόν το νεκρό γενάρχη των Σαιθιδών ως στρατιωτικό, μαρμάρινο εικονιστικό κεφάλι γενειοφόρου ανδρός κ.ά., συνάδουν στον ταφικό, χθόνιο χαρακτήρα του εν λόγω οικοδομήματος¹⁷³ (**εικ. 22α, β**). Η σχέση του Μουσωλείου-Ηρώου με το Στάδιο και τους εκεί τελούμενους αγώνες θεωρείται δεδομένη¹⁷⁴.

Το ιδεαλιστικό άγαλμα του Ερμή της Μεσσήνης (**εικ. 23**), με χθόνιο χαρακτήρα, στο οποίο συνυπάρχουν ατομικά-φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά, σχετίζεται άμεσα με τα παρακείμενα ταφικά μνημεία και τους αφηρωισμένους νεκρούς των Μεσσηνίων που έχουν ταφεί στην εξωτερική πλευρά της ανατολικής στοάς του Γυμνασίου. Ο Ερμής είναι ταυτόχρονα θεός των ορίων και της υπερβάσής τους¹⁷⁵. Στα ρωμαϊκά χρόνια ο ρόλος του ως θεός Ψυχοπομπός, ως οδηγητής των ψυχών, γίνεται καθοριστικός, καθώς κάθε πιστός κατά τις προσφορές και σπονδές προς τιμήν των νεκρών, τον επικαλείται. Οι τάφοι ήταν υπό την προστασία του, γι αυτό κάθε πέτρα ορίων θα

¹⁷⁰ Θέμελης 2010β, 89-110.

¹⁷¹ Θέμελης 2000, 114-135.

¹⁷² Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα 2007, 66.

¹⁷³ Θέμελης 2000, 108-109.

¹⁷⁴ Θέμελης 1992, 87-91. - Θέμελης 2000, 112-113.

¹⁷⁵ Furley 1981, 56 κ.ε.

μπορούσε να είναι μία ταφική πέτρα¹⁷⁶. Η φύση του είναι δεμένη με την πέτρα και τη γη, με την αρχαία χθόνια ύπαρξή του¹⁷⁷. Η ταύτιση του Ερμή με το νεκρό θνητό του παρακείμενου ταφικού μνημείου, μέλους επιφανούς οικογένειας, ενταφιασμένου εντός του, μπορεί να συσχετιστεί με το ανάλογο φαινόμενο της συχνής απεικόνισης μελών του αυτοκρατορικού οίκου και της ρωμαϊκής ελίτ, σε γνωστούς αγαλαματικούς τύπους θεών και ηρώων της αρχαιότητας¹⁷⁸.

Χθόνιο χαρακτήρα είχε επίσης και ένας δεύτερος Ερμής από το δωμάτιο XI του Γυμνασίου, ακριβώς μπροστά από το ταφικό μνημείο K3 (εικ. 24α,β), ο οποίος σώζεται αποσπασματικά και σύμφωνα με την επιγραφή του βάθρου του (Α ΠΟΛΙΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΝ ΑΡΙΣΤΟΜΕΝΕΟΣ ΗΡΩΑ¹⁷⁹), εικόνιζε χωρίς αμφιβολία το νεκρό «ήρωα» Τιβ. Κλ. Διονύσιον Αριστομένεος, ο οποίος τιμήθηκε μετά θάνατον, όπως δηλώνει η επίκληση «ήρωος»¹⁸⁰. Μέσα σε ένα νέο, εξανθρωπισμένο, μεταθανάτιο ταφικό περιβάλλον, πάνω σε ανακυκλωμένη βάση, με ανανεωμένο το περιεχόμενό του, ο Ερμής του Γυμνασίου της Μεσσήνης, ως ψυχοπομπός θεός εξομοιώνεται με τον αφηρωισμένο νεκρό Διονύσιο Αριστομένους. Ανάλογο χαρακτήρα και λειτουργία είχαν ο Ερμής του Αιγαίου, της Θάσου, της Άνδρου και του Παλατιανού στο Κιλκίς. Από όλα τα παραπάνω φαίνεται ότι τα αγάλματα που παριστάνουν Ερμή, πιθανότατα ταυτίζονται με ιδεαλιστικές εικόνες αφηρωισμένων νεκρών, όπως και τα γυναικεία αγάλματα στον τύπο της μεγάλης Ηρακλειώτισσας, σε πολλές περιπτώσεις, θεωρείται ότι έχουν, καθαρά νεκρικό χαρακτήρα¹⁸¹. Η ταύτιση του νεκρού με μία θεότητα είναι σε συχνή χρήση. Η πολύ αρχαία πίστη, που κυριαρχεί στη νεκρική λατρεία και ενισχύεται από τη διάχυση των μυστικών λατρειών, είναι ότι οι άνθρωποι της εποχής αυτής ελπίζουν σε μια μελλοντική ζωή, στην αθανασία¹⁸². Ωστόσο, χαρακτηριστικά στοιχεία αφηρωισμού υποδηλώνονται στο αναστηλωμένο σήμερα ταφικό μνημείο K3, ήδη από την αρχική του χρήση (πρώιμος 3ος αι. π.Χ.), με την αναγραφή στο ανατολικό επιστύλιο του μνημείου (εικ. 25) των ονομάτων των πρώτων οκτώ νεκρών ανδρών και γυναικών χωρίς τα πατρώνυμά τους (στοιχείο αφηρωισμού, σύμφωνα με άλλα μεσσηνιακά παραδείγματα¹⁸³).

Η πρωτοκαθεδρία της πόλης Μεσσήνης καθ' όλη τη διάρκεια της ρωμαϊκής περιόδου στη ευρύτερη περιφέρεια δείχνει αδιαμφισβήτητη. Οι δεσπόζουσες ενότητες της περιόδου εντός της επαρχίας που φαίνεται να αναπτύσσονται είναι δύο: η παράλια, που περιελάμβανε τους οικισμούς της δυτικής ακτογραμμής (κυρίως Κυπαρισσία, Μεθώνη) -με αυτάρκεια σε αγροτικά προϊόντα και άμεση θαλάσσια πρόσβαση με τη Ρώμη και τις ανατολικές επαρχίες - και η μεσόγεια Μεσσήνη, η έδρα των μελών της έγγειας αριστοκρατίας της γης που ήλεγχαν σε μεγάλο βαθμό την παραγωγή όλης της

¹⁷⁶ Burkert 1985, 158, υποσ. 12.

¹⁷⁷ Kern 1926, 205.

¹⁷⁸ Θέμελης 2000, 157.

¹⁷⁹ Σχετικά με τον Διονύσιο Αριστομένους βλ. Θέμελης 2018, 202.

¹⁸⁰ Θέμελης 2000, 137.

¹⁸¹ Ζαφειροπούλου 1996, 233, υποσ.22. - Βλ. επίσης Θέμελης 2002, 28-29. - Σχετικά με τη Μεγάλη Ηρακλειώτισσα του Θεάτρου της Μεσσήνης που απεικόνιζε την Κλαυδία Φροντεΐνη, μητέρα του Τιβ. Κλαύδιου Σαιθίδα Καιλιανού Ι ως «Εστία της Πόλεως», όπως χαρακτηρίζεται στην επιγραφή του βάθρου της, βλ. Θέμελης 2000[2003], 80-81.- Θέμελης 2005, 46-47.

¹⁸² Collignon 1991, 267.

¹⁸³ Θέμελης 2018, 198.

εσωτερικής πεδιάδας και διέμεναν σε πολυτελείς αστικές κατοικίες (επαύλεις)¹⁸⁴ (**εικ. 26α, β**). Σε αυτή την αριστοκρατία του πλούτου με τις μεγάλες και γόνιμες εκτάσεις γης υπό τον έλεγχο της, οφείλεται η διατήρηση και η αναδιοργάνωση μερικών από τα πιο μεγάλα μεσσηνιακά εθνικά ιερά με τις παραδόσεις και τις τελετουργίες που τα συνόδευαν.

Ιδιαίτερως κομβική για τη Μεσσήνη, υπήρξε η περίοδος των ύστερων χρόνων του Αυγούστου και του Τιβερίου, με μία σειρά σημαντικών γεγονότων να συντελούνται στην πόλη, όπως η επισκευή πολλών δημόσιων οικοδομημάτων και ιερών, η αναβίωση του θεσμού της εφηβείας, η αναζωογόνηση των εορτών και η αναδιοργάνωση των ιερών μυστηρίων της Ανδανίας¹⁸⁵. Επίσης οι επιγραφές SEG 23, 205.207¹⁸⁶ και SEG 35, 343¹⁸⁷ έρχονται να επιβεβαιώσουν του λόγου το αληθές, καθώς σχετίζονται με την προσφορά χρημάτων από πολίτες της Μεσσήνης για την επισκευή δημόσιων οικοδομημάτων και ιερών καθώς και για την τέλεση ιεροπραξιών.

VI. Η Μεσσηνιακή ταυτότητα στην Ύστερη Αρχαιότητα και στους Βυζαντινούς χρόνους

Η παραπάνω εικόνα των ρωμαϊκών χρόνων για τη Μεσσηνία, που ακολουθεί στη συνέχεια την πρωτογενή σταδιακή πορεία της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, φαίνεται να αλλάζει άρδην, στα υστερορωμαϊκά και πρωτοβυζαντινά χρόνια. Οι μεσόγειες θέσεις που τα προηγούμενα χρόνια αποτελούσαν τους βασικούς πυρήνες της παραγωγής πλούτου και εξασφάλισης της δύναμης για τις ανώτερες τοπικές τάξεις φαίνεται να υποβαθμίζονται σε σχέση με τα λιμάνια και τους παράλιους οικισμούς της δυτικής ακτής, με τις πεδιάδες δυτικά από τα όρη της Κυπαρισσίας να γίνονται αντικείμενο πιο συστηματικής καλλιέργειας¹⁸⁸. Παρόλο αυτά η αριστοκρατία της γης και του πλούτου της μεσόγειας Μεσσήνης του 4ου αι. μ.Χ., εξακολουθεί να ζει την “*belle epoch*” της, όπως και σε πολλές άλλες επαρχίες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, επιδεικνύοντας τη δύναμη και τον πλούτο της.

Τυπικά δημιουργήματα της εποχής οι επαύλεις των αρχόντων, που μέσα από τα ψηφιδωτά τους δάπεδα με τα πολύχρωμα μάρμαρα και αγάλματα που τις διακοσμούν, επιδεικνύουν την ευμάρειά των κατόχων τους αλλά και το πολιτιστικό-θρησκευτικοφιλοσοφικό υπόβαθρο της περιόδου της μετάβασης. Η ελληνορωμαϊκή έπαυλη της Μεσσήνης, ανατολικά του Ασκληπιείου με τις δύο αίθουσες, με ψηφιδωτό δάπεδο με γεωμετρικά μοτίβα η μία και η πιο επίσημη (ανδρόνας) με δάπεδο *opus sectile* (πολύχρωμα μάρμαρα σε διάφορους γεωμετρικούς σχηματισμούς) και ορθομαρμαρώσεις η άλλη, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα (**εικ. 27α,β**). Τα αγάλματα του αυτοκράτορα Κωνσταντίου Β΄ και του Ερμή που βρέθηκαν μέσα σε στρώμα καταστροφής στο δωμάτιο της έπαυλης, αποτελούσαν μέρος της διακόσμησης της υστερορωμαϊκής βίλας κάποιας μεσσηνιακής αριστοκρατικής οικογένειας της περιόδου¹⁸⁹. Πρωτότυπα, λαϊκά έργα του 4ου αι. μ.

¹⁸⁴ Ενδεικτικά αναφέρεται από την περιοχή της Άνω Μεσσηνίας, ρωμαϊκή έπαυλη με ψηφιδωτά δάπεδα, που αποκαλύφθηκε κοντά στο χωριό Δεσύλλα, στη θέση «Σκούπα», βλ. σχετ. Θέμελης 1967, 206.

¹⁸⁵ Themelis 2001, 119-126. - Themelis 2001α, 407-419.- Themelis 2002, 229-243.

¹⁸⁶ Ορλάνδος, Bull. Epigr. 1966, 200.

¹⁸⁷ Migeotte, BCH 109(1985) 597-607.

¹⁸⁸ Alcock 2005, 205-229.

¹⁸⁹ Θέμελης 1989, 99-105.- Τσιβίκης 2016, 126-132.

Χ., προϊόντα κάποιου τοπικού εργαστηρίου, απηχούν το πνεύμα και τις προτιμήσεις της εποχής (εικ. 28α,β).

Εξίσου ενδιαφέρουσα είναι και η παράσταση που διακοσμεί το ψηφιδωτό δάπεδο μιας αίθουσας σε μία άλλη ρωμαϊκή έπαυλη, βόρεια του Σταδίου της Μεσσήνης (εικ. 29α,β). Κεντρικό πρόσωπο είναι το θεϊκό ζεύγος Διόνυσος-Αριάδνη που ανακαθισμένο σε μη σαφώς δηλούμενο ανάκλιτρο, δέχεται την ευχαριστία ή ικεσία, από ανδρική μορφή θνητού (πιθανόν του ιδιοκτήτη της έπαυλης) η οποία αναπαρίσταται σε πολύ μικρότερο μέγεθος, να ασπάζεται το χέρι του θεού¹⁹⁰. Μπορεί εδώ κανείς να διακρίνει την επιθυμία των παγανιστών αριστοκρατών της κρίσιμης αυτής περιόδου να αντιπαραταχθούν προς τη νέα θρησκεία που κέρδιζε ολοένα έδαφος, τροποποιώντας τα αρχαία μυθολογικά θέματα και εικονογραφικά σχήματα και προσαρμόζοντάς τα σε νέες μορφές που χρησιμοποιούσαν ήδη οι χριστιανοί με αλληγορικό περιεχόμενο, ενώ παράλληλα τονίζεται η σχέση του προστάτη-αγίου με τον ευσεβή πιστό¹⁹¹. Όλα τα παραπάνω στοιχεία κάνουν νύξη για τη εικόνα ενός μεταβαλλόμενου κόσμου με ειδωλολατρικές αφηγήσεις σε έναν ολοένα και πιο χριστιανικό κόσμο ως υπεράσπιση των τοπικών παραδόσεων και της τοπικής ταυτότητας μπροστά σε μια θρησκεία που έτεινε να γίνει οικουμενική.

Στο ίδιο πνεύμα εντάσσεται και ένα άγαλμα της Ίσιδος, στον τύπο της Βρεφοκρατούσας, κρατώντας στην αγκαλιά της τον Ώρο, όπως η Παναγία το Χριστό, από το Ισιείο της Μεσσήνης (εικ. 30). Αξιοσημείωτο είναι το σημάδι του σταυρού που αποδίδεται εγχάρακτα στο κάτω μέρος της παρυφής του ιματίου του αγάλματος (εικ. 31), ως συνήθης πρακτική εκχριστιανισμού ειδωλολατρικών συμβόλων και λατρειών της περιόδου¹⁹², και μαρτυρά την αλληλεπίδραση του ελληνορωμαϊκού (κλασικού) πολιτισμού με τον Χριστιανισμό.

Κατά τον Halbwachs, σε αυτή τη φάση, του ζωντανού ακόμα συναισθηματικού παρορμητισμού, το παρελθόν και το παρόν ήταν στη συνείδηση της θρησκευτικής ομάδας ένα και το αυτό. Υφίσταται θα λέγαμε μία ενότητα κοινωνίας και μνήμης, καθώς «λίγες καταστάσεις θεωρούνται ασυμβίβαστες με τον Χριστιανισμό». Ο Χριστιανισμός που είναι ακόμα προσκολλημένος στο παρόν, ενσωματώνει σύγχρονα ρεύματα, χωρίς όμως να τα αντιμετωπίζει ακόμα δογματικά. Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι όλες οι αντιλήψεις και οι αναμνήσεις της περιόδου «είναι κορεσμένες από το κοινωνικό περιβάλλον»¹⁹³.

Εξίσου ενδιαφέρουσα πρακτική για την εν λόγω περίοδο είναι αυτή της ανακύκλωσης υλικών ή της νέας διαχείρισης των αρχιτεκτονικών καταλοίπων του ένδοξου ελληνορωμαϊκού παρελθόντος, προκειμένου να επαναπροσδιοριστούν και να τους αποδοθεί νέο νόημα. Η προσφιλής αυτή πρακτική της ανακύκλωσης και της νέας διαχείρισης των υλικών καταλοίπων φαίνεται να αγγίζει όλους τους χώρους και τα υλικά την περίοδο αυτή στη Μεσσήνη και όχι μόνο¹⁹⁴, όπως αγάλματα που είτε

¹⁹⁰ Θέμελης 1999, 100-103. - Θέμελης 2002[2005], 32-33.- Τσιβίκης 2016, 272-274, βλ. επίσης σχετικό, την περίπτωση των ψηφιδωτών από την οικία του Αιώνας, Νέα Πάφος: Νόννος, Διονυσιακά 1.11.

¹⁹¹ Πρβλ. Brown 1971, 84-86.

¹⁹² Bowersock 2000,61-63.- Hannestad 2002, 635-649.- Θέμελης 2003, 29-33. - Themelis 2010, 1-13. - Jacobs 2010, 267-303.- Ένα είδος καθαγιασμού (*consecratio cristiana*), Χανιώτης 2014, 272-273, εικ.7.

¹⁹³ Halbwachs 2013, 263, 287.

¹⁹⁴ Το φαινόμενο χαρακτηρίζει όλη τη ρωμαϊκή επικράτεια, βλ. Smith 2012, 57-76.

εκχριστιανίστηκαν (Ισιδα βρεφοκρατούσα), είτε μετατράπηκαν σε σύμβολα της νέας εποχής, και με ανανεωμένο το περιεχόμενό τους εντάχθηκαν σε ένα νέο αρχιτεκτονικό περιβάλλον (τα αγάλματα του Κωνσταντίου και του Ερμή από τη ρωμαϊκή έπαυλη, στα οποία η πρακτική της ανακύκλωσης είναι εμφανής, βλ. παραπάνω) ή όπως δημόσια οικοδομήματα, το θέατρο της πόλης, που μετατρέπεται σε λατομείο προκειμένου το υλικό του να χρησιμοποιηθεί στην ανοικοδόμηση της μεγάλης Βασιλικής, λίγο μετά. Στο σημείο αυτό αξίζει να γίνει ιδιαίτερη μνεία, μιας κατ' οίκον εκκλησίας των πρώτων χριστιανικών χρόνων, πίσω από το θέατρο της πόλης (**εικ. 32α, β**), που είχε κατασκευασθεί πάνω στα κατάλοιπα προγενέστερου πολυτελούς οικοδομικού συγκροτήματος της ύστερης ελληνιστικής και πρώιμης ρωμαϊκής περιόδου¹⁹⁵. Το εν λόγω οικοδόμημα ταυτίστηκε ως χώρος εκκλησιασμού ή κατοικία επισκόπου λόγω των δύο επιγραφών που φέρει στα ψηφιδωτά δάπεδα δύο δωματίων του και αποτελεί την πρώτη μαρτυρία για την ύπαρξη οργανωμένου χριστιανικού περιβάλλοντος και εκκλησίας στη Μεσσήνη¹⁹⁶ (**εικ. 33α, β**).

Την εικόνα της πρωτοχριστιανικής Μεσσήνης εκτός από τμήμα του οικισμού που έχει αποκαλυφθεί, βιοτεχνικές εγκαταστάσεις και νεκροταφεία, έρχεται να συμπληρώσει η παρουσία τριών τρίκλιτων βασιλικών αφιερωμένων στη χριστιανική λατρεία: του Ασκληπιείου (5ος-6ος αι. η πρώτη οικοδομική του φάση)¹⁹⁷, της Αγοράς (ίσως λίγο πρωιμότερη από αυτήν του Θεάτρου)¹⁹⁸, και του Θεάτρου (6ος αι. μ.Χ.)¹⁹⁹. Οι δύο από αυτές σχετίζονται με τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των αντίστοιχων πρωτοβυζαντινών οικισμών που αναπτύσσονται πολύ κοντά τους και η τρίτη, κυρίως, με το νεκροταφείο του Θεάτρου που βρίσκεται σε συνεχή χρήση μέχρι τον 6ο αι. μ.Χ.²⁰⁰.

Η βασιλική του Θεάτρου (**εικ. 34**) κατασκευασμένη εξ ολοκλήρου από *spolia* (υλικό σε δεύτερη χρήση προερχόμενο από το θέατρο), επάνω στα ερείπια κυκλικού οικοδομήματος με ελληνιστική και ρωμαϊκή φάση, σε συνδυασμό με την τοποθέτηση των δύο ενεπίγραφων βάθρων με τα ονόματα των θρυλικών ηρώων (Αριστομένης-Αλέξανδρος) του παρελθόντος, στα δύο πέρατα της αφίδας της από τους ιδρυτές της²⁰¹, εντάσσεται στο φαινόμενο της διαχείρισης του κλασικού-ελληνιστικού παρελθόντος μέσω της ανακύκλωσης, στο οποίο αναφερθήκαμε παραπάνω, απηχώντας μια προσπάθεια σύνδεσης με το παρελθόν και επαναπροσδιορισμού της κοινωνικής και συλλογικής ταυτότητας.

Μέσα από το παράδειγμα της Μεσσήνης, με τις υστερορωμαϊκές επαύλεις, τα ταφικά μνημεία της Αρκαδικής Πύλης (**εικ. 35α, β**) και τον ευκτήριο οίκο, που είναι ούτως ή άλλως στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός μας, η περίοδος της μετάβασης του 4ου αι. μ.Χ. απηχεί τις μεγάλες αλλαγές, όπως η υιοθέτηση του χριστιανισμού και η μεταφορά της πρωτεύουσας, αλλά και τις συνέχειες με το ρωμαϊκό παρελθόν για το νέο κράτος. Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη μέσα από την ανασκαφική μαρτυρία, αποτελεί μαζί με την Κυπαρισσία, τη Μεθώνη και την Κορώνη μία από τις τέσσερις βασικές «πόλεις» και επισκοπές του μεσσηνιακού χώρου.

¹⁹⁵ Θέμελης 2014.- Τσιβίκης 2016, 160-177.

¹⁹⁶ Τσιβίκης 2016, 166-171.

¹⁹⁷ Τσιβίκης 2016, 140-149.

¹⁹⁸ Τσιβίκης 2016, 256-259.

¹⁹⁹ Τσιβίκης 2016, 208-255.

²⁰⁰ Τσιβίκης 2016, 310-313.

²⁰¹ Θέμελης 2000, 29-31.

Ο 5ος και 6ος αι. θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως η περίοδος της κανονικότητας²⁰², με το μεσσηνιακό αστικό τοπίο να αλλάζει άρδην με βάση τις ιστορικές και κυρίως τις αρχαιολογικές-νομισματικές μαρτυρίες²⁰³. Βιοτεχνικές εγκαταστάσεις εμφανίζονται σε διάφορα σημεία της πόλης, αδιαφορώντας για την αρχαία ιεράρχηση του χώρου, νέοι οικιστικοί πυρήνες δημιουργούνται καταλαμβάνοντας δημόσιο χώρο για να τον μετατρέψουν σε ιδιωτικό (π.χ. ο οικισμός του Ασκληπιείου) και το σημαντικότερο όλων, οικοδομούνται οι τρεις βασιλικές που θα στεγάσουν τη νέα θρησκεία ανασηματοδοτώντας το αστικό και θρησκευτικό τοπίο και αδιαφορώντας πλέον για την αρχαία πολεοδομική οργάνωση²⁰⁴. Κατά τον Halbwachs, την περίοδο αυτή, η χριστιανική κοινότητα γενικότερα, ήδη έχει κλειστεί στον εαυτό της, έχει παγιώσει την παράδοσή της και καθορίζει τη διδασκαλία της, επιβάλλοντας στους λαϊκούς μία κληρική ιεραρχία, κλειστή και απομονωμένη που ασχολείται αποκλειστικά με τη διαφύλαξη της μνήμης του παρελθόντος καθώς μετά την αναπόφευκτη μεταβολή του κοινωνικού πλαισίου, ανακύπτει και η λήθη των αναμνήσεων που είναι ενσωματωμένες σε αυτό²⁰⁵.

Κατά τον 7ο και 8ο αι., τους λεγόμενους «Σκοτεινούς Αιώνες», αραβικές και σλαβικές επιδρομές, επιδημίες αλλά και διοικητικές βυζαντινές μεταρρυθμίσεις, επιφέρουν δραστικές αλλαγές στο πολιτισμικό, ανθρωπογεωγραφικό μεσσηνιακό τοπίο προκαλώντας πληθυσμιακές αλλαγές και μετακινήσεις από την πεδινή μεσσηνιακή πεδιάδα στα ορεινά ή σε παραθαλάσσιες θέσεις που επανατεχνίζονται. Πληθυσμιακές και οικιστικές διαφοροποιήσεις στο χώρο και στο χρόνο, συμβάλλουν σε μία νέα οργάνωση και ονοματοθεσία οικισμών²⁰⁶. Το αρχαιολογικό υλικό της Μεσσηνίας ωστόσο, ρίχνει φως σε μία καθαρά πλέον αγροτοποιημένη κοινωνία, που συνεχίζει αδιάλειπτα να δραστηριοποιείται, στην εν λόγω «πόλη» της Μεσσηνίας με ζωντανή οικιστική ανάπτυξη στην περιοχή του θεάτρου και με μια πληθώρα χριστιανικών ταφών στη γειτονιά του Ασκληπιείου²⁰⁷.

Με τη νέα εκκλησιαστική οργάνωση του 9ου αι., η κατάσταση που διαμορφώνεται στην περιοχή της Μεσσηνίας, βρίσκει μια σημαντική μερίδα του αβάπτιστου πληθυσμού, των Σλάβων να καταφεύγει στα ορεινά για να αποφύγει τη βυζαντινή εξουσία, ενώ αντίθετα στα κάστρα και τα χωριά των χριστιανικών πληθυσμών (μετοίκων και εντοπίων) μια νέα οικιστική και θρησκευτική πολιτική καταφαίνεται, με ένα πλήθος ναών από το 10ο αιώνα και εξής²⁰⁸. Μέσα στο πλαίσιο της πολιτικής αναδιοργάνωσης του χώρου και ιδεολογικής ανασηματοδότησης του παρελθόντος²⁰⁹ κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, μια νέα κατάσταση φαίνεται να διαμορφώνεται, όπου πολυάριθμοι οικισμοί κυρίως στο εσωτερικό της Μεσσηνίας φέρουν πλέον ξεκάθαρα σλαβικά ονόματα²¹⁰.

Λόγω των ετερογενών πληθυσμών η διαμόρφωση της βυζαντινής ταυτότητας δεν υπήρξε παντού ομοιόμορφη γενικότερα και ειδικότερα στη Μεσσηνία. Ενώ στον 6ο - 9ο αι. «Ελληνες» και ξένοι (κυρίως Σλάβοι) συνυπάρχουν, στα τέλη 9ου - αρχές 10ου

²⁰² Τσιβίκης 2016, 293.

²⁰³ Σιδηρόπουλος 2002, 100-101.

²⁰⁴ Θέμελης 2002[2005], 34-44.

²⁰⁵ Halbwachs 2013α, 79.

²⁰⁶ Αναγνωστάκης 2007, 112-116.

²⁰⁷ Τσιβίκης 2016, 294-295.

²⁰⁸ Αναγνωστάκης, 2010, 130-143.

²⁰⁹ Παπαδάκη 2014, 143-158.

²¹⁰ Vasmer 1970², 160-164.

αι. επιτυγχάνεται ο εκχριστιανισμός, κυρίως των δεύτερων μέσω των ιεραποστολών και η αφομοίωση τους με τον γηγενή πληθυσμό.

Η στήριξη και η εδραίωση της χριστιανικής θρησκείας της περιόδου επιτεύχθηκε μέσω της ενίσχυσης του θρησκευτικού λαϊκού συναισθήματος με την καθιέρωση νέων ντόπιων αγίων. Η μεσαιωνική εικόνα του προστάτη-αγίου, του πάλαι πνευματικού ανθρώπου της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου, παίρνει σάρκα και οστά στο πρόσωπο των εκκλησιαστικών ηγετών, επισκόπων και ασκητών²¹¹. Καθιερώνεται η λατρεία των λειψάνων, στο πλαίσιο της μνήμης των νεκρών αγίων, πρακτική που συγκροτεί και σταθεροποιεί την κοινότητα, όπως επιβεβαιώνεται και μέσα από το παράδειγμα πολλών καθεδρικών ναών των μεσαιωνικών πόλεων που ιδρύθηκαν ως κεντρικά σύμβολα της αστικής ταυτότητας, πάνω στα λείψανα όσο το δυνατόν σημαντικότερων μαρτύρων, κυρίως αποστόλων²¹². Εκτός από τη λατρεία του επισκόπου Μεθώνης Αθανασίου και του ασκητή, καταγόμενου από την Κορώνη, οσίου Θεόδωρου Κυθήρων, αυτή του οσίου Νίκωνα του Μετανοείτε από τον Πόντο κυριαρχεί και επισκιάζει κάθε άλλη στην περιοχή. Ο Νίκωνας, ο εξ ανατολών άγιος της Λακωνίας και της Μεσσηνίας, σε μια εμβληματική ιεραποστολική πορεία, ως άλλος Πausanίας, διασχίζει τη μεσσηνιακή ενδοχώρα κάθετα, από τη μία άκρη στην άλλη και μεταξύ άλλων τη μεσσηνιακή πεδιάδα με τις ιστορικές «πόλεις-θέσεις» Βουρκάνο-Μισύνη (παραφθαρμένο πλέον το όνομα της Μεσσήνης), δηλώνοντας προφανώς τη σημασία των θέσεων αυτών κατά τον 10ο και 11ο αι.

Την περίοδο αυτή (10ος -11ος αι.), σύμφωνα και με τις έρευνες που διεξήχθησαν από την πρώην 26¹¹ ΕΒΑ Μεσσηνίας, παρατηρείται ανίδρυση πολλών εκκλησιών σε διάφορες θέσεις, κυρίως γύρω από την εύφορη μεσσηνιακή πεδιάδα, τόσο νοτιοδυτικά, όσο και βορείως της Ιθώμης στο Στενυκληρικό πεδίο, γεγονός το οποίο συνδέεται πιθανότατα με την αναδιοργάνωση αρχαιότερων οικισμών ή και με την ίδρυση νέων αγροτικών εγκαταστάσεων στην περιοχή. Μεταξύ άλλων, χριστιανικά μνημεία της περιόδου ως προς την περιοχή ενδιαφέροντός μας, αναφέρονται ο Αγ. Κων/νος (εικ. 36) στον Στενύκλαρο (τ. Αλιτούργι) και η αρχική φάση του Αγ. Ιωάννη του Ριγανά (εικ. 37), στον τύπο του μονόχωρου ξυλόστεγου και σπανιότερα θολοσκεπούς ναού μικρού ή μεσαίου μεγέθους που συχνά περιβάλλονται στις πλάγιες όψεις τους από ελαφριάς μορφής κατασκευές, πιθανότατα στοές²¹³. Στην κατηγορία των απλών μονόχωρων κτιρίων χωρίς πρόσθετους βοηθητικούς χώρους ανήκει ο Αγ. Ιωάννης²¹⁴ (εικ. 38) στον Στενύκλαρο (τ. Αλιτούργι), ενώ ο Αγ. Γεώργιος²¹⁵ (εικ. 39), που μέρος του οικοδομικού του υλικού αποτελείται από *spolia*, πολύ κοντά στην εκκλησία του Αγ. Ιωάννη, παραμένει αδιευκρίνιστης αρχιτεκτονικής μορφής (πιθανόν να διέθετε τρούλο). Ενδιαφέρον ωστόσο παρουσιάζει το γεγονός ότι τόσο στον προαύλιο χώρο της εκκλησίας του Αγ. Γεωργίου (εικ. 40α, β), όσο και στο εσωτερικό της έχουν εντοπιστεί κατάλοιπα ρωμαϊκών χρόνων (εικ. 41). Συγκεκριμένα, εντός του Ι. Ν., στο ιερό, εντοπίζεται πιθανόν *in situ*, ενεπίγραφη πεσσόσχημη στήλη με επίστεψη του 2ου – 3ου αι. μ.Χ.²¹⁶, χρησιμεύουσα σήμερα, ως βάση της αγίας Τράπεζας (για την επιγραφή και το σχολιασμό της, βλ. παρακάτω σελ. 54, 60, 69).

²¹¹ Brown 1998, 35-36.

²¹² Kottling 1965.

²¹³ Κάππας 2010, 153-154.

²¹⁴ Κάππας 2010, 154.

²¹⁵ Κάππας 2010, 161.

²¹⁶ Σύμφωνα με την επιγραφικό Β. Μπαρδάνη, ύστερα από προφορική συζήτηση μαζί της, η εν λόγω επιγραφή (Η ΠΟΛΙΣ ΑΣΚΛΗΠΙΑΔΗΝ ΜΝΑCΙCΤΡΑΤΟΥ ΤΟΝ ΑCΤΕΡΑ ΤΗC ΙΕΡΑC Β)

Στην αρχαία Μεσσήνη δύο μεσαίου μεγέθους εκκλησίες, στον αρχιτεκτονικό τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με συνεπτυγμένο δυτικό σκέλος συνιστούν μία ακμάζουσα γειτονιά των μεσοβυζαντινών χρόνων. Πρόκειται για την Κλήσα-Πόρτη, κάποια μέτρα από την Αρκαδική Πύλη και την Κλήσα-Κούκιε, πολύ κοντά στο αρχαίο θέατρο της πόλης²¹⁷, οι οποίες είναι κατασκευασμένες με *spolia* αρχαίων κτιρίων, ενώ διάσπαρτα στον περιβάλλοντα χώρο είναι διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη (βάσεις, κιονόκρανα κλπ.). Η παραλλαγή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με συνεπτυγμένο το δυτικό σκέλος τύπου, φαίνεται ευρύτερα διαδεδομένη στη Λακωνία και τη Μεσσηνία, με τουλάχιστον εννέα από αυτές τις εκκλησίες να ανήκουν στο συγκεκριμένο τύπο. Ο ναοδομικός αυτός τύπος αποτελεί μία παραγνωρισμένη τάση της νοτιοελλαδικής βυζαντινής αρχιτεκτονικής που αναπτύσσεται παράλληλα με τη λεγόμενη «ελλαδική σχολή» κατά τον 11ο αι., σε επαρχιακά κυρίως μνημεία²¹⁸. Η σύμπτυξη του δυτικού τμήματος του τρουλαίου πυρήνα στην περίπτωση του Κλήσα – Πόρτη είναι τόσο υπερβολική που τα δυτικά σταυρικά σκέλη έχουν σχεδόν εξαλειφθεί, ενώ καταργείται εντελώς ο διαχωριστικός τοίχος μεταξύ νάρθηκα και κυρίως ναού. Η συνένωση νάρθηκα και ναού στην προκειμένη περίπτωση φαίνεται να συνεχίζεται και εξωτερικά, στη στάθμη της στέγασης²¹⁹.

Στον ίδιο τύπο εντάσσεται και η ερειπωμένη τρουλαία εκκλησία του Αγ. Αθανασίου (**εικ. 42**), λίγο έξω από το σημερινό χωριό Στενύκλαρο (τ. Αλιτούργι), με το ανατολικό της τμήμα να έχει πλήρως καταστραφεί²²⁰. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό στοιχείο ως προς την αρχική αρχιτεκτονική σύλληψη του ναού, αποτελεί η ενοποίηση του νάρθηκα με τον κυρίως ναό στο εσωτερικό του, όπου απουσιάζει ο διαχωριστικός τοίχος, όπως είδαμε και στην παραπάνω περίπτωση. Η εν λόγω πρακτική είναι ασυνήθιστη για την περίοδο καθώς γνωρίζει μεγαλύτερη διάδοση στη ναοδομία της ύστερης βυζαντινής περιόδου²²¹. Τα ιδιαίτερα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης παραλλαγής πιθανόν να σχετίζονται με πρακτικούς και λειτουργικούς λόγους. Μέρος του οικοδομικού υλικού της εκκλησίας φαίνεται να προέρχεται από μνημεία προγενέστερης περιόδου, ενώ έντονη είναι η παρουσία διάσπαρτου αρχιτεκτονικού υλικού στην εν λόγω θέση και στην ευρύτερη περιοχή, προγενέστερων χρόνων (**εικ. 43**). Με παρόμοια κάτοψη σώζεται ναός αφιερωμένος στον Ταξιάρχη²²² (βλ. περισσότερα παρακάτω, σελ. 60, 73-74), στο λόφο της Πολίχνης (**εικ. 44α, β**), που οριοθετεί προς βορρά το Στενυκληρικό πεδίο. Η διάδοση παρόμοιων τύπων στη βυζαντινή πελοποννησιακή ναοδομία της περιόδου (τέλος 10ου αι.), εντοπίζεται τόσο στην περιοχή της Σπάρτης όσο και στην περιοχή του Βουλκάνου και ίσως συνδέεται με την περιοδεία του οσίου Νίκωνος του Μετανοείτε, οποίος με βάση τις πηγές επισκέφτηκε τις εν λόγω περιοχές, και φέρεται να συμμετέχει πολλές φορές και ο ίδιος προσωπικά στην κατασκευή ευκτήριων οίκων, με απώτερο σκοπό την αναδιοργάνωση της τοπικής εκκλησίας και τον εκχριστιανισμό των σλαβικών πληθυσμών της περιοχής²²³. Στην ίδια περίοδο εντάσσεται και ο Άγιος Αθανάσιος Καλλιρόης (τ. Μπούγα). Ανήκει σε έναν αρχιτεκτονικό τύπο όπου οι εφαρμογές του στην Πελοπόννησο είναι λιγιστές (**εικ.**

τοποθετείται το 2ο -3ο μ.Χ. αι., ενώ ο Valmin την ανεβάζει στον 1ο -2ο αι. μ.Χ. (Valmin 1929, 138-139). Τη χρονολόγηση του Valmin ακολουθούν και οι McDonald & Rapp 1972, 318.

²¹⁷ Κάππας 2010, 157.- Αθανασούλης & Κάππας 2015, 83-88.

²¹⁸ Αθανασούλης & Κάππας 2015, 90-91.

²¹⁹ Αθανασούλης & Κάππας 2015, 84-85.

²²⁰ Κάππας 2010, 157.

²²¹ Κάππας 2011, 275-276.

²²² Αθανασούλης & Κάππας 2015, 83-88.

²²³ Αθανασούλης & Κάππας 2015, 89.

45). Πρόκειται για ένα τρίκογχο ναό με νάρθηκα στα δυτικά. Ο τρούλος και η θολοδομία του έχουν καταρρεύσει, ενώ μεγάλο μέρος της τοιχοποιίας του έχει ξανακτιστεί²²⁴. Εδώ αξίζει να σημειωθεί ότι εντός του ιερού ναού του Αγ. Αθανασίου εντοπίστηκε ενεπίγραφο βάθρο αγάλματος του 2ου αι. μ.Χ. (σχετικά με την επιγραφή βλ. σελ. 52, 60, 71), ενώ φαίνεται ότι ο ναός έχει θεμελιωθεί πάνω σε ορατά κατάλοιπα αρχαίου κτιρίου, πιθανόν του ιερού των μεγάλων Θεών Καβείρων²²⁵, σύμφωνα με την εν λόγω επιγραφή (**εικ. 46**).

Ο κοιμητηριακός ναός, του αγίου Νικολάου (**εικ. 47α,β**), στο σημερινό χωριό αρχαία Μεσσήνη (τ. Μαυρομάτι), είναι χτισμένος δυτικά του αρχαίου θεάτρου με αρχαίο οικοδομικό υλικό στο μεγαλύτερο μέρος του, μεταξύ του οποίου και μία σημαντική επιγραφή (βλ. παρακάτω σελ. 52-53) στην είσοδο της νότιας πλευράς του. Ο ναός αυτός εκπροσωπεί τη μορφολογική αλλαγή των εκκλησιαστικών μνημείων και το πέρασμα από την «προελλαδική», κατά το Βοκοτόπουλο, σχολή στην οποία ανήκουν όλα τα παραπάνω εκκλησιαστικά μνημεία της περιόδου 9ου –τέλος 10ου αι., στη λεγόμενη «ελλαδική» (11ος-12ος αι.). Ανήκει στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου, με τα στηρίγματα του τρούλου αποτραβηγμένα προς τους πλάγιους τοίχους²²⁶. Στο πλαίσιο αναστηλωτικών εργασιών διεξήχθη πρόσφατα ανασκαφική έρευνα από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας, κατά την οποία αποκαλύφθηκε προγενέστερος ναός²²⁷. Τόσο η κατασκευή, όσο και η θέση του ναού μέσα στο σύγχρονο νεκροταφείο και πολύ κοντά στο προγενέστερο νεκροταφείο του θεάτρου (**εικ. 48**), δηλώνει το χθόνιο χαρακτήρα της ιερής συμβολικής μορφής που ευλαβείται εδώ, με έμμεσες αναφορές στη μνήμη της αρχαίας λατρείας²²⁸.

V. Γηγενείς και επήλυδες στην περίοδο της Φραγκοκρατίας και της Οθωμανικής κυριαρχίας

Την περίοδο της Φραγκοκρατίας, η Στενυκληρική πεδιάδα με τα χωριά της αποτελεί μία από τις 12 βαρονίες της ηγεμονίας του Γοδεφρείδου Βιλλεαρδουίνου, τη βαρονία της Γριτσένας με 4 φέουδα, στην ιδιοκτησία του Μισίρ Λούκα σύμφωνα με το χρονικό του Μορέως: «Του Μισίρ Λούκα, εδόθησαν 4 φιε και μόνων των Λάκκων την περιοχή να έχει των Γριτσένων». Η μεγάλη ακμή του πριγκιπάτου ιδίως στα χρόνια του Γουλιέμου Β΄ Βιλλεαρδουίνου (1246-1278) αλλά και αργότερα (έως το 1420), αντικατοπτρίζεται, μεταξύ άλλων, στην πληθώρα των χριστιανικών μνημείων που ανοικοδομούνται και καλλωπίζονται την περίοδο αυτή²²⁹. Η επιβολή του φεουδαλικού συστήματος στην εύφορη μεσσηνιακή πεδιάδα σε συνδυασμό με την αναδιοργάνωση των εμπορικών δρόμων, αλλά και την ανεκτική κατά πολλούς στάση του κατακτητή προς το γηγενές στοιχείο συνέβαλλαν στην άνθηση και ευημερία της περιοχής.

Ωστόσο, η περίοδος της Φραγκοκρατίας, στο πλαίσιο της αμυντικής ενίσχυσης των κτήσεων των Φράγκων, χαρακτηρίζεται και από το μεγαλεπήβολο πρόγραμμα οικοδόμησης και συντήρησης μεγάλου αριθμού κάστρων και φρουριών στην ευρύτερη περιοχή του Στενυκληρικού πεδίου, όπως το κάστρο της Κρεμπενής

²²⁴ Κάππας 2010, 161-163.

²²⁵ Θέμελης 1967, 207.

²²⁶ Ορλάνδος 1969, 87-147.- Κάππας 2010, 174.

²²⁷ Κάππας 2015 (ΑΔ υπό δημοσίευση).

²²⁸ Ψυχογιού 2013, 353-355.

²²⁹ Κάππας 2010, 195-266.

(Γαράντζας ή Δημάτρας, **εικ. 49**) ΒΑ από την κάτω Μέλπεια²³⁰, το κάστρο Σαφλαούρο (κάστρο του Σωτήρα ή Saint Sauver, **εικ. 50**) ανάμεσα στα χωριά Παλαιόκαστρο και Λατζουνάτο Τριφυλίας²³¹, το κάστρο του Αετού (**εικ. 51**), στο λόφο «Παλαιόκαστρο», 1 χλμ. ανατολικά του Αετού Τριφυλίας²³², ένας μικρός τετράγωνος πύργος (**εικ. 52**), λίγα χιλιόμετρα ΒΔ του Δεσύλλα στη θέση Τζορότα²³³, κλπ., όλα χτισμένα σε στρατηγικά σημεία που επέτρεπαν την εποπτεία του μεσσηνιακού κάμπου. Στην ουσία, τα περισσότερα από αυτά τα μικρά οχυρά διάσπαρτα σε διάφορα σημεία, χτίστηκαν από τους Φράγκους με στόχο να διασφαλίσουν είτε τον έλεγχο των διαβάσεων, όπως το κάστρο του Αετού, το οποίο κτίστηκε σε δυσπρόσιτη και απόκρημνη περιοχή, ώστε να ελέγχει το πέρασμα των διαβάσεων από την Ηλεία στη Μεσσηνία, είτε την υποταγή του πληθυσμού της υπαίθρου ή και την προστασία του, όπως το κάστρο στην Άνω Μέλπεια, που κτίστηκε κοντά στο χωριό και τον αγροτικό συνοικισμό, ώστε να είναι εύκολη η μετατόπιση του πληθυσμού κοντά σε αυτό για λόγους ασφαλείας²³⁴. Η Ισαβέλλα, κόρη του Γουλιέλμου Βίλλαρδουίνου, που ανέλαβε τη διοίκηση του πριγκιπάτου για δύο περίπου δεκαετίες, σύμφωνα με το χρονικό του Μορέως, προκειμένου να αντιμετωπίσει τους Βυζαντινούς που λεηλατούσαν με επιδρομές τη μεσσηνιακή πεδιάδα, αναγκάζεται να χτίσει ένα οχυρό με την επωνυμία «Νεόκαστρο» (Chateaufnef, **εικ. 53α, β, γ**) που οι περισσότεροι ερευνητές το ταυτίζουν με αυτό κοντά στο χωριό Μίλα²³⁵. Παρόμοιο σκοπό εξυπηρετούσε προφανώς και το κτίσιμο του μικρότερου κάστρου, πάνω στα απομεινάρια της παλιάς βυζαντινής Μονής, αφιερωμένης στον Ταξιάρχη αρχάγγελο Μιχαήλ (Castro Sancti Arghangeli), στο λόφο της Πολίχνης (**εικ. 54α, β, γ**), που στις 22 Μαΐου 1354 με βάση τον κατάλογο που συντάχθηκε και βρίσκεται σήμερα στα κρατικά αρχεία της Φλωρεντίας, περνά στην τεράστια κτηματική περιουσία του φλωρεντινού τραπεζικού οίκου των Acciaiuoli²³⁶ με την επικράτησή του στο πολιτικό προσκήνιο του παραπαίοντος πριγκιπάτου (μέσα 14ου αι.).

Οι συχνές συρράξεις ανάμεσα στις αντίπαλες δυνάμεις που συνωστίζονται αυτή την περίοδο στην Πελοπόννησο και καθιστούν αναγκαία την κατασκευή πολλών αμυντικών κάστρων στην περιοχή, θα οδηγήσουν σύντομα στην οικονομική κατάρρευση του πριγκιπάτου και θα ανοίξουν το δρόμο στους Βυζαντινούς για την ανακατάληψη του μεγαλύτερου μέρους της μεσσηνιακής ενδοχώρας.

Τριάντα χρόνια αργότερα η Οθωμανική αυτοκρατορία με σχετική ευκολία υποτάσσει την περιοχή, εκμεταλλευόμενη την αδυναμία του Δεσποτάτου του Μορέως να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά την εξαθλίωση του ντόπιου αγροτικού πληθυσμού και την αποσύνθεση των κοινωνικών δομών. Η μόνη δύναμη αντίστασης στα σκοτεινά χρόνια της Οθωμανικής κυριαρχίας για τους κατακτημένους Μεσσηνίους που χάνουν τις εύφορες εκτάσεις γης τους από τους μουσουλμάνους σπαχήδες ή αναγκάζονται να εξισλαμιστούν για να τις διατηρήσουν, αποτελεί η Εκκλησία και τα μοναστήρια της περιοχής, κρατώντας το λαό σταθερό στην πίστη και τις παραδόσεις του.

²³⁰ Καλονάρος 1940, 547. - Bon 1969, 654.

²³¹ Αναφέρεται στη λίστα με τα φέουδα του 1377, στην ιστορία μεταβίβασης στους Παλαιολόγους το 1428, στην ενετική λίστα των οχυρών του 1463 και 1467.

²³² Bon 1969, 237, 293, 413-414, 417-418, 429, 650.

²³³ Κατά τον Valmin χρησίμευε ως προμαχώνας της οχύρωσης του Δεσύλλα, βλ. Valmin 1930, 76-77.

²³⁴ Κοντογιάννη, 299-303.

²³⁵ Bon 1969, 655.

²³⁶ Gerstel 2005, 246, 252.

Από το 16ο έως το 18ο ανεγείρονται 15 μοναστηριακά συγκροτήματα εντός της Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας²³⁷. Αδιαφιλονίκητα, το σημαντικότερο χριστιανικό μνημείο της συγκεκριμένης περιόδου, της περιοχής που εξετάζουμε, δεσπόζει στην κορυφή του όρους Ιθώμη, πλησίον των καταλοίπων του ιερού του Δία Ιθωμάτα (εικ. 55α, β), που κατά την παράδοση ιδρύθηκε από τους πρώτους βασιλείς της χώρας, στην αρχαία Μεσσήνη. Είναι το παλαιό καθολικό της Σταυροπηγιακής Μονής Βουλκάνου²³⁸. Ωστόσο η αρχική φάση του καθολικού μπορεί να αναχθεί σε προγενέστερη περίοδο (10ος-11ος αι.)²³⁹. Στην ίδια περίοδο (18ο αι.), στην περιοχή ενδιαφέροντός μας, εντάσσεται και ο τρουλαίος ναός του Ταξιάρχη στο Μελιγαλά - εργασίες αποκατάστασης ως προς τη στέγη του έγιναν από την ΕΦΑ Μεσσηνίας το διάστημα 2007-2010 - που ανήκει στον τύπο του ημισύνθετου εγγεγραμμένου ναού²⁴⁰ (εικ. 56).

Μέσα από την προσπάθεια ίδρυσης και ανακαίνισης εκκλησιών και μοναστηριών, στις εξαιρετικά αντίξοες συνθήκες της περιόδου, γίνεται αντιληπτό ότι ο μεσσηνιακός λαός προσπαθεί να διατηρήσει ζωντανή την πίστη και ταυτότητά του, ως το μοναδικό στοιχείο σύνδεσής του με την παράδοση και το παρελθόν.

Με την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας ολοκληρώνεται εν συντομία, η πορεία του μεσσηνιακού λαού σε όλες τις χρονικές, σημαντικές στιγμές του από την προϊστορία μέχρι και το 18ο αι., αναδεικνύοντας χαρακτηριστικές πτυχές της πολιτισμικής μνήμης, της κοινωνίας και της παράδοσης του, όπως αυτές διαφαίνονται μέσα από τα υλικά κατάλοιπα της εν λόγω περιοχής.

²³⁷ Παπαϊωάννου 1977, 9.- Αλμπάνη 2010, 283-351.

²³⁸ Καλοκύρη 1973, 118-164.- Αλμπάνη 2010, 283-295.

²³⁹ Η πληροφορία εδόθη από τον Δρ. Βυζαντινολόγο Μ. Κάππα, έπειτα από προφορική επικοινωνία μαζί του.

²⁴⁰ Αλμπάνη 2010, 349-350.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΣΤΑ ΙΧΝΗ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΚΗΣ ΠΟΜΠΗΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΚΑΡΝΑΣΙΟΝ ΑΛΣΟΣ: ΜΙΑ ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΗ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΔΙΑΔΡΟΜΗ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΠΙΣΚΕΠΤΗ

I. ΓΕΝΙΚΑ ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ: Πολιτιστικές Διαδρομές - Πολιτιστική Κληρονομιά - Πολιτιστικός Τουρισμός

Η έννοια της πολιτιστικής διαδρομής, αντιπροσωπεύει σήμερα μία σύγχρονη προσέγγιση της πολιτιστικής κληρονομιάς, ενώ αναγνωρίζεται ως εργαλείο ανάπτυξης του πολιτιστικού τουρισμού. Αυτός με τη σειρά του ανήκει στις νέες μορφές τουρισμού που συνδέονται κυρίως με τις αλλαγές στα κοινωνικά και καταναλωτικά πρότυπα, την αύξηση του ελεύθερου χρόνου, τη στροφή στην παραδοσιακή ζωή και το περιβάλλον, την αναζήτηση του εναλλακτικού. Ταξίδια αρχαιολογικού, ιστορικού, λαογραφικού, θρησκευτικού ή πνευματικού ενδιαφέροντος πραγματοποιούνταν αιώνες πριν, από ομάδες περιηγητών (έμποροι, θαλασσοπόροι κ.ά.), προκειμένου να «γνωρίσουν» τον κόσμο και να ανακαλύψουν τη διαφορετικότητα μεταξύ των λαών²⁴¹. Τα ταξίδια αυτά έχουν μετατραπεί σήμερα σε μία έντονη αναπτυσσόμενη δραστηριότητα με τη μορφή του πολιτιστικού τουρισμού.

Η Ευρωπαϊκή επιτροπή ορίζει τον πολιτιστικό τουρισμό ως μια δραστηριότητα που περιλαμβάνει την επίσκεψη σε χώρους πολιτιστικής κληρονομιάς, την επαφή με τα τοπικά δρώμενα, τον παραδοσιακό τρόπο ζωής, την τοπική αρχιτεκτονική και τη ζωή στην ύπαιθρο²⁴². Οι επισκέπτες του συγκεκριμένου είδους τουρισμού αναζητούν να γνωρίσουν τη μοναδικότητα και την πολιτιστική ιδιαιτερότητα του τόπου που επισκέπτονται, ενώ σέβονται απόλυτα τη φυσιογνωμία του. Ο πολιτιστικός τουρισμός συνδέεται άμεσα με την πολιτιστική κληρονομιά, καθώς αναγνωρίζεται ως μέσο προστασίας, αποκατάστασης και διατήρησης αυτής, ενώ αποτελεί ένα σημαντικό εργαλείο για την ανάδειξή της με βασικό σκοπό την άμεση επαφή και μελέτη της υλικής και άυλης κληρονομιάς μιας συγκεκριμένης εποχής²⁴³. Παράλληλα μπορεί να συμβάλλει στην αναβάθμιση του φυσικού περιβάλλοντος, εκτός του πολιτιστικού, καθώς η μορφή αυτού του είδους τουρισμού συνδέεται άμεσα με την ανακάλυψη των μνημείων και των τοποθεσιών και αποτελεί μία εναλλακτική πρόταση που διαφέρει από τη μαζική και μη ελεγχόμενη χρήση του περιβάλλοντος που ευθύνεται για όλες τις αλλοιώσεις και τις καταστροφές του²⁴⁴. Βασικός συνδετικός κρίκος του πολιτιστικού τουρισμού και της πολιτιστικής κληρονομιάς αποτελεί η οικονομική τους διάσταση, καθώς σχετίζονται άμεσα με την τοπική ανάπτυξη της περιοχής στην οποία εντάσσονται προσφέροντας οικονομικά και κοινωνικά οφέλη. Ο πολιτιστικός τουρισμός εάν αναπτυχθεί σωστά, δηλ. με βασικό σκοπό την ανάδειξη των πολιτιστικών αγαθών, προσελκύει επισκέπτες και δημιουργεί θετικά οικονομικά αποτελέσματα, τα οποία αντανakλώνται άμεσα με τη δημιουργία μιας ροής εσόδων από το τουριστικό πολιτιστικό μάρκετινγκ καθώς και νέες ευκαιρίες απασχόλησης, ένα

²⁴¹ Αποστολόπουλος, Σδράλη 2009, 138-139.

²⁴² Κονσόλα 2013.

²⁴³ Αποστολόπουλος, Σδράλη 2009, 162.

²⁴⁴ Αποστολόπουλος, Σδράλη 2009, 156-157.

επιπλέον εισόδημα για τα νοικοκυριά, τις κοινωνίες, τους επιχειρηματίες, τους φορείς πολιτισμού και την τοπική οικονομία γενικότερα, χωρίς να απειλείται η ταυτότητα και η αυθεντικότητα της εκάστοτε περιοχής.

Για την ανάπτυξη του πολιτιστικού τουρισμού στις παραπάνω κατευθύνσεις και για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς, κρίνεται απαραίτητος ο προσδιορισμός των μέσων και των εργαλείων που θα χρησιμοποιηθούν. Πιο συγκεκριμένα, η χάραξη και η υλοποίηση πολιτιστικών διαδρομών θεωρείται ένα από τα σημαντικότερα εργαλεία, καθώς αφορά στο φυσικό σχεδιασμό, κυρίως του χώρου. Επίσης θεωρούνται και χρησιμοποιούνται ως ένα μέσο δικτύωσης της πολιτιστικής κληρονομιάς, καθώς οργανώνουν τα μνημεία και τους χώρους με τέτοιο τρόπο που μπορούν να αφηγηθούν την ιστορία μιας περιοχής και να την εντάξουν στη σύγχρονη ζωή. Ωστόσο παράλληλα, μπορούν να συμπεριλάβουν και τα άυλα πολιτιστικά αγαθά, τα οποία αποτελούν αναπόσπαστο στοιχείο της εξέλιξης μιας περιοχής μέσα στο χρόνο και το χώρο.

Πετυχημένο παράδειγμα διαδρομών αναδεικνύεται το παράδειγμα της Ρώμης με τη διαδρομή “Via Francigena” που αναδεικνύει μνημεία και μονοπάτια από τη μεσαιωνική εποχή καθώς και το παράδειγμα του Λιβάνου, Cultural Heritage and Urban Development, στην πόλη Saida, με ιδιαίτερα θετικές οικονομικές συνέπειες για την τοπική κοινωνία²⁴⁵.

Πιο συγκεκριμένα, η διαδρομή “Via Francigena” αποτελεί ένα παλιό ιστορικό μονοπάτι προσκυνητών που ξεκινά από την Γαλλία και καταλήγει στην Ιταλία και ειδικότερα στη Ρώμη. Οι ενδιαφερόμενοι, ακολουθώντας τη διαδρομή έχουν τη δυνατότητα να επισκεφτούν ναούς και κατακόμβες, στα ίχνη των αποστόλων Πέτρου και Παύλου. Επίσης, εκτός από τους παραπάνω χώρους μπορούν να συμμετέχουν σε αναρριχητικές, περιπατητικές, ποδηλατικές, θαλάσσιες και άλλες υπαίθριες δραστηριότητες, να γευτούν τοπικά προϊόντα και να ακολουθήσουν τις εκάστοτε γαστρονομικές διαδρομές της περιοχής, να παρακολουθήσουν και να λάβουν μέρος σε ντόπια πολιτιστικά δρώμενα και φεστιβάλ. Για τη “Via Francigena” συνεργάστηκαν τουλάχιστον 60 δήμοι. Είναι αξιοσημείωτο ότι όλοι οι τοπικοί παράγοντες συμμετέχουν ισάξια και ενεργά, μεταξύ αυτών και οι ντόπιοι παραγωγοί, οι οποίοι συνεργάζονται έτσι ώστε να συμπεριληφθούν και να προβληθούν τα προϊόντα τους στις διαδρομές.

Αντίστοιχη περίπτωση επιτυχημένης εφαρμογής πολιτιστικών διαδρομών με θετικές οικονομικές συνέπειες για την τοπική κοινωνία, αποτελεί το παράδειγμα του Λιβάνου, στην πόλη Saida. Στην παραπάνω περίπτωση οι ερευνητές προέβησαν στη δημιουργία ερωτηματολογίων, προκειμένου να εξετάσουν κατά πόσο μια διαδρομή πολιτισμού που περιλαμβάνει ποικίλες δραστηριότητες, μπορεί να λειτουργήσει θετικά στην οικονομία και την κοινωνία της περιοχής. Στο πλαίσιο αυτό απευθύνθηκαν σε 157 επισκέπτες, τους οποίους χώρισαν σε τρεις ομάδες, ανάλογα με την εθνικότητά τους (Λιβανέζοι, Άραβες, λοιποί) και τους κάλεσαν να απαντήσουν σε δύο κατηγορίες ερωτήσεων. Το πρώτο σκέλος ερωτήσεων αφορούσε θέματα που σχετίζονταν με τις μετακινήσεις στην πόλη Beirut, την ύπαρξη κατάλληλων τουριστικών υποδομών και επιχειρήσεων, τις δραστηριότητες που προσφέρονται και αφορούν τους τουρίστες, τα οφέλη εφαρμογής των διαδρομών, τις προσωπικές προσδοκίες των συμμετεχόντων και τι θα επιθυμούσαν να συμβεί έπειτα από τη

²⁴⁵ βλ. σχετ. Lehtimaki 2015, καθώς και Khalid 2010, αντίστοιχα.

λειτουργία των διαδρομών αυτών. Το δεύτερο σκέλος, αφορούσε το αν και κατά πόσο οι επισκέψεις στα πολιτιστικά μνημεία της περιοχής εμπλουτίζουν τον πνευματικό τους κόσμο και ποιες προοπτικές υπάρχουν στον τομέα αυτό. Παράλληλα, οι μελετητές πραγματοποίησαν και κατ' ιδίαν συνεντεύξεις με 33 άτομα, ώστε να έχουν μία πιο ολοκληρωμένη εικόνα. Τα αποτελέσματα της παραπάνω έρευνας κατέδειξαν, ότι η πολιτιστική κληρονομιά μπορεί αδιαμφισβήτητα να χρησιμοποιηθεί προς όφελος της τοπικής κοινωνίας εξαιτίας κυρίως της προσέλκυσης νέων τουριστών και της αλληλεπίδρασης που θα υπάρχει μεταξύ των επισκεπτών και του τόπου υποδοχής, των πολιτιστικών αγαθών και των ντόπιων κατοίκων. Η συμμετοχή όλων των εμπλεκόμενων στη συντήρηση, προστασία και τις πρακτικές διαχείρισης κρίθηκε απαραίτητη για την επιτυχία του όλου εγχειρήματος. Σύμφωνα με την Αυγερινού-Κολώνια πολιτιστικές θεωρούνται οι διαδρομές που εντάσσουν σε ένα «χωρικό και λειτουργικό σύστημα», διάφορα πολιτιστικά αγαθά αναδεικνύοντας έτσι τη σημασία και τη μεταξύ τους σχέση, δίδοντας παράλληλα την ευκαιρία στους χρήστες να έρθουν σε επαφή με ένα πλήθος πολιτιστικών στοιχείων και να αποκτήσουν μία πολύπλευρη γνώση σε σχέση με το εκάστοτε αντικείμενο²⁴⁶.

Το Συμβούλιο της Ευρώπης (2006) ορίζει τις πολιτιστικές διαδρομές ως δίκτυα αλληλεπίδρασης και οικονομικής ανταλλαγής που σχετίζονται με το πολιτισμό και τη δημιουργικότητα, ενσωματώνοντας τις αρχές της βιωσιμότητας, της αμεροληψίας και της ένταξης, με ευρείες εταιρικές σχέσεις και εμπλεκόμενους φορείς που βασίζονται σε στέρεα θεσμικά πλαίσια που ενθαρρύνουν την περιφερειακή κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη²⁴⁷.

Σχετικά με το ιστορικό των πολιτιστικών διαδρομών, ξεκίνησε ως μία πρωτοβουλία του Συμβουλίου της Ευρώπης το 1987 (*Programme des Itinéraires Culturels du Conseil del' Europe*) με αρχικό στόχο την προστασία και ανάδειξη της κοινής ευρωπαϊκής πολιτιστικής κληρονομιάς. Η βασική ιδέα εστίαζε στο γεγονός πως οι τοποθεσίες και τα μνημεία δεν πρέπει να αναγνωρίζονται απλά ως μεμονωμένες στιγμές πολιτισμού αλλά ως ενότητες, οι οποίες συνδέονται μεταξύ τους και υπερβαίνουν τα σημερινά κρατικά σύνορα που οι λαοί μοιράζονται κατά τη διάρκεια της ιστορικής τους πορεία. Απώτερος στόχος της παραπάνω πρωτοβουλίας υπήρξε οι πολιτιστικές διαδρομές να αποτελέσουν πηγή κοινωνικής, οικονομικής και πολιτιστικής ανάπτυξης όχι μόνο σε ευρωπαϊκό επίπεδο αλλά και σε διεθνές, εθνικό, περιφερειακό ή και τοπικό²⁴⁸. Στο ίδιο πνεύμα κινήθηκαν και άλλοι διεθνείς οργανισμοί, όπως η UNESCO που ασχολήθηκε με το θέμα της πολιτιστικής κληρονομιάς και το ενδεχόμενο σύνδεσής της με την ανάπτυξη της εκάστοτε περιοχής (Συνδιάσκεψη στο Μεξικό 1982) αλλά και το Διεθνές Συμβούλιο Μνημείων και Τοποθεσιών (ICOMOS), το οποίο προσδιόρισε τις πολιτιστικές διαδρομές μέσα από μια σειρά επιστημονικών συναντήσεων (δεκαετία του 1990) ως πολιτιστικά αγαθά υλικά ή άυλα που ανήκουν σε ένα φυσικό χώρο, αλληλεπιδρούν με αυτόν ενώ αποτελούν μέρος της προσπάθειας για βιώσιμη ανάπτυξη.

Η ποικιλία πολιτιστικών αγαθών, όπως μνημεία, μουσεία, ιστορικοί και αρχαιολογικοί χώροι, δημόσια πολιτιστικά έργα, κτίρια αρχιτεκτονικού ενδιαφέροντος, πολιτιστικές εκδηλώσεις καθώς και η εναλλαγή «ανοικτού» και

²⁴⁶ Αυγερινού-Κολώνια 2009, 2.

²⁴⁷ Zabbini 2012, 60-62.

²⁴⁸ Αυγερινού-Κολώνια 2009, 4.

«κλειστού» τοπίου, αποτελούν από τα βασικότερα πλεονεκτήματα των πολιτιστικών διαδρομών²⁴⁹. Είναι σημαντικό ότι ο επισκέπτης αποκτά με τις πολιτιστικές διαδρομές μια εικόνα για το παρόν και το παρελθόν ταυτόχρονα, μέσω της ιστορίας που ξετυλίγεται μπροστά του, το περιεχόμενο της οποίας αλλάζει κάθε φορά ανάλογα με το θέμα και τα πολιτιστικά αγαθά της διαδρομής. Πιο συγκεκριμένα, οι διαδρομές με βάση το χώρο μπορούν να διακριθούν σε αστικές, τοπικές, υπερτοπικές, εθνικές, και διεθνείς. Κάποιες άλλες κατηγορίες διαδρομών με βάση το περιεχόμενό τους διακρίνονται σε θεματικές, ιστορικές που περιλαμβάνουν πολιτιστικά αγαθά συγκεκριμένης χρονικής περιόδου ή εποχής και μικτές πολιτιστικές διαδρομές που περιλαμβάνουν «στοιχεία της πολιτιστικής και της φυσικής κληρονομιάς, ανεξαρτήτου είδους και εποχής»²⁵⁰. Το βασικότερο ωστόσο στοιχείο στο σχεδιασμό του περιεχομένου μιας διαδρομής είναι ο προσδιορισμός ενός πολυδιάστατου χαρακτήρα, με τον οποίο νοείται η ενσωμάτωση ποικίλων και διαφορετικών παράλληλων δραστηριοτήτων, ο οποίος θα λαμβάνει υπόψη τα ενδιαφέροντα και κίνητρα των επισκεπτών, όπως και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προτεινόμενης περιοχής.

Οι πολιτιστικές διαδρομές έχουν προκύψει ιστορικά, όχι μόνο μέσα από ειρηνικές διαδικασίες αλλά και μέσα από πολέμους και συγκρούσεις. Καταφέρνουν ωστόσο στις ημέρες μας να υπερβούν τις συνθήκες του εκάστοτε ιστορικού παρελθόντος, δημιουργώντας το κατάλληλο πεδίο για την προώθηση ενός πολιτισμού ειρήνης και συνεργασίας μεταξύ των λαών. Το ενδιαφέρον με τις διαδρομές αυτές είναι ότι δεν περιορίζονται σε εθνικά, πολιτικά, χωρικά ή διεθνή σύνορα και συγκρούσεις, αλλά αντίθετα προωθούν και ενισχύουν την επικοινωνία και αλληλεγγύη μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, περιοχών και λαών, δίνοντας την ευκαιρία στους χρήστες τους να έρθουν σε επαφή με μία ποικιλία πολιτιστικών αγαθών, αναδεικνύοντας έτσι τη σημασία τους και τη μεταξύ τους σχέση.

II. ΙΣΤΟΡΙΚΟ –ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΔΙΑΔΡΟΜΗΣ

Η διαδρομή που προτείνεται στην παρούσα εργασία, αφηγείται την ιστορική πορεία του πολύπαθου μεσσηνιακού λαού και την απεγνωσμένη προσπάθειά του ύστερα από αιώνες σκλαβιάς, μαχών και εξορίας, να δημιουργήσει ένα μύθο πάνω στον οποίο θα στήριζε το νέο οικοδόμημα της πόλης του, τη νέα πατρίδα, την πολιτιστική του ταυτότητα και τα όρια της εδαφικής του κυριαρχίας, ξεδιπλώνοντας έτσι όλες τις δυνάμεις και δυνατότητές του για ευημερία και ανάπτυξη. Εξιστορεί την πολιτισμική του αντίσταση, όπως την όρισε ο Marshall Sahlins (*Culture and Practical Reasons*, 1976) ενάντια στον πλήρη αφανισμό του ως έθνους από τους Σπαρτιάτες με τη διατήρηση και αναβίωση των τοπικών λατρειών και ιδιαίτερα της λατρείας των ηρώων, τη μνήμη για τα κατορθώματα θρυλικών μορφών των Μεσσηνιακών πολέμων, όπως ήταν ο μεγάλος στρατηγός Αριστομένης, καθώς και λατρείες ηρώων οικιστών, οι οποίες συσχετιζόνταν με την πρόσφατη ιστορία τους, όπως αυτή του Επαμεινώνδα. Κάθε νέο ξεκίνημα, όπως μία αναγέννηση ή μία παλινόρθωση, μετά από ένα βαθύ ρήγμα της παράδοσης ή βαθύτερης λύσης που απειλεί τη συνέχεια ενός λαού, όπως είναι ο αφανισμός ή η εξορία του, εμφανίζονται πάντα με τη μορφή μίας

²⁴⁹ Αυγερινού-Κολώνια 2009.

²⁵⁰ Παπαγεωργίου και Γκαντούνα 2012, 165.

αναδρομικής αναφοράς στο παρελθόν. Στο βαθμό που αυτά ανοίγουν το δρόμο του μέλλοντος, παράγουν, αποκαθιστούν και αποκαλύπτουν το παρελθόν²⁵¹.

Σύμφωνα με την περιγραφή του Πausανία (4.27.6-7), κατά την προετοιμασία οικοδόμησης της νέας πόλης το 369 π.Χ. από τον Επαμεινώνδα, οι Μεσσήνιοι με τους ιερείς τους πρόσφεραν θυσία στον Ιθωμάτα Δία και τους Διόσκουρους, τις Μεγάλες Θεές Δήμητρα και Κόρη και τον Καύκωνα, μυθικό ιδρυτή των μυστηρίων της Ανδανίας. Απήλυθναν πρόσκληση στα μέλη των δεκατριών προδωρικών βασιλείων και βασιλισσών της Μεσσηνίας, που προέρχονταν από τις τρεις βασιλικές οικογένειες της χώρας, τους Αφαρίδες, τους Νηλείδες και τους Λευκιπίδες, στον Ασκληπιό, καθώς και στον πρώτο Δωριέα βασιλιά Κρεσφόντη. Όπως ιδιαίτερη σημασία για τους Μεσσήνιους είχε εν τέλει η επιστροφή και εγκατάσταση του θρυλικού ήρωα Αριστομένη, αλλά και η εγκατάσταση και λατρεία της επώνυμης ηρωίδας, προστάτιδος της πόλεως, Μεσσήνης. Στη βασίλισσα Μεσσήνη αποδίδεται και η εγκαθίδρυση των Ελευσινίων μυστηρίων της Ανδανίας, τα οποία είχαν αρχικά εισαχθεί από τον Καύκωνα, επώνυμο του αττικού δήμου της Φλύας, στα οποία μυνεί πρώτη την κόρη του βασιλιά του Άργους Τριόπα, Μεσσήνη.

α. Τα μυστήρια της Ανδανίας και οι λατρευόμενες θεότητες

Τα μυστήρια της Ανδανίας συσχετιζόνταν με τη λατρεία του Καρνείου Απόλλωνα, στο Καρνάσιον Άλσος, κοντά στην Ανδανία. Ο Κάρνειος (κάρνος:αυτός που φέρει κέρατα, ένα άλλο όνομα του γειτονικού αρκαδικού Πάνα) Απόλλωνας λατρευόταν από όλους τους Δωριείς, στα πλαίσια των Καρνείων, σύμφωνα με τον Πausανία (Πausανίας 3.13.4). Ωστόσο τα Κάρνεια ήταν μια γιορτή με αγροτικό-ποιμεικό χαρακτήρα αρχικά, που εορτάζονταν από τους μη δωρικούς πληθυσμούς της Πελοποννήσου, πολύ πριν της καθόδου των Δωριέων, τα οποία όμως οι Δωριείς στην πορεία υιοθέτησαν, δίνοντάς τους πολεμικό χαρακτήρα²⁵². Κατά τον Θουκυδίδη (5.54) ο μήνας Καρνείος ή Κάρνειος θεωρείται ιερός όχι μόνο για τους Δωριείς της Πελοποννήσου, αλλά και για εκείνους της Κρήτης, της Δωδεκανήσου και της Σικελίας. Η εν λόγω γιορτή διαρκούσε εννέα μέρες κατά το μήνα ΚαρνεΟον (μέσα Αυγούστου-μέσα Σεπτεμβρίου), με θυσία κριαριού, πομπή, χορό, μουσικούς και γυμνικούς αγώνες²⁵³. Στο επίκεντρο των Καρνείων ήταν ένα δρώμενο που τελούνταν από άγαμους νέους άνδρες (πέντε από κάθε φυλή) που ονομάζονταν Καρνιασταί ή Καρνεάται, όπως επιβεβαιώνεται μέσα από μία επιγραφική μαρτυρία του πρώιμου 3ου αι. π.Χ., που έχει εντοπιστεί στο προσκήνιο του θεάτρου της Μεσσήνης²⁵⁴. Ο δρομέας Καρνιαστής Λέων και οι έξι ιεροί²⁵⁵, ο Παλίσκιος, ο Τελέστας, ο Φίλων, ο Θάλων, ο Ξενόλας και ο Νικόστρατος οι οποίοι ήταν μνημένοι στα μυστήρια της Ανδανίας (IG V 1, 1390, 1-13) και ανήκαν σε μία από τις πέντε φυλές της Μεσσήνης, αναθέτουν στον Κάρναιο. Η πεσσόσχημη στήλη της εν λόγω επιγραφής (**εικ. 57**), έφερε χάλκινο αγαλμάτιο που πιθανότατα εικόνιζε τον Απόλλωνα Κάρναιο. Αυτό επιβεβαιώνει τη λατρεία του Καρνείου στη Μεσσήνη - χωρίς ωστόσο να έχει εντοπιστεί ιερό της εν λόγω θεότητας - με τον Λέων, ένα νεαρό άγαμο να εκπροσωπεί τη φυλή του στα Κάρνεια. Ο «δωρικός επιχώριος» τρόπος απόδοσης του θεού όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Πausανίας (3.21.8, 3.25.10, 3.26.5, 3.26.7, 3.24.8),

²⁵¹ Assman 2017, 30.

²⁵² Petterson 1992, 59-60.

²⁵³ Αθήναιος, *Δειπνοσοφιστές* 14.635e-f. - Burkert 1993, 482.

²⁵⁴ Θέμελης 2001, 70-74.

²⁵⁵ Θέμελης 2001, 73-74.

παραπέμπει σε θηριομορφική σύλληψη κριού²⁵⁶. Σύμφωνα με το διάταγμα της επιγραφής (IG V 1, 1390, 28-34), το ζώο που οδηγούνται προς θυσία για τον Κάρνειο Απόλλωνα ήταν κάπρος, ενώ για τον συλλατρευόμενο με αυτόν Ερμή, κριάρι.

Ο Ερμής των Μυστηρίων, ως χθόνιος ή καταχθόνιος είχε κάποιο ρόλο στα Μυστήρια της Ελευσίνας, της Σαμοθράκης και της Ανδανίας. Ωστόσο η συμμετοχή του είναι σιωπηρή. Ίσως επειδή ο ίδιος δεν ανήκει στην επικράτεια των νεκρών, αλλά ενεργεί ως μεσολαβητής, όπως σαφώς δηλώνεται στον Αισχύλο²⁵⁷. Ίσως έπαιρνε μέρος σε μαγικές πρακτικές ή τελετές εξαγνισμού (Απολλόδωρος II, 1, 5, 11) ως πάτρωνας των μάγων. Είναι αυτός που μπορεί να φέρει πίσω τους νεκρούς, πάνω στη γη, διασχίζοντας το πιο σκοτεινό όριο: το σύνορο μεταξύ ζωντανών και νεκρών. Είναι εκείνος που οδηγεί πίσω την Κόρη από τον Άδη (Ομηρικός Ύμνος εις Δήμητραν, 335-383). Η ιθυφαλλική εικόνα του Ερμή, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο²⁵⁸, προέρχεται από τους Πελασγούς: με αυτό συνδέεται ένας ιερός λόγος στα Μυστήρια των Καβείρων της Σαμοθράκης, όπου ο ρόλος του Ερμή φαίνεται να είναι χθόνιος²⁵⁹ μεν, αλλά αδιευκρίνιστος δε. Αντιθέτως, ο ρόλος του φαίνεται να είναι συγκεκριμένος, στην επιγραφή του γραμματικού της Ρόδου (IG XII. 1, Rhodes, no. 141), ως επιμελητού-επιστάτη του σκοτεινού βασιλείου, και επόπτη των ψυχών, αλλά όχι του χώρου²⁶⁰. Χωρίς να είναι σε πρώτο πλάνο ο Ερμής στις μυστηριακές λατρείες, ανήκει αναμφισβήτητα στην ακολουθία των χθόνιων ή πλουτώνιων θεοτήτων. Αντίστοιχο περιμένουμε να ήταν το μερίδιο συμμετοχής του και στα Μυστήρια της Ανδανίας. Επίσης, ένα ξύλινο άγαλμα του Ερμή μνημονεύει ο Πausanias (8.31.6) στον ναό των Μεγάλων Θεών στη Μεγαλόπολη. Η σημασία του κριού δίπλα στον ιθυφαλλικό Ερμή με συμβολική πάντα σημασία, πιθανόν σχετίζεται και με το νομαδικό χαρακτήρα του. Ο Ερμής επαγρυπνά πάνω στο κοπάδι του αυξάνοντας την παραγωγικότητά του, της οποίας ο κριός και ο φαλλός παραμένουν ως τα αρχαία σύμβολα²⁶¹.

Η βασική ωστόσο λατρευόμενη θεότητα όπως φαίνεται μέσα από το τελετουργικό των Μυστηρίων της Ανδανίας είναι αυτή της μεγάλης θεάς Μητέρας-Γης Δήμητρας και της Κόρης «Αγνης»²⁶² που σύμφωνα με τον Pausanias ταυτίζεται με την Περσεφόνη, στην οποία οι μύστες θυσίαζαν πρόβατο. Στην επιγραφή των μυστηρίων της Ανδανίας γίνεται ειδική αναφορά στην ιέρεια του ναού της Δήμητρας, στη θοιναρμόστρια του ιερού δείπνου της θεάς και την ιέρεια του ναού της Αιγίλης, καθώς και στη θέση-σειρά που αυτές έχουν στη λιτανεία προς το Καρνάσιο Άλσος. Επίσης, επιγραφική μαρτυρία που προέρχεται από επιγραφή σε στέψη βάρου, (αρ. ευρ. 17123α-β) προερχόμενη από την Μεσσήνη, αναφέρεται στο όνομα και τον ιερατικό τίτλο της Θοιναρμόστριας (**εικ. 58**), του ιερού δείπνου προς τιμήν της Δήμητρας και Κόρης²⁶³. Πρόκειται για γυναικείες θεότητες συνδεδεμένες με τα σιτηρά που κυριαρχούν στις μυστηριακές λατρείες, με έμφαση στη χθονιότητα και τη

²⁵⁶ Petterson 1992, 61-62.

²⁵⁷ Αισχύλος, 124, κ.ε. - Herter 1976, 217.

²⁵⁸ Ηρόδοτος 2.51.1.- Raingeard 1935, 458 κ.ε

²⁵⁹ Curtius 1903, 8.

²⁶⁰ Στον Ομηρικό ύμνο εις Ερμήν I, 571-573 (σημ. 53), δηλώνεται η οριοθέτηση του ρόλου του ως «τετελεσμένου αγγέλου εις Αθήν».

²⁶¹ Decharme 1959, 210.

²⁶² Η Δήμητρα και η Κόρη αποκαλούνται επίσης «αγνές θεές», με τον εξαγνισμό να κατέχει κεντρική θέση στη λατρεία τους μαζί με τη γονιμότητα και την αναγέννηση, βλ. Ομηρικό ύμνο εις Δήμητρα, στίχοι 203, 337.

²⁶³ Θέμελης 2010α, 64.

λατρεία της γης ως μεγάλης Μητέρας²⁶⁴, καθώς και των χθόνιων συνεύνων και εραστών της, στην προκειμένη περίπτωση του Εύρυτου, γιού του «μαύρου» Μελανέα, σύζυγου της μυθικής Οιχαλίας, βασιλιά του Κάτω Κόσμου, τα οστά του οποίου φυλάσσονταν στο Καρνάσιο άλσος²⁶⁵. Ο Πausανίας (4.3.10) αναφέρει μια προκαταρκτική θυσία στον σκοτεινό ήρωα Εύρυτο, που έχει ταφεί στο ιερό (4.33.5), πριν από τα μυστήρια των Μεγάλων Θεών και τη θυσία των ζώων²⁶⁶. Εξάλλου και η ίδια η Δήμητρα δεν είναι ξένη προς το σκοτεινό βασίλειο²⁶⁷. Η ανακάλυψη από τον Επιτέλη, με βάση το όνειρο που είδε (Πausανίας 4.26. 3-8) και τους συμβολισμούς²⁶⁸ που αυτό περιείχε, της υδρίας με το τελετουργικό της λατρείας, αφορά σαφώς τη Δήμητρα και την Κόρη ως ενιαία θεϊκή οντότητα, αναζωπυρώνοντας την παλαιά λατρεία της «μισοπεθαμένης» Μητέρας-Θεάς και καθιστώντας την ταυτοχρόνως την κυρίαρχη μυθική και συμβολική μορφή που έδινε κοινή ταυτότητα και ενότητα στους Μεσσηνίους πριν αλλά και μετά την εισβολή των Δωριέων (Πausανίας 4.26.8). Η Δήμητρα ωστόσο, ως ιδρύτρια των Μυστηρίων σύμφωνα με μία γνωστή παράδοση (Πausανίας 1.14.2 και 2.22.1) συνδέεται και με τον Πελασγό²⁶⁹. Ο Πελασγός είναι αυτός που έδωσε το όνομά του στην ομώνυμη μυστηριώδη αυτόχθονα φυλή καταδεικνύοντας, ότι οι Πελασγοί οπουδήποτε και αν εμφανίζονται στη μυθική προϊστορία της Ελλάδας, την Αττική, τη Βοιωτία, τη Σαμοθράκη, το Άργος, ή την Ανδανία, θα ήταν οι μύστες αρχέγονων μυστικών λατρειών και ίσως μέλη μιας ομάδας ανδρών που σύμφωνα με την εθνολογία έπαιζαν κάποιο ρόλο στις μυστικές λατρείες²⁷⁰. Οι πολύ βαθιές ρίζες της εν λόγω λατρείας, στο απώτερο πελασγικό παρελθόν της περιοχής καταδεικνύουν τον καθοριστικό ρόλο τους στην εδραίωση των μυστηριακών λατρειών.

Επίσης γίνεται ξεχωριστή αναφορά στο τελετουργικό των Μυστηρίων για τους Μεγάλους Θεούς (σε αντίθεση με τον Πausανία που μιλάει για Μεγάλες Θεές, υπονοώντας τη Δήμητρα και την Κόρη Αγνή-Περσεφόνη) στους οποίους θα θυσιαζόταν γουρούνα 2 ετών (μικρό γουρουνόπουλο), ενώ στη Δήμητρα έγκυο γουρούνα (στ. 28-34), καθώς μόνο σε αυτήν είθισται να θυσιάζονται εγκυμονούντα ζώα²⁷¹ σε όλες τις μυστηριακές λατρείες (Ελευσίνα, Καβείρια). Ως Μεγάλοι Θεοί υπονοούνται οι Κάβειροι που στην προκειμένη περίπτωση πιθανόν να ταυτίζονται με τους Διόσκουρους. Είναι προφανής η σύνδεση της λατρείας της Δήμητρας με τους αρσενικούς θεούς Κάβειρους-Διόσκουρους²⁷². Τόσο τα Καβείρια Μυστήρια της

²⁶⁴ Δραγώνα-Μονάχου 1999, 36-49.

²⁶⁵ Παπαχατζής 1999, 42-43.

²⁶⁶ Bremmer 2014, 95.

²⁶⁷ Η λατρεία της χθόνιας Δήμητρας στην Ερμιόνη (Πausανίας 2.35) δείχνει ξεκάθαρα αυτή τη σχέση, όπως φαίνεται και από τα επίθετα με τα οποία την αποκαλούσαν στην Αρκαδία: Μέλαινα και Ερινός. Επίσης, το πένθος για τους νεκρούς στη Σπάρτη, σύμφωνα με το νόμο τους, τελείωνε με μία θυσία προς τη Δήμητρα, βλ. Otto 2005, 18-20, 32.

²⁶⁸ Στο όνειρο του Επιτέλη αναφέρονται τα ιερά φυτά της Δήμητρας, σμίλακα και μυρτιά. Σύμφωνα με τον Πausανία, ο ιεροφάντης που εμφανίστηκε στον ύπνο του Επιτέλη, του είπε να σκάψει στο όρος Ιθώμη ανάμεσα στα φυτά σμίλακα και μυρτιά και να σώσει τη γριά που βασανίζεται κλεισμένη σε χάλκινο θάλαμο, βλ. Πausανία 4.26.3-8. Τα παραπάνω φυτά με φαρμακευτικές, ερωτικές και χθόνιες ιδιότητες, αποτελούν τα ιερά φυτά-σύμβολα της Δήμητρας, βλ. Detienne 2006, 176-199, ενώ η γριά υποδηλώνει τη χθόνια Μητέρα-Θεά Δήμητρα, που προοιωνίζει την αναγέννηση του μεσσηνιακού έθνους, με την απελευθέρωσή της και την αναζωπύρωση της παλιάς λατρείας, βλ. Ψυχογιού 2013, 332-333.

²⁶⁹ Βλ. Πausανία 9.25.6.- Kerényi 2005, 66-67 για τη λατρεία της Πελασγίδας Δήμητρας έξω από το Άργος ή της Δήμητρας Πελάργης στις Πότινες της Βοιωτίας.

²⁷⁰ Kerényi 2005, 68-69.

²⁷¹ Τιβέριος 2009, 136.

²⁷² Τουλάχιστον μετά την περίοδο αναδιοργάνωσης των Μυστηρίων που φαίνεται να γίνεται προσπάθεια εισαγωγής αρρένων θεοτήτων κατά τον Πausανία, βλ. σχετ. Παπαχατζή 1999, 114, 146

Θήβας αλλά και της Σαμοθράκης, τα οποία θεωρούνται και τα παλαιότερα, όσο και το πριν την ίδρυση της Μεσσήνης διςυπόστατο ιερό Δήμητρας και Διοσκούρων στην αρχαία Μεσσήνη, που διατηρήθηκε στην ίδια θέση και φαίνεται ότι επισκευαζόταν μέχρι και στα ρωμαϊκά χρόνια²⁷³ επιβεβαιώνουν την παραπάνω σύνδεση. Οι Κάβειροι και οι με αυτούς αφομοιωμένοι Διόσκουροι κατά τους μεταγενέστερους χρόνους, που λατρεύονται σε πολλά μέρη της Ελλάδας²⁷⁴, συχνά αποκαλούνται Μεγάλοι Θεοί (Διόδωρος Σικελιώτης 4.39. Πausanίας, 8.21.4), δαίμονες πρόπολοι, θεοί χρηστοί, Σωτήρες, Σωτήρες Διόσκουροι (Πλουτάρχου, *Θησ.* 33. Στράβων 5.232. Πausanίας 10.38. Αιλιανός, *Ποικ. Ιστορ.* 4.5), Διόσκουροι αγαθοί παραστάται σωτήρες (Αιλιανού, *Ποικ. Ιστορ.* 5, 8.30, Στράβων 5.232). Δεν είναι λίγες οι αρχαιολογικές μαρτυρίες που επιβεβαιώνουν τους παραπάνω χαρακτηριστικούς προσδιορισμούς των Καβείρων-Διοσκούρων, τόσο από την ανεξάρτητη πόλη Μεσσήνη, όσο και από την περιοχή της αρχαίας Ανδανίας, όπως:

α) το θραύσμα από το κάτω μέρος ενεπίγραφης ασβεστολιθικής στήλης (αρ. ευρ. 18258)²⁷⁵, που σώζει την εξής επιγραφή: (desunt versus)[.....] ΝΗΣ ΤΩΝ Μ[Ε]ΓΑΛΩΝ ΘΕΩΝ. Το εν λόγω θραύσμα είχε χρησιμοποιηθεί (β' χρήση) στην οικοδόμηση βαλανείου ύστερων χρόνων, στη βόρεια στοά της Αγοράς της Μεσσήνης.

β) μία επιγραφή του 1ου αι. μ.Χ., χαραγμένη σε κυλινδρικό βωμό, που αποκαλύφθηκε στον προθάλαμο του ταφικού κτίσματος 18, έξω από την Αρκαδική Πύλη (αρ. ευρ. 2885 κάνει αναφορά στους Μεγάλους Θεούς της Ανδανίας²⁷⁶).

Από την περιοχή της Ανδανίας,

γ) εντός του Ι. Ναού του αγίου Αθανασίου Καλλιρόης (τ. Μπούγα, σημ. δήμου Οιχαλίας), εντοπίστηκε ενεπίγραφο ασβεστολιθικό βάθρο αγάλματος αρχές 2ου αι. μ.Χ.²⁷⁷ (σήμερα βρίσκεται στον κήπο του Μπενάκειου κτιρίου, πρώην αρχαιολογικού μουσείου Καλαμάτας, **εικ. 59**) που έφερε γλυπτική εικόνα του Κρισπιάνου με την εξής επιγραφή: «[ΤΟ Κ]ΟΙΝΟΝ ΑΧΑΙΩΝ ΤΙΒ[ΗΡΙΟΝ] ΚΛΑΥΔΙΟΝ ΚΡΙΣΠΙΑΝΟΝ, ΣΥΜΦΕΡΟΝΤΩΣ ΑΡΞΑΝΤΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ. ΑΝΕΤΕΘΗ ΔΕ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΘΕΩΝ, ΙΕΡΩΜΕΝΟΣ». Δηλώνεται καθαρά η εξέχουσα θέση που κατείχε ο Τ.Κ. Κρισπιάνος που αναφέρεται ως ιερός²⁷⁸ των Μεγάλων Θεών, που ασκούσε την «ιεροσύνη» αυτών, όταν είχε μνηθεί (ως μνημένος) στα μυστήρια της Ανδανίας κατά τον Valmin. Ο γιος (?) αυτού αναφέρεται αργότερα, ως αγωνοθέτης πιθανόν των Καισάρειων (εορτών και αγώνων προς τιμήν του Καίσαρα-Αύγουστου) σε εντοιχισμένη επιγραφή στον κοιμητηριακό ναό του αγίου Νικολάου της Μεσσήνης, στην είσοδο της νότιας πλευράς (**εικ. 60**) με τους εξής στίχους: «ΕΠΙ ΙΕΡΕΩΣ ΚΡΕΣΦΟΝΤΟΥ ΕΤΟΥΣ ΡΝΖ ΑΓΩΝΟΘΕΤΗΣ ΤΙΒ. ΚΛΑΥΔΙΟΣ ΚΡΙΣΠΙΑΝΟΣ ΥΙΟΣ ΑΡΙΣΤΟΜΕΝΗΣ ΙΕΡΟΘΥΤΑΙ ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΣ ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΥ ΝΟΒΙΟΣ ΑΙΛΙΑΝΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ ΣΟΦΟΣ ΧΑΛΕΙΔΟΦΟΡΟΣ ΚΛΑΥΔΙΟΣ ΤΡΩΙΛΟΣ»²⁷⁹. Είναι επίσης πολύ πιθανό τα θεμέλια

²⁷³ Θέμελης 1999, 87-89.

²⁷⁴ Στο Άργος, στην Αθήνα, στις Κεφαλές της Αττικής, στη Σπάρτη, στις Βρασιές της Λακωνίας, στη Μαντίνεια κ.α.

²⁷⁵ Θέμελης 2013, 90.

²⁷⁶ Θέμελης 1993, 66-67.

²⁷⁷ Valmin 1929, 139-140.

²⁷⁸ Για τους ιερούς, βλ. Θέμελης 2007, 512-513.- Gawlinski 2012.

²⁷⁹ Ο Τ. Κ. Κρισπιανός της εντοιχισμένης επιγραφής στην εκκλησία του Αγ. Νικολάου που χρονολογείται το 126 μ.Χ. ήταν πιθανότατα ο γιος του Τ.Κ.Κρισπιανού της επιγραφής που βρέθηκε

αρχαίου κτιρίου που εντοπίστηκαν κάτω από τον Ι. Ν. του αγίου Αθανασίου να ανήκουν σε ιερό των μεγάλων θεών (Καβείρων-Διοσκούρων).

β. Τοπογραφία της περιοχής: αρχαιολογία και περιβάλλον

Το ιερό του Καρνείου στην εύφορη πεδιάδα της Στενυκλάρου, που τη διέσχιζε ο ποταμός Βαλύρας (σημερινό ποτάμι της Μαυροζούμενας), βρισκόταν σε ακμή μέχρι τουλάχιστον τα χρόνια επίσκεψης του Πausανία, μολονότι η κόμη Ανδανία, οκτώ στάδια μακριά από το άλσος, κείτονταν ήδη σε ερείπια (Pausanias 4.33.4-6). Στο Καρνάσιον, το ιερό δάσος του Καρνείου με τα κυπαρίσσια, ο Pausanias αντίκρισε μεταξύ άλλων τα αγάλματα του Απόλλωνα Καρνείου και του Ερμή με το κριάρι. Εκεί φυλασσόταν και η λεγόμενη παρακαταθήκη του Αριστομένη, το τελετουργικό δηλαδή των Μυστηρίων της Ανδανίας, που ο ιεροφάντης Μνασίστρατος παρέδιδε κατά την τέλεση των Μυστηρίων στους ιερούς, όπως όριζε το διάταγμα της επιγραφής (IG V 1,1390), που βρέθηκε δίπλα στην πηγή Κεφαλόβρυσσο ή Διβάρι, κοντά στο χωριό Πολίχνη. Το άκρως σημαντικό αυτό τελετουργικό κείμενο, άρρηκτα δεμένο με την αναγέννηση του μεσσηνιακού έθνους, είχε αντιγραφεί σε ειλητάριο παπύρου από το ενεπίγραφο έλασμα κασσιτέρου, που είχε ανακαλύψει το 369 π.Χ., φυλαγμένο σε χάλκινη υδρία και θαμμένο στην Ιθώμη, ο Αργεΐος στρατηγός και οικιστής της Μεσσήνης Επιτέλης, σύμμαχος του Θηβαίου Επαμεινώνδα (Pausanias 4.20.4, 4.26.6-8 και 4.27.5).

Η βουλή των Μεσσηνίων αποφάσισε να τελούνται ανανεωμένα και με ιδιαίτερη επισημότητα τα μυστήρια στο Καρνάσιον άλσος, ύστερα από χρησμό που ζήτησε ο Μνασίστρατος για λογαριασμό της Μεσσήνης από το μαντείο του Απόλλωνα Πυθείου ή Πυθαίου του Άργους. Ο Μεσσηνιος ιεροφάντης κατέφυγε στο συγκεκριμένο μαντείο για χρησμό, λόγω της στενής σχέσης της υπόθεσης με τον Αργεΐο Επιτέλη και την καταγωγή της Μεσσήνιας βασίλισσας, η οποία όταν ήταν βασίλισσα του τόπου, τα μυστήρια είχαν μεταφερθεί από την Ελευσίνα στην Ανδανία²⁸⁰. Ο χρησμός²⁸¹ ως προς τους τελευταίους στίχους που αφορούν τη Μεσσήνη έχουν ως εξής:

«Ο ΘΕΟΣ ΧΡΗΣΜΟΔΟΤΗΣΕ, ΣΤΟΥΣ ΜΕΓΑΛΟΥΣ ΘΕΟΥΣ ΚΑΡΝΕΙΟΥΣ ΘΥΣΙΑΖΟΥΝ ΚΑΤΑ ΤΑ ΠΑΤΡΙΑ (εννοείται οι Δωριείς), ΛΕΓΩ ΚΑΙ ΣΤΟΥΣ ΜΕΣΣΗΝΙΟΥΣ ΝΑ ΤΕΛΟΥΝ ΤΑ ΜΥΣΤΗΡΙΑ [...]».

Μια ιδιωτική κατά παράδοση λατρεία τίθεται στο εξής υπό τον λειτουργικό, οικοδομικό και κυρίως οικονομικό έλεγχο της πρωτεύουσας, σύμφωνα με ένα κανονιστικό πλαίσιο, που άφηγε στον Μνασίστρατο ορισμένα από τα κληρονομικά του προνόμια²⁸², όπως να έχει εφόρου ζωής την επιμέλεια της ιερής κρήνης Αγνής και του αγάλματος, να μετέχει της θυσίας και των μυστηρίων μαζί με τους ιερούς, να λαμβάνει κατά το ιερό δείπνο ο ίδιος, η γυναίκα του και τα παιδιά του την ανάλογη μερίδα κρέατος, να παίρνει τα δέρματα των θυμάτων και τις προσφορές, να δικαιούται του ενός τρίτου των εισπράξεων από τον θησαυρό της κρήνης και να τιμάται από την πόλη της Μεσσήνης με στεφάνι χρυσό, βάρους 6000 δραχμών, κατά

στον Ι.Ν. του Αγ. Αθανασίου Καλλιρόης. Πρόκειται για μία πολύ σημαντική μεσσηνιακή οικογένεια που τιμάται τα μέγιστα, βλ. σχετ. με τα προσωπογραφικά στοιχεία της οικογένειας στο Μακρή-Μπαρδάνη 2009,(υπό έκδοση).

²⁸⁰ Μιτσός 1978, 52-61. - Ogden, 2004, 97.

²⁸¹ Vollgraff 1909, 176.

²⁸² Θέμελης 2007, 7.

τον εορτασμό των μυστηρίων²⁸³. Από τα παραπάνω, σε συνδυασμό με τις ακόλουθες πέντε (εκτός από αυτή του τελετουργικού των Μυστηρίων) επιγραφικές μαρτυρίες:

α) μία πρώιμη επιγραφή του 3ου αι. π.Χ., από τη θέση Κρεμπενή, έξω από το χωριό Κάτω Μέλπεια, που βρέθηκε εντοιχισμένη στην εκκλησία του Αγ. Δημητρίου [το άνω μέρος της με αρ. ευρ. 1532α, (εικ. 61), το κάτω έχει μεταφερθεί στο επιγραφικό Μουσείο με αρ. ευρ. 1532 (EM 12461)] κάνει αναφορά, μεταξύ άλλων, στο όνομα Μνασίστρατος και σε ιερά χρήματα, που πιθανότατα αυτός προσφέρει για την τέλεση ιεροπραξιών ή την επισκευή ιερών οικοδομημάτων²⁸⁴,

β) στην επιγραφή SEG 23, 206, αρ. ευρ. 1012, ο Φιλοξενίδας, πατέρας του Μνασίστρατου (της επιγραφής IG VI 1390, των Μυστηρίων της Ανδανίας) και μακρινός απόγονος του Μνασίστρατου της επιγραφής της Μέλπειας, κατείχε το αξίωμα του γραμματέως των συνέδρων το έτος 2/3μ.Χ.²⁸⁵,

γ) στην επιγραφή από το δωρικό πρότυπο του Γυμνασίου της Μεσσήνης (εικ. 62), η ανάθεση γίνεται επί γραμματέως Μνασίστρατου Φιλοξενίδα, το 42 μ.Χ.,

δ) στην επιγραφή από το ναό της Αρτέμιδος Ορθίας του Ασκληπιείου της Μεσσήνης, που χρονολογείται στο 42 μ.Χ., γίνεται αναφορά στο ίδιο πρόσωπο, στον Μνασίστρατο Φιλοξενίδα, γιο του Φιλοξενίδα της παραπάνω επιγραφής (SEG 23,2 06), ως Γραμματέα των Συνέδρων (το ανώτατο αξίωμα του πρωθυπουργού) ο οποίος τιμάται τα μέγιστα κατά την ημέρα τέλεσης των Ιθωμαίων²⁸⁶, από τους ιερούς γέροντες της Ουπησίας με γλυπτική εικόνα²⁸⁷ (εικ. 63), ενώ ταυτόχρονα ο ίδιος, ως αναδιοργανωτής των Μυστηρίων, γίνεται δέκτης ειδικής μνείας, στον Ιερό Νόμο της επιγραφής (IG V I 1390), που βρέθηκε στη θέση «Καμάρες» της Πολίχνης (92 π.Χ. ή κατά Θέμελη, 24μ.Χ.)

ε) στην επιγραφή από τον Ι.Ν. Αγίου Γεωργίου Στενυκλάρου (εικ. 64)²⁸⁸, ο Ασκληπιάδης Μνασιστράτου (πιθανότατα γιος του ιεροφάντη Μνασίστρατου²⁸⁹, της επιγραφής IG V 1, 1390, δηλ. του Μνασίστρατου Φιλοξενίδα) τιμάται από την πόλη της Μεσσήνης ως εξέχουσα προσωπικότητα (ΑCΤΕΡΑC) της Ιεράς βουλής²⁹⁰ της πόλης, γίνεται προφανές ότι έχουμε να κάνουμε με μία πανίσχυρη οικονομικά και πολιτικά οικογένεια, καταγόμενη ενδεχομένως από τις παλιές ιερατικές οικογένειες των Μεσσηνίων της διασποράς²⁹¹, οι οποίοι επιστρέφοντας το 369 π.Χ. στην πατρίδα,

²⁸³ IG V 1, 1390.

²⁸⁴ Ανάλογο τρόπο είσπραξης-διάθεσης χρημάτων βλέπουμε τόσο στην επιγραφή της οκτωβόλου εισφοράς, IG VI, 1432, όσο και στην κανονιστική επιγραφή IG VI 1390, των Μυστηρίων της Ανδανίας.

²⁸⁵ Ορλάνδος 1960, 215-217.-Herz 1993, 272-278.

²⁸⁶ Themelis 1994, 101-122.

²⁸⁷ Themelis 1994, 101-122, κυρίως 115.

²⁸⁸ Valmin 1929, 138-139.

²⁸⁹ Ο Ασκληπιάδης Μνασιστράτου θα μπορούσε να είναι και εγγονός του ιεροφάντη Μνασίστρατου Φιλοξενίδα με βάση τη χρονολόγηση (2ος -3ος μ.Χ.αι.) που δίνει η Β. Μπαρδάνη.

²⁹⁰ Πρόκειται πολύ πιθανόν για την βουλή των γερόντων της Αρτέμιδος Ουπησίας, της πόλης της Μεσσήνης, που τιμά και τον πατέρα του.

²⁹¹ Κατά την Delforge 2010, 232-235, ο Μνασίστρατος δεν ανήκει σε καμιά από τις μεγάλες ιερατικές οικογένειες καθώς δεν αναφέρεται πουθενά ως ιεροφάντης πριν την επιγραφή του καταστατικού των Ανδάνων Μυστηρίων, ενώ αμέσως μετά φαίνεται να περιορίζεται η δύναμη και τα προνόμια του (ο τίτλος που του αποδίδεται είναι περισσότερο τιμητικός). Ήταν ένας πλούσιος της πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου που συμμετείχε ενεργά στην πολιτική και πολιτιστική ζωή της πόλης, του

εγκατέστησαν τις παραδοσιακές λατρείες στην πρωτεύουσα και τα μεγάλα αγροτικά ιερά, όπως της Ανδανίας, αποκαθιστώντας έτσι τους θρησκευτικούς δεσμούς του τόπου με το παρελθόν, που είχε βίαια διακόψει η σπαρτιατική κατοχή²⁹². Τα μέλη της οικογένειας αυτής διατηρούσαν το προνόμιο της τέλεσης μυσίων, το μυσίν²⁹³. Το κύρος τους στηριζόταν στη γνώση που προερχόταν από το αξίωμα του ιερέα, το οποίο ανήκε αποκλειστικά στην οικογένεια για τόσες πολλές γενεές²⁹⁴. Η Ανδανία ήταν άλλωστε γενέτειρα του Μεσσήνιου ήρωα Αριστομένη (Στ. Βυζάντιος, *Εθνικών* στο λ. Ανδανία), ο οποίος φέρεται και ως ο πρώτος ιεροφάντης των Μυστηρίων καταγόμενος από τη γενιά των Αιφυτιδών. Ήταν εύκολο έτσι να καλλιεργηθεί η πεποίθηση ότι ο Αιφυτίδης Αριστομένης ήταν πρόγονος του ιεροφάντη Μνασίστρατου²⁹⁵.

Ωστόσο, με την αναδιοργάνωση των μυστηρίων, που είχαν διακοπεί βίαια καθ' όλη τη διάρκεια της σπαρτιατικής κυριαρχίας, γίνεται ξεκάθαρο ότι η νέα πόλη Μεσσήνη αναλαμβάνει τη διοικητική ευθύνη στις μεταρρυθμίσεις, που μέχρι εκείνη τη στιγμή ηγετική θέση είχε ο Μνασίστρατος, καθώς πλέον όλη η πόλη και οι πολίτες της έχουν μερίδιο συμμετοχής σε αυτό, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ο Μνασίστρατος και η οικογένειά του, σταματά να απολαμβάνει το σεβασμό της πολιτείας και των πιστών αλλά και να δέχεται τιμητικές, υλικές κυρίως απολαβές από τις προσφορές των πιστών.

Οι επιγραφές από την Κάτω Μέλεια, τη Μεσσήνη και τον Στενύκλαρο σχετίζονται όλες με τον Μνασίστρατο και την οικογένειά του, καθώς και με την ανάμειξή τους στα τοπικά, πολιτικά-θρησκευτικά τελετουργικά δρώμενα. Σε μία πρώτη ανάγνωση, φαίνεται να δίνουν μία εικόνα του γενεαλογικού δέντρου της οικογένειας από τα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια μέχρι και τον 3ο αι. μ.Χ., επιβεβαιώνοντας τη δύναμη και την επιρροή της εν λόγω οικογένειας στα μεσσηνιακά πράγματα²⁹⁶. Μάλιστα, αν δεχτούμε τη χρονολόγηση της επιγραφής του καταστατικού στο 24 μ.Χ., που προτείνει ο καθηγητής Π. Θέμελης²⁹⁷ (με χρονική αφετηρία το έτος 31 π.Χ., βάση της οποίας έχουν χρονολογηθεί οι περισσότερες απόλυτα χρονολογημένες επιγραφές στη Μεσσηνία και στη Λακωνία), αντί για το 92 π.Χ. (με χρονική αφετηρία το έτος 146 π.Χ.) που έχει υποστηριχθεί ευρέως στο παρελθόν, γίνεται πιο ξεκάθαρη η φυσική εξέλιξη και η συνέχεια της εν λόγω οικογένειας μέσα στο χρόνο, σε τρεις γενιές: του Φιλοξενίδα, του Μνασίστρατου Φιλοξενίδα και του Ασκληπιάδη Μνασίστρατου. Παράλληλα, οι παραπάνω επιγραφές και οι συσχετισμοί που προκύπτουν από αυτές, φανερώνουν τη στενή σχέση της πρωτεύουσας Μεσσήνης με τις κόμεις της και τα πανάρχαια αγροτικά ιερά, ενώ δίνουν τη δυνατότητα χωροθέτησης του Καρνάσιου άλσους με τα ιερά των λατρευόμενων στα μυστήρια της Ανδανίας θεοτήτων, με σχετική ασφάλεια.

οποίου τα ενδιαφέροντα σε τελετουργικά θέματα, έδωσαν μια νέα ζωή στα μυστήρια, ακολουθώντας άλλωστε τις κύριες τάσεις της περιόδου, που ήταν η τελετουργική καινοτομία ή η προσαρμογή,

²⁹² Πρβλ. Roebuck 1941, 27-36.- Themelis 1994, 111-122.

²⁹³ Clinton 1974

²⁹⁴ Πρβ σχετικά, με επιγραφή 1^{ου} αι. π.Χ. που αναφέρεται στα Ελευσίνια Μυστήρια και τους ιερείς: Clinton 1974, 50-52, στ. 64.

²⁹⁵ Ριζάκης 2001, 181-197.- Ogden 2004, 99.

²⁹⁶ Η μελέτη, ο σχολιασμός και ο συσχετισμός των εν λόγω επιγραφών και άλλων στοιχείων από τους ειδικούς θα μας οδηγήσουν, πιθανότατα, σε πιο ασφαλή και ακριβή συμπεράσματα.

²⁹⁷ Θέμελη 2008-2009, 1-3.- Θέμελης 2007, 516.

Η λαμπρή πομπή προς το Καρνάσιον Άλσος, όπου βρισκόταν το ιερό με τον ναό των Μεγάλων Θεών, τα αγάλματα του Καρνείου και του Ερμή, καθώς και η Κρήνη Αγνή και τα αγάλματά της/ ή το άγαλμά της, θα πρέπει να ξεκινούσε την ίδια γενέθλιο του θεού ημέρα του ενδέκατου μήνα, από τη Μεσσήνη, διανύοντας μια απόσταση 16 περίπου χιλιομέτρων με βόρεια, βορειοδυτική κατεύθυνση προς τα σύνορα Μεσσηνίας-Μεγαλοπολίτιδας²⁹⁸, και λάμβανε χώρα πιθανότατα κάθε τέσσερα χρόνια. Η συνειδητή, περιοδικά και σταθερά επαναλαμβανόμενη τελετουργική αυτή εορταστική πράξη, μέσω της πολύωρης πομπής αποκαθιστούσε τη σύνδεση με τον προγονικό κόσμο, τις ρίζες, διασφαλίζοντας την ταυτότητα της ομάδας και συνακόλουθα την αναπαραγωγή της πολιτισμικής ταυτότητας²⁹⁹.

Επικεφαλής της πομπής βρισκόταν ο μέγας ιεροφάντης, φορώντας άμφια, διαφορετικά από εκείνα των ιερέων και ιερών³⁰⁰. Ακολουθούσε ο ιερέας και η ιέρεια των θεών, έπονταν οι αγωνοθέτες, οι ιεροθύτες και οι αυλητές. Μετά έρχονταν οι παρθένες ιερές, που μετέφεραν τις κίστες με τα «ιερά μυστικά», ακολουθούσε η Θοιναρμόστρια της Δήμητρας και οι Υποθοιναρμόστριες³⁰¹, στη συνέχεια η ιέρεια της Δήμητρας «τας αφ' ιπποδρόμωι», έπειτα η ιέρεια της Δήμητρας «αν Α' γίλαι»³⁰². Μετά οι λοιπές ιερές σε σειρά ανά μία (που όριζε με κλήρο ο γυναικονόμος), έπειτα οι ιεροί με τη σειρά που όριζαν οι Δέκα. Στο τέλος φέρονταν τα ζώα της θυσίας, ανάλογα με τη σειρά που θυσιάζονταν στους βωμούς της Δήμητρας, του Ερμή, των Μεγάλων Θεών, του Απόλλωνα Καρνείου και της Αγνής (IG V I 1390, στ. 28-34)³⁰³.

Οι διαμορφωμένοι από τη Γεωμετρική-Αρχαϊκή περίοδο πόλοι, η πόλις και η εδαφική της επικράτεια, εξέφραζαν συμβολικά την πολιτική και κοινωνική τους ένωση μέσω της μεγάλης και πολύωρης αυτής πομπικής πορείας, που ξεκινούσε κάθε τέσσερα χρόνια από το αστικό κέντρο, την πρωτεύουσα, Μεσσήνη, και κατευθυνόταν προς το ιερό, στις παρυφές της πεδιάδας, προκειμένου να τιμήσει εκεί τον Κάρναιο, τους Μεγάλους Θεούς και τις συλλατρευόμενες θεότητες³⁰⁴. Αντίστοιχα, στα Ελευσίνια Μυστήρια, η πολύωρη πομπή μεταξύ Αθήνας και Ελευσίνας συνέδεε το κέντρο της πόλης με τον απομακρυσμένο δήμο της, υπογραμμίζοντας τον έλεγχο της πρώτης, πάνω στο δήμο και στη διασημότερη μυστηριακή λατρεία της εποχής³⁰⁵. Άλλωστε, τα προσκυνηματικά ταξίδια τέτοιου είδους, κατά τη διάρκεια μεγάλων εορτών, σε συγκεκριμένους τόπους με τους οποίους ήταν συνυφασμένη η ανάμνηση των προγόνων, συνέβαλλαν στο να αποκτούν οι κοινότητες λατρείας επίγνωση της ταυτότητας της ομάδας τους³⁰⁶.

Η Μεσσήνη είχε την ανάγκη και την ευκαιρία να επανεξετάσει και να αναδημιουργήσει τη δική της ιστορία μετά την ανεξαρτησία της. Για να επιβεβαιώσει τη νομιμότητά της έπρεπε να επιβεβαιώσει την αρχαιότητά της. Με τη διαμόρφωση αυτού του στενού συνδέσμου μεταξύ του νέου πολιτικού κέντρου στους πρόποδες

²⁹⁸ Θέμελης 2007, 515.

²⁹⁹ Kerenyi 2005, 58.- Assmann 2017, 67.

³⁰⁰ Clinton 1974, 32-35.- Loucas 1994, 97-99.

³⁰¹ Θέμελης 1998, 95-96.

³⁰² Θέμελης 2000, 33.

³⁰³ Αντίστοιχη με την περιφημη πομπή της Ιεράς Οδού που ένωνε την Αθήνα με την Ελευσίνα, όπου μετέφερε το άγαλμα του θείου παιδιού Τακχου και τα «ιερά» της Ελευσίνας με τη συνοδεία πλήθους κόσμου, βλ. Schmitt 2005, 140, επίσης αντίστοιχη με την πομπή της Βαυρωνίας Αρτέμιδος.

³⁰⁴ Poligniac 1984, 48-50.- Poligniac 1994, 3-5.

³⁰⁵ Gawlinski 2005, 91-104.

³⁰⁶ Assmann 2017, 71.

του όρουσ Ιθώμη και της αγαπημένησ πρωτεύουσας του μυθικού παρελθόντος, επαναβεβαιώνει τη δική της ιστορία, τη δική της ταυτότητα. Όπως η σύνδεση της Αθήνας με τα Ελευσίνια Μυστήρια ενίσχυσαν το κύρος της πόλης³⁰⁷, κατά τον ίδιο τρόπο τα Μυστήρια της Ανδανίας συνδέθηκαν με δύο σημαντικούς ιστορικούς σταθμούς της διαδρομής της, την περίοδο της σπαρτιατικής κυριαρχίας και αυτής της ανεξαρτησίας παίζοντας ένα σημαντικό ρόλο στην αυτοτέλειά της και την εικόνα της προς τα έξω. Συγχρόνως η σύνδεση της πόλης της Μεσσήνης με ένα αρχαίο αγροτικό ιερό, σε ένα μέρος τόσο σημαντικό για την πολιτική της ταυτότητα, που αρκετές στιγμές της ιστορίας της κινδύνεψε να χάσει, κρίνεται απολύτως αναγκαία και συνοδεύεται από την αύξηση του κύρους των αρχαίων λατρειών στο Καρνάσιο, μέσω ενός ανανεωμένου τελετουργικού πλαισίου.

Η σημασία του Καρνασίου άλσους και του ιερού ως τοπογραφικού ορόσημου των Μεσσηνίων προς τα βόρεια σύνορά τους, προβάλλεται και από το γεγονός ότι εκεί ακριβώς έλαβε χώρα η εκδίκαση μιας άκρως σημαντικής υποθέσεσ συνοριακών διαφορών μεταξύ Μεσσήνης και Μεγαλόπολης, σύμφωνα με την επιγραφή αρ. ευρ. 13910 και 13919 (εικ. 65) που ήλθε στο φως το 2004 στην Αγορά της Μεσσήνης³⁰⁸. Το Καρνάσιον άλσος ως τόπος συνάντησεσ ήταν ο πιο κατάλληλος, καθώς η θέση του κοντά στην Ανδανία, το καθιστούσε αναπόσπαστο μέρος της αμφοισβητούμενης γης³⁰⁹. Κατά αυτόν τον τρόπο επιβεβαιωνόταν η κατοχή αυτής της περιοχής στην μεσσηνιακή επικράτεια. Οι Μεσσηνιοί υπέδειξαν στο σώμα των 147 δικαστών που συνήλθε στο Καρνάσιον, τους όρους της χώρας τους από τη Νέδα έως την Κλεολαία και κατάφεραν να κερδίσουν τη δίκη με 140 ψήφους υπέρ αυτών και 7 μόνο υπέρ των Μεγαλοπολιτών και Καλιατών³¹⁰.

Μέσα από την επιγραφή της δικαστικής διαμάχης, αλλά και την επιγραφή της οκτωβόλου εισφοράς του 1ου αι. μ.Χ. (IG V 1 1432, 1433, 1433α, 1434) πέρα των άλλων στοιχείων προβάλλεται με ανάγλυφο τρόπο η εικόνα της Μεσσήνης με το ζωτικό της χώρο, που πιθανότατα θα κάλυπτε μία ακτίνα τουλάχιστον 10 χιλιομέτρων, και οι κόμης της,³¹¹ καταδεικνύοντας τη σημαντικότητα του ζωτικού της χώρου, της υπαίθρου χώρας, όχι μόνο για την ιδεολογική πολιτική και πολιτισμική της συνοχή και ταυτότητά της, αλλά και για την οικονομική της επιβίωση και αυτάρκεια. Ο πλούσιος και εύφορος μεσσηνιακός κάμπος τροφοδοτούσε με ποικιλία αγροτικών προϊόντων το άστυ, τη νέα πρωτεύουσα Μεσσήνη, καλύπτοντας βασικές ανάγκες του πληθυσμού, ενώ μεγάλες εκτάσεις της εύφορης μεσσηνιακής υπαίθρου φαίνεται ότι ανήκαν στην αριστοκρατία του πλούτου της Μεσσήνης³¹².

Η σημαντικότερη από τις κόμης της, όπως αναφέρεται στις παραπάνω επιγραφές, αλλά και σε θραύσματα επιπλέον επιγραφών (αρ. ευρ. 125, 145, 3541+6635, 13192), από το αρχείο του Γραμματέως των Συνέδρων (αίθουσα ΓΓ) στη δυτική πτέρυγα του Ασκληπιείου της Μεσσήνης, είναι αυτή της Ανδανίας, που απαντά και ως Ενδανία. Η Ανδανία, εντός της Στενυκληρικής πεδιάδας με το Καρνάσιον άλσος και τα ιερά των εκεί συλλατρευόμενων θεοτήτων, αποτελούσε έναν μυθικό, έναν ιερό τόπο. Το ιερό

³⁰⁷ Gawlinski 2005, 91-104.

³⁰⁸ Θέμελης 2004, 29-30, εικ. 18.

³⁰⁹ Το 183 π.Χ., μετά τη δολοφονία του Φιλοποίμενα, η Αχαϊκή Συμπολιτεία τιμωρεί τη Μεσσήνη, αποσπώντας της, τις δύο βασικές κόμης, την Πυλανικά και την Ενδανικά, βλ. Θέμελης 2008, 211-222.

³¹⁰ Θέμελης 2004[2007], 42- 46.

³¹¹ Θέμελης 2008-2009, 5-6.

³¹² Χαρακτηριστική περίπτωση η ρωμαϊκή έπαυλη στο Δεσσύλλα.

αυτό άλσος αφιερωμένο στη λατρεία του Καρνείου, όριζε μεγάλες εκτάσεις καλλιεργήσιμης γης και βοσκοτόπια τις οποίες εκμεταλλευόταν για την αυτοσυντήρησή του, όπως επέβαλλε το μοντέλο διαχείρισης και οικονομίας των ιερών της εποχής, το οποίο συνεχίζεται και στα μεσαιωνικά χρόνια με το παράδειγμα των μονών-μοναστηριών, φτάνοντας μέχρι και τις ημέρες μας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο αυτοδιοίκησης και αυτοδιαχείρισης, εντάσσονται στα έσοδα του ιερού, οι εισφορές και δωρεές των πιστών κατά τη διενέργεια της τέλεσης των Ανδάνιων Μυστηρίων, εκ των οποίων, ένα μέρος τους βλέπουμε να λαμβάνει η ιερατική οικογένεια του Μνασίστρατου και ο ίδιος, σύμφωνα με το καταστατικό της επιγραφής (IG V 1, 1390).

Με βάση τις όχι τόσο σαφείς πληροφορίες, ωστόσο πολύ σημαντικές, που μπορούμε να αντλήσουμε από τον μνημένο στα μυστήρια Πausanias (Πausanias 4.1.3, και 4.33.5-6) και ακολουθώντας τα ίχνη της πορείας του από την αρχαία Μεσσήνη στην Ανδανία, από τον Σουηδό αρχαιολόγο N. Valmin³¹³ που περπάτησε την περιοχή και τα πολύ βοηθητικά στοιχεία που μας προσκόμισε, καθώς και από τις κατά πολύ περιορισμένες και μη συστηματικές ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή, που έχουν διενεργηθεί από την πρώην ΛΗ΄ ΕΠΚΑ, μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι εκτάσεις που το ιερό είχε υπό τον έλεγχό του, θα εκτεινόταν σε ένα σχετικά μεγάλο μέρος της βόρειας Μεσσηνίας, τόσο προς δυτικά, όσο και προς ανατολικά. Η κοιλάδα του Μελιγαλά στα νότια, με τα χωριά Νεοχώρι και Μίλα³¹⁴ πλησίον της, η Μάλθη, το Βασιλικό, το Δώριο, ο Χαλκιάς και το Ψάρι στη δυτική πλευρά, η Διμάνδρα, το Σύρριζο, το Κακαλέτρι³¹⁵ και η Νέδα στα βόρεια, η Άνω Μέλπεια και Κάτω Μέλπεια λίγο νοτιότερα, το Δασοχώρι, το Δεσύλλα, το Διαβολίτσι³¹⁶, το Φύλια, το Λουτρό³¹⁷, η Οιχαλία³¹⁸ και η Μερόπη, στην ανατολική πλευρά, είναι κάποια από τα σημερινά χωριά που αφενός θα αποτελούσαν κόμμες της Μεσσήνης από την περίοδο της απελευθέρωσης και μετά και αφετέρου, πιθανότατα, θα οριοθετούσαν την ευρύτερη περιφέρεια της αρχαίας Ανδανίας, η θέση της οποίας δεν έχει ακόμη προσδιοριστεί επακριβώς.

Η θέση της αρχαίας Ανδανίας και του Καρνασίου Άλσους τοποθετείται ήδη από ορισμένους μελετητές³¹⁹, στην περιοχή της Στενυκλάρου της ΒΔ Μεσσηνίας, όπου

³¹³ Valmin 1930, 89-κ.ε.

³¹⁴ Κοσμικά και ταφικά κτίσματα Προϊστορικών και Ιστορικών χρόνων, βλ. Καράγιωργα 1971, 130: στη θέση «Λακαθέλα» βρέθηκαν χάλκινος διπλός πέλεκυς και δύο χαλκά ειδώλια ταύρου και ίππου.- Καράγιωργα 1972β, 258 κε: «Στη θέση Λακαθέλα 3 χλμ. περ. ΒΔ του χωρίου Μίλα έγινε δοκιμαστική ανασκαφή όπου απεκαλύφθη η ιστορική πόλις του Δωρίου (9^{ος} αι.- πρώιμη κλασική)».

³¹⁵ Valmin, 1930, 118-119. Προς το ύψωμα στη θέση Αγ. Αθανάσιος, κοντά στο σημερινό χωριό Κακαλέτρι, τοποθετείται από τον Valmin η αρχαία Είρα που αναφέρει ο Πausanias. Επειδή δεν υπάρχουν αρκετά οικιστικά κατάλοιπα, πλην νομισμάτων 4^{ου}- 2^{ου} π. Χ. αι. αμφισβητείται η θέση του φρουρίου.

³¹⁶ Σύμφωνα με τον Μαρινάτο 1964, 155 κοντά στον σιδηροδρομικό σταθμό εντοπίστηκε μυκηναϊκός θαλαμοειδής τάφος της ΥΕΙΒ. Η θέση πιθανόν σχετίζεται με τον σύγχρονο οικισμό στη θέση «Λούτρες» (1 χλμ. ανατολικά αυτού).

³¹⁷ Σύμφωνα με τον Valmin 1930, 74, στη θέση «Κόκκαλα» (ανατ. του Λουτρού) εντοπίστηκαν θεμελιώσεις οικιών και τοίχων της Ενετοκρατίας, ενώ υπάρχουν και ενδείξεις για κεραμική πιθανόν Νεολιθικής, ΠΕ, ΥΕ και Γεωμετρικής περιόδου. Επίσης, στη θέση «Καρατσάδες» (800μ. ανατολικά του χωριού Λουτρό) είναι πιθανή η ύπαρξη οικισμού και νεκροταφείου με κιβωτιόσχημους, κτιστούς τάφους και ταφές σε πίθους. Η χρονολόγηση της κεραμικής στην ΠΕ, ΜΕ και ΥΕ εποχής δεν έχει επιβεβαιωθεί, βλ. McDonald-Rapp 1972, 292, 294, 209, 211.

³¹⁸ Περί Οιχαλίας βλ. Παπαχατζής 1999, 49, 154 (σημ. 5).

³¹⁹ Valmin 1930, 92-98. - Valmin, 1928-1929, 33-34, εικ. 5. - Θέμελης 1967, 207. - Αραπογιάννη 2007β, 347-349. - Αραπογιάννη 2009.

βρίσκονται τα σημερινά χωριά Πολίχνη, Καλλιρόη, Κωνσταντίνοι. Παρόλο που η εν θέματι περιοχή δεν έχει τύχει μιας οργανωμένης μέχρι σήμερα επιφανειακής ή συστηματικής αρχαιολογικής έρευνας, οι σημαντικές, επιγραφικές, κατά κύριο λόγο μαρτυρίες που προαναφέρθηκαν, τείνουν τουλάχιστον προς το παρόν, να επιβεβαιώσουν την ορθότητα αυτής της υπόθεσης.

Στα σημερινά χωριά Στενύκλαρος (τ. Αλιτούργι), Καλλιρόη (τ. Μπούγα), Πολίχνη, Κωνσταντίνοι θα μπορούσε να τοποθετηθεί το Καρνάσιο Άλσος, εντός του οποίου θα χωροθετούνταν και τα αντίστοιχα ιερά ή ιερό με τα κτίσματά τους, οι βωμοί και τα αγάλματα των εκεί λατρευόμενων θεοτήτων, τα οποία δεν έχουν ακόμη εντοπιστεί. Τα ιερά των μυστηριακών λατρειών, φαίνεται ότι είχαν διαφορετική μορφή και λειτουργία από τα υπόλοιπα, με διαρρυθμισμό κατάλληλη για τις τελετές των Μυστηρίων. Το τελεστήριον της Ελευσίνας ήταν τετράγωνο με μία ιερή κατασκευή στο κέντρο (ανάκτορο) και κλίμακα στις τέσσερις πλευρές. Το ίδιο ισχύει και για το ασυνήθιστο ιερό της Σαμοθράκης³²⁰. Οι πληροφορίες που αντλούμε από το καταστατικό των Ανδάνιων Μυστηρίων, μιλούν για δύο πέτρινους «θησαυρούς», ο ένας δίπλα στο ναό των Μεγάλων Θεών και ο άλλος κοντά στην πηγή Αγνή, ενώ υπονοούν την ύπαρξη τουλάχιστον τριών κτιρίων που σχετίζονται με τη λατρεία: ένα θέατρο-αμφιθέατρο, το ναό των Μεγάλων Θεών και τον «Οίκο»³²¹. Σύμφωνα με την Deshours, ο «Οίκος» θα μπορούσε να προσδιοριστεί ως κτίριο για τις τελετουργικές δεξιώσεις (είδος εστιατορίου)³²².

Πέρα, όμως από τα σημαντικά επιγραφικά τεκμήρια, που προέρχονται από τις παραπάνω θέσεις, η ιερότητα των θέσεων αυτών προβάλλεται και επιβεβαιώνεται με την έντονη παρουσία του υδάτινου στοιχείου και της πλούσιας βλάστησης, από πανύψηλα πλατάνια, ελιές και κυπαρίσσια (ως ιδιοκτησία της θεότητας τα δέντρα των αλσών προστατεύονται από την ανθρώπινη εκμετάλλευση με ιερούς νόμους³²³), στοιχεία που χαρακτηρίζουν έναν ιερό τόπο, συνθέτοντας την εικόνα ενός μαγευτικού τοπίου.

Οι ιερατικές-καθαρήριες χρήσεις του νερού είναι ήδη γνωστές από τα ομηρικά χρόνια, καθιστώντας την ύπαρξη και χρήση του, απαραίτητο στοιχείο στις τελετές καθαρμού και μύησης, όπως και στις σημαντικές διαβατήριες τελετές της ανθρώπινης ζωής (γέννηση-γάμο-θάνατο)³²⁴. Η ύπαρξη πηγαδιών και κρηνών κοντά στα διάφορα ιερά είναι συνήθης, αλλά και η ύπαρξη λουτρών σε σημαντικά ιερά, εκτός των ορίων των πόλεων, μαρτυρείται επιγραφικά. Στο καταστατικό των Ανδάνιων Μυστηρίων αναφέρονται λεπτομερείς οδηγίες για τον τελετουργικό καθαρμό των μυστών. Συγκεκριμένα, η ανάγνωση του κειμένου της επιγραφής (IG V 1 1390) (106-111), μας οδηγεί να υποθέσουμε την ύπαρξη ενός «αλειπτηρίου», ενός θερμαινόμενου δωματίου και ενός χώρου εξοπλισμένου με πισίνες με ζεστό νερό για βύθισμα³²⁵. Τόσο η Πολίχνη, όσο και ο Στενύκλαρος περιστοιχίζονται από υδάτινες λεκάνες γλυκού νερού. Η Πολίχνη γνωστή για το διβάρι της, πολύ κοντά στη θέση «Καμάρες» όπου βρέθηκαν οι πλάκες των τελετουργικών διατάξεων, πιθανότατα να γειτνιάζε με την πηγή Αγνή και να συνδεόταν με την λατρεία της στη θέση αυτή, όπου ο

³²⁰ Clinton, 1993, 110-124.- Burkert 1993, 178-191.- Cruccas 2015, 23-36.

³²¹ Cruccas 2015, 31.

³²² Deshours 2006, 88.

³²³ βλ. LSCG 150.

³²⁴ Μαντάς, 42-45.

³²⁵ Cruccas 2015, 31. - Nielsen 2017, 42.

Παυσανίας είχε δει και το άγαλμά της (**εικ. 66α, β**). Ο Στενύκλαρος, επίσης είναι μια περιοχή όπου αναβλύζουν πολλές πηγές. Πολύ κοντά σε αυτές τις πηγές, είναι χτισμένος ο Ι.Ν. του Αγ. Γεωργίου (**εικ. 67**) με εντοιχισμένο αρχαίο υλικό, ίσως στη θέση ενός παλαιότερου ιερού, όπου σήμερα στέκει ορθός (πιθανόν *in situ*), ο ενεπίγραφος πεσσός, «εν είδει» παραστάδος με στέψη, που φαίνεται ότι δεν του ανήκει (αρχιτεκτονικό μέλος σε δεύτερη ή τρίτη χρήση)³²⁶, στη θέση της αγίας τράπεζας, εγκωμιάζοντας τον Ασκληπιάδη Μνασιστράτου, ωσάν το αστέρι του Ιερού Συμβουλίου (**εικ. 68**). Σε απόσταση αναπνοής, λίγο νοτιότερα, σε ένα ειδυλλιακό τοπίο, βρίσκεται ο Ι.Ν. του Αγ. Ιωάννη, χτισμένος στην κυριολεξία πάνω στο νερό (**εικ. 69α, β**). Τα θεμέλια του ναού (κατά το ήμισυ μέσα στο νερό) δείχνουν χρήση αρχαίου οικοδομικού υλικού. Στα θεμέλια του Ι.Ν. του Αγ. Αθανασίου Καλλιρόης, θα μπορούσαμε να αναζητήσουμε το ιερό των Μεγάλων Θεών (Καβείρων), συνδυαστικά με το ενεπίγραφο βάθρο του, αφιερωμένο στον Τ. Κ. Κρισπιανό που αναφέρεται ως ιερός των Μ. Θεών (**εικ. 70α, β**).

Η ιερότητα της περιοχής επιτείνεται με την παρουσία του ναού των Ταξιαρχών³²⁷, προς το χωριό Κωνσταντίνοι, πάνω σε λόφο, με την καταπληκτική θέα του Στενυκλαρικού πεδίου και όλου του μεσσηνιακού κάμπου (**εικ. 71α, β**), το τρίτο βασικό στοιχείο που χαρακτηρίζει την ιερότητα ενός τόπου³²⁸. Στην προκειμένη περίπτωση δεν θα μπορούσαμε να αγνοήσουμε τον αυθόρμητο συνειρμικό συσχετισμό που συντελείται μεταξύ των δίδυμων Αγίων-Ταξιαρχών Μιχαήλ και Γαβριήλ με τη λατρευόμενη θεότητα των Διοσκούρων-Καβείρων των μυστηρίων της Ανδανίας, ενώ θα μπορούσαμε, ακόμη, να συσχετίσουμε τον Ταξίαρχη Μιχαήλ με τον Ερμή των μυστηρίων, αναγνωρίζοντας κοινά συμβολικά στοιχεία. Συγκεκριμένα, μία άλλη όψη του Αγίου Μιχαήλ είναι και αυτή του ψυχοπομπού (**εικ. 72α, β**), και συχνά ταυτίζεται με το χάρο σε ένα δυσδιάκριτο, χθόνιο και ουράνιο συμβολισμό³²⁹, παραπέμποντας στην ανάλογη (μία από τις πολλές) υπόσταση του Ερμή, σχετιζόμενη πιθανότατα και με τα Ανδάνια Μυστήρια. Τέλος, η έντονη συγκέντρωση βυζαντινών εκκλησιών στις παραπάνω θέσεις, στις οποίες έχουμε αναφερθεί παραπάνω (κεφ. 1) και θα παρουσιάσουμε εν συντομία στη διαδρομή, αποτελούν ενδεικτικά στοιχεία που ενισχύουν την ιερότητα των εν λόγω θέσεων.

III. ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΔΙΑΔΡΟΜΗΣ

Μαυρομάτι Ιθώμης (Αρχαία Μεσσήνη και τα μνημεία της) - Νεοχώριον (Γέφυρα Μαυροζούμενας, πατρογονικό σπίτι Μαρίας Κάλλας) – Ζευγολατιό (παλαιός σιδηροδρομικός σταθμός, Παστελοποιία Παπαδόπουλου) – Στενύκλαρος (Ι. Ν. Αγ. Γεωργίου, Ι. Ν. Αγ. Ιωάννη, ερειπωμένη εκκλησία Αγ. Αθανασίου, Ι. Ν. Αγ. Κων/νου) – Καλλιρόη (Ι. Ν. Αγ. Αθανασίου) – Πολίχνη (Διβάρι) - Κωνσταντίνοι (Ι. Ναός Παμεγγίστων Ταξιαρχών - κάστρο Αρχαγγέλλου), (**εικ. 73**).

³²⁶ Στον προαύλιο χώρο της εκκλησίας, στη νότια πλευρά αυτής, εντοπίστηκε τμήμα αρχιτεκτονικού μέλους με διακοσμητικό κυμάτιο, παρεμφερές με αυτό που έχει χρησιμοποιηθεί δευτερογενώς (τα νεότερα χρόνια?) ως στέψη-πλάκα της αγίας τράπεζας, στον ενεπίγραφο πεσσό, εντός του ιερού της εκκλησίας του Αγ. Γεωργίου (βλ. **εικ. 40β**). Αντίστοιχο αρχιτεκτονικό μέλος έχει εντοπιστεί και στον περίβολο της κεντρικής εκκλησίας της Πολίχνης, στην πλατεία του χωριού.

³²⁷ Valmin 1927-1928, 89.

³²⁸ Νικονάνος 1979, 125.

³²⁹ Η απεικόνιση του Αγ. Μιχαήλ (χωμάτινος και μαύρος) στην περίφημη μονή του στο Μαντάμαδο Μυτιλήνης, βλ. Ψυχογιού 2014, παραπέμπει ίσως σε αυτή του την ιδιότητα. Επίσης, στον Ι. Ν. του Αγ. Νικολάου, στην Καστάνια της Μάνης, ο αρχάγγελος Μιχαήλ απεικονίζεται ως ψυχοπομπός. Τα αντίστοιχα παραδείγματα είναι πάρα πολλά.

Νομός Μεσσηνίας, Δήμος Μεσσήνης-Οιχαλίας Μεσσηνίας

Απόσταση από την Καλαμάτα για την Αρχαία Μεσσήνη: 33 χιλιόμετρα.

Απόσταση από την Αρχαία Μεσσήνη για τους Κωνσταντίνους: 25,66 χιλιόμετρα

Μέγιστο υψόμετρο διαδρομής: 402 μέτρα (Μαυρομάτι Ιθώμης)

Βαθμός δυσκολίας: εύκολη διαδρομή

Η διαδρομή, περιλαμβάνει την περιήγηση στα χωριά της Άνω Μεσσηνίας, Μαυρομάτι Ιθώμης, Νεοχώριον, Ζευγολατιό, Στενύκλαρο, Καλλιρρόη, Πολίχνη και Κωνσταντίνους, ακολουθώντας τα βήματα των Μεσσηνίων της αρχαιότητας στην πορεία τους προς το Καρνάσιον Άλσος για την τέλεση των Μυστηρίων της Ανδανίας (εικ. 74). Στην πορεία αυτή εντάσσεται ο πολύ σημαντικός αρχαιολογικός χώρος της αρχαίας Μεσσήνης, μιας πόλης που έχει αποκαλυφθεί σχεδόν στο σύνολό της και τα περισσότερα κτήρια της έχουν αναστηλωθεί, καθώς και άλλα σημαντικά μνημεία από τα οποία περνούσε η μεσσηνιακή πομπή για να φτάσει στον ιερό τόπο τέλεσης των μυστηρίων, που σήμερα εντοπίζεται στην περιοχή μεταξύ των χωριών Στενυκλάρου, Καλλιρρόης, Πολίχνης και Κωνσταντίνων, όπως και νεότερα μνημεία. Η απόσταση που διένυε η αρχαία πομπή με αφετηρία την πόλη Μεσσήνη και τερματισμό στο ιερό της Ανδανίας, υπολογίζεται στα 16-19 χιλιόμετρα. Η πορεία της σύγχρονης διαδρομής, στα ίχνη της αρχαίας, την οποία ακολούθησε και ο Πausanίας, θα καλύψει μία απόσταση 25 περίπου χιλιομέτρων και χρονικής διάρκειας 45-50 λεπτών, με μία μικρή παράκαμψη στο Ζευγολατιό για φαγητό και καφέ.

Οι τρόποι προσέγγισης αυτής της διαδρομής είναι αρκετοί, όπως και οι επιλογές που δίνονται. Μία παραλλαγή της διαδρομής, για να είναι πιο σύντομη και άνετη, η οποία και ενδείκνυται στην προκειμένη περίπτωση, είναι να γίνει η περιήγηση στον αρχαιολογικό χώρο της αρχαίας Μεσσήνης, που είναι αρκετά μεγάλος και θα μπορούσε από μόνος του να αποτελεί μία θεματική πολιτιστική διαδρομή, μέσω ψηφιακής ξενάγησης από κινητό τηλέφωνο ή tablet που έχει τεθεί ήδη σε εφαρμογή για ανάλογης έκτασης αρχαιολογικούς χώρους, δίνοντας τη δυνατότητα στον επισκέπτη να ενημερωθεί για την ιστορία και τα μνημεία του χώρου σε οποιαδήποτε θέση θέασης του εξωτερικού περιβάλλοντος χώρου ή στο μουσείο. Κατά αυτόν τον τρόπο μπορεί να συνδυάσει τα μνημεία με τα αρχαιολογικά τους ευρήματα σε μία σύντομη χρονικά ανάγνωση του χώρου.

Η διαδρομή αυτή προτείνεται στον επισκέπτη ως ένας άλλος τρόπος θέασης και προσέγγισης του φυσικού, πολιτικού και πολιτιστικού τοπίου της περιοχής, εγείροντας μνήμες του μεσσηνιακού παρελθόντος, μέσα από μία πιο βιωματική επικοινωνία και συνδιαλλαγή μαζί του. Ως μια πορεία προς την απόκτηση πολιτικής, πολιτιστικής και θρησκευτικής ταυτότητας ή ως μια πορεία προς την αυτογνωσία και την ηθική τελείωση, η διαδρομή αυτή, εμπεριέχοντας πολλούς συμβολισμούς, δίνει τη δυνατότητα μιας διαφορετικής προσέγγισης-ανάγνωσης, αλλά και προβληματισμού για τον κάθε μνημένο ή μη ακόλουθό της.

Οι αλλεπάλληλες γέφυρες θέασης, με βάση τα μνημεία, τους μύθους, τις ιερές γιορτές, και τις γοητευτικές λεπτομέρειες του φυσικού περιβάλλοντος της διαδρομής,

προσκαλούν τον επισκέπτη-προσκυνητή σε ένα ευφραντικό ταξίδι ιστοριών, θρύλων, αφηγήσεων, ιερότητας και θρησκευτικής κατάνυξης, μύθων αλλά και συμβάντων, που μπορεί να ακροβατούν ανάμεσα στη φαντασία και την πραγματικότητα, πλάθουν όμως κοιτίδες πολιτισμικής μνήμης και πυκνές αισθητικές αξίες. Η διαδρομή που προτείνεται είναι ικανή να δημιουργήσει τις ιδανικές γέφυρες συνομιλίας με έναν κόσμο που «χάθηκε» αλλά είναι εκεί και μας καλεί να δούμε και να ξαναδούμε, να στοχαστούμε και να αναμετρήσουμε, να βρούμε τον τρόπο να παραβάλλουμε και να κοιτάζουμε τι χάθηκε ανεπανόρθωτα και τι απομένει από αυτά τα καταπληκτικά αφιερώματα στο Θεό, ενός σβησμένου αλλά ίσως ακόμα ζωντανού, μα ξεχασμένου κόσμου μέσα μας.

Δύο σημαντικοί σταθμοί σε ένα ταξίδι, με τη μνήμη εν κινήσει. Ένα ταξίδι στη Μεσσήνη, της σκαμμένης στον ασβεστόλιθο συλλογικής μνήμης, με τη γλώσσα χαραγμένη στα μνημεία της, αλυσοδεμένη πάνω στο όρος Ιθώμη. Ένα ταξίδι στη «χαμένη» Ανδανία, αυτόν τον τόπο τον μικρό... τον μεγάλο, τη γη των προγόνων, την κοινή μητέρα της γλώσσας, τη μήτρα των πολύπαθων Μεσσηνίων.

Οι τοποθεσίες μας βρίσκονται στον νομό Μεσσηνίας και πιο συγκεκριμένα υπάγονται στους δήμους Μεσσήνης (Μαυρομάτι Ιθώμης, ή αρχαία Μεσσήνη όπως ονομάζεται σήμερα) και Οιχαλίας (Νεοχώριον, Ζευγολατιό, Στενύκλαρος, Καλλιρρόη, Πολίχνη, Κωνσταντίνοι). Η συγκεκριμένη διαδρομή μπορεί να πραγματοποιηθεί με τροχοφόρο όχημα κατά προτίμηση κατά τους εαρινούς ή φθινοπωρινούς μήνες, παρόλο που κατά την αρχαιότητα γινόταν πεζή, τον μήνα Αύγουστο με Σεπτέμβριο.

VI. Η ΔΙΑΔΡΟΜΗ

Ξεκινώντας τη διαδρομή μας από την πρωτεύουσα του νομού, την Καλαμάτα, για να φτάσουμε αρχικά στον πρώτο μας σταθμό, την αρχαία Μεσσήνη (τ. Μαυρομάτι Ιθώμης), θα πρέπει να χρησιμοποιήσουμε τον επαρχιακό δρόμο Καλαμάτας-Μεσσήνης (αλλιώς Νησί). Από την «Τρίοδο»³³⁰, όπως λένε οι ντόπιοι τον κόμβο έξω από τη Μεσσήνη, όπου ξεκινούν οι δρόμοι για Αρχαία Μεσσήνη, Καλαμάτα και Πύλο, και αφού περάσουμε τον κόμβο του κεντρικού αεροδρομίου του νομού, θα στρίψουμε δεξιά, ακολουθώντας τις πινακίδες προς Αρχαία Μεσσήνη και κάπου 23 χιλιόμετρα από την Καλαμάτα, στη Λάμπαινα, πηγαίνουμε αριστερά. Τρία χιλιόμετρα μετά υπάρχει πινακίδα που σε βάζει δεξιά στον δρόμο για τη Νέα Μονή Βουλκάνου, αλλά εμείς συνεχίζουμε ευθεία για το χωριό Αρσινόη. Τρία χιλιόμετρα μετά συναντάμε τη διακλάδωση για τη Μονή Βουλκάνου, στο σημείο όπου αρχίζει το ορειβατικό μονοπάτι, που ανεβαίνει στο βουνό Εύα. Το χωριό Αρσινόη, που σύμφωνα με την παράδοση πήρε το όνομά του από την κόρη του βασιλιά Λευκίππου και από τη Λευκοθέα, σύζυγο του Ασκληπιού (επί Τουρκοκρατίας ονομαζόταν Σίμιζα), βρίσκεται στους πρόποδες των βουνών Αγ. Βασιλείου και Βουλκάνου, που μαζί με τα γύρω βουνά αποτελούν το όρος Ιθώμη. Έχει δίπλα του τον αρχαιολογικό χώρο της Αρχαίας Μεσσήνης, καθώς αυτός απλώνεται μεταξύ των χωριών Αρσινόης και αρχαίας Μεσσήνης (τ. Μαυροματίου Ιθώμης).

³³⁰ Δε θα πρέπει να γίνεται σύγχυση με το χωριό Τρίοδος που βρίσκεται βορειότερα.

Αμέσως μετά, σε απόσταση ενός μόλις χιλιομέτρου, βρισκόμαστε στο κέντρο του χωριού αρχαία Μεσσήνη (τ. Μαυρομάτι). Ο δρόμος περνά ανάμεσα στα σπίτια του και τον αρχαιολογικό χώρο (**εικ. 75**). Εδώ ο ήλιος ανατέλλει ανάμεσα σε Ιθώμη και Εύα και η ζωή κυλά σε αρχαία μονοπάτια. Ήδη από την αρχαιότητα υπήρχε σύγχυση αναφορικά με το όνομα του οικισμού, όπου άλλοτε εμφανίζεται στις πηγές ως Μεσσήνη και άλλοτε ως Ιθώμη, χωρίς να είναι ξεκάθαρο αν εννοείται η πόλη ή το όρος και σε ποιες περιπτώσεις αυτά ταυτίζονται. Το όνομα ωστόσο της Ιθώμης φαίνεται ότι τείνει να προσδιορίσει ένα γενικότερο γεωγραφικό χώρο καλύπτοντας τόσο τον οικισμό όσο και το βουνό. Αντί για Μεσσήνη εμφανίζεται για πρώτη φορά το τοπωνύμιο Βουλκάνο ή Βουρκάνο³³¹ στη Μέση Βυζαντινή περίοδο, χαρακτηρίζοντας τους επόμενους αιώνες όχι μόνο τον οικισμό αλλά και το βουνό καθώς και τρεις διαφορετικές μονές³³². Προς το τέλος της οθωμανικής περιόδου ο οικισμός ονομάστηκε Μαυρομάτι, που διατηρήθηκε μέχρι σήμερα, πριν αλλάξει ξανά και μετονομαστεί σε αρχαία Μεσσήνη. Το όνομα Μαυρομάτι ίσως αναφέρεται σε κάποιο τουρκικό ή αρβανίτικο³³³ όνομα και σχετίζεται με τσιφλίκια της περιοχής ή είναι περιγραφικό της πηγής³³⁴ στο κέντρο του χωριού.

Στην πλαγιά της Ιθώμης απλώνεται το χωριό της αρχαίας Μεσσήνης (τ. Μαυρομάτι), οι κάτοικοί του οποίου πίνουν νερό μέχρι σήμερα, από τη βρύση, που ήταν η αρχαία Κλεψύδρα. Αυτή κατά τον Πausανία τροφοδοτούσε την πηγή Αρσινόη, η οποία ήλθε στο φως μέσα στον αρχαιολογικό χώρο, ανάμεσα στο θέατρο και την αγορά (**εικ. 76**). Μπροστά από τα σκαλοπάτια τους απλώνεται η καλύτερα διατηρημένη στη Μεσόγειο ελληνιστική πόλη με τον ναό της προδωρικής βασίλισσας των Μεσσηνίων, της μυθικής Μεσσήνης. Σε απόσταση αναπνοής, συναντάμε το αρχαιολογικό μουσείο και αμέσως αριστερά το μονοπάτι - σήμερα ασφαλτοστρωμένος δρόμος μέχρι την είσοδο του αρχαιολογικού χώρου - που χρησιμοποιούσαν και χρησιμοποιούν ακόμα οι αυτόχθονες αγρότες, για να πάνε στα κτήματά τους, αλλά και οι τουρίστες για να εισέλθουν στον αρχαιολογικό χώρο. Εδώ οι άνθρωποι ζούσαν και ζουν την ιστορία, συνυπάρχουν με το παρελθόν τους, όπως συνυπάρχουν τα ερείπια των κατοικιών, τα ταφικά μνημεία και τα δημόσια κτήρια με τα σπαρτά, τις ελιές και τις συκιές, οι μεγάλιθοι με την άγρια βλάστηση και οι κίονες με τα κυπαρίσσια. Όλα είναι συστατικά αυτού του τόπου, από τους λίγους εναπομείναντες, όπου αυτή η συνύπαρξη δεν διαταράχθηκε, αλλά είναι ορατή σε όλο της το μεγαλείο.

Με δεσπόζοντα στοιχεία τον ασβεστολιθικό όγκο της Ιθώμης, όπου βρίσκεται η ακρόπολη με το σημαντικότερο ιερό κορυφής αφιερωμένο στον Δία Ιθωμάτα (**εικ. 77**) και τη χαμηλή εύφορη κοιλάδα να την αγκαλιάζει, η αρχαία πόλη που ιδρύθηκε το 369 π.Χ. από τον Θηβαίο στρατηγό, ήρωα και οικιστή Επαμεινώνδα, περιτειχίστηκε από ισχυρά τείχη μήκους 9,5 χιλιομέτρων και αποτέλεσε τη νέα πρωτεύουσα της αυτόνομης Μεσσηνίας επί πολλούς αιώνες. Η Μεσσήνη, ως μία από τις σημαντικότερες πόλεις της Ελλάδας στα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια, αποτέλεσε ισχυρό πολιτικό, θρησκευτικό, οικονομικό και πολιτιστικό κέντρο του αρχαιοελληνικού κόσμου. Η παρακμή της συμπίπτει με την παρακμή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας με χρονολογία ορόσημο το 395 μ.Χ., όπου η πόλη επλήγη

³³¹ Βλ. σχετικά Λαμνίδης 1982, 62.22. - Αναγνωστάκης 1989, 69-79. - Themelis 2004, 145.

³³² Για την ιστορία της μονής Βουλκάνου βλ. Γριτσόπουλος 1956, 134-135.- Αλμπάνη 2010, 283-295.

³³³ Τσιβίκης 2016, 20, υποσ. 57.

³³⁴ Ψυχογιού 2013, 326.

ανεπανόρθωτα από τον καταστροφικό σεισμό και την επιδρομή των Γότθων του Αλάριχου.

Σε ένα οδοιπορικό μνήμης, σε ένα προσκύνημα στη γη των πατέρων, η καθιερωμένη μεσσηνιακή πομπή με προορισμό το ιερό της Ανδανίας, ξεκινούσε πιθανότατα από την αγορά της νέας πόλης Μεσσήνης, με επίκεντρο το ναό της ιδρύτριας βασίλισσάς της, ένα χώρο με έντονη συγκινησιακή φόρτιση, το χώρο που συγκέντρωνε, τόσο ιδεολογικά όσο και εικονογραφικά, όλο το παρελθόν και την παράδοση των Μεσσηνίων. Δεν ήταν καθόλου τυχαίο ότι όλα τα σημαντικά πολιτικά και δικαστικά ψηφίσματα της πόλης ανεγείρονταν γύρω από το ναό της μυθικής ιδρύτριας (**εικ. 78**). Αφετηρία μας λοιπόν σε αυτό το ταξιδιωτικό προσκύνημα θα είναι ο δωρικός ναός της Μεσσάνας, στην καρδιά της πόλης, αφού προηγουμένως, με την είσοδό μας στον αρχαιολογικό χώρο, περιηγηθούμε ψηφιακά, μέσω συγκεκριμένης εφαρμογής στο κινητό μας, τα υποδειγματικά αναστηλωμένα μνημεία της πόλης, εντός του περιφραγμένου αρχαιολογικού πάρκου.

Βρισκόμαστε στο ψηλότερο σημείο θέασης του χώρου, όπου μπορούμε να αποκτήσουμε ταυτόχρονα, μια πρώτη αντίληψη του μεγέθους της πόλης και των μνημείων της, όπως αυτά απλώνονται και χάνονται μέσα σε αυτό το απείραχτο, απaráμιλλου φυσικού κάλλους μεσογειακό τοπίο. Κατηφορίζουμε προς την Αγορά, περνώντας ανάμεσα από το θέατρο της πόλης και το κρηναίο οικοδόμημα της Αρσινόης και καταλήγουμε στο σημείο αφετηρίας μας, με τα μνημεία της πόλης να μας περιβάλλουν. Το θησαυροφυλάκιο της πόλης, το πρώτο βουλευτήριο και η εμπορική στοά με το κρεοπωλείο πλαισιώνουν τον ναό, ενώ στο βάθος διακρίνεται η αποκαταστημένη και διαμορφωμένη βόρεια στοά της Αγοράς, πολιτικού κυρίως χαρακτήρα, να συνυπάρχει με μνημεία διαφορετικών χρονικών περιόδων, που σφράγισαν την ιστορική πορεία της πόλης μέσα στον χρόνο (**εικ. 79**).

Στο μέσον της και ευθύς μπροστά μας δεσπόζει ο δωρικός ναός της μυθικής βασίλισσας Μεσσάνας, της μυθικής γενάρχισσας των Μεσσηνίων, κόρης του βασιλιά του Άργους Τριόπα και του πρώτου βασιλιά της χώρας Πολυκάονα. Στη Μεσσήνη αποδίδεται η εγκαθίδρυση των μυστηρίων της Ανδανίας τα οποία είχαν αρχικά εισαχθεί από τον Καύκωνα (Παυσ. 4.1.9). Για πρώτη φορά τιμάται ως ηρωίνη από τον βασιλιά Γλαύκο, εγγονό του Κρεσφόντη και γιο του Αιπύτου (Παυσ. 4.3.9-10). Οι Μεσσήνιοι την τιμούν ιδιαίτερος, αρχικά με την ειδική πρόσκληση (Παυσ. 4.27.6-7) που της απευθύνουν, να προσέλθει και να εγκατασταθεί επισήμως στην νεοιδρυθείσα πόλη τους (369 π.Χ.), μαζί με όλες τις άλλες θεϊκές και ηρωικές μορφές του μεσσηνιακού παρελθόντος, που αποδίδονται τόσο παραστατικά μέσα από την περιγραφή του Πausανία, στο ζωγραφικό πίνακα του Ομφαλίωνα στον οπισθόδομο του ναού (βλ.σχετικά παραπάνω, στο κεφ. 1), και αφετέρου με το χρυσόλιθο άγαλμα που φτιάχνουν προς τιμή της, στο γνωστό τύπο της πυργοστεφούς προσωποποιημένης πόλης, όπως ακριβώς εικονίζεται σε χάλκινα νομίσματα του 1ου αι. μ.Χ.³³⁵.

Θυσίες και τιμές κατά την προετοιμασία οικοδόμησης της πόλης προσφέρουν μεταξύ άλλων οι Μεσσήνιοι, στις μεγάλες θεές Δήμητρα και Κόρη και στους συλλατρεύόμενους μαζί της Διόσκουρους, σε παρακείμενο ναό, ΝΔ του ναού της

³³⁵ Θέμελης 2000, 7.

Μεσσάνας στο χώρο του Ασκληπιείου (**εικ. 80**). Τα χιλιάδες πρώιμα αναθήματα³³⁶ που βρέθηκαν στους αποθέτες, δείχνουν ότι πρόκειται για ένα από τα αρχαιότερα ιερά της Μεσσήνης³³⁷ και καταδεικνύουν τη λατρευτική σχέση με το ιερό στο Καρνάσιο της Ανδανίας. Οι παραπάνω θεότητες, άμεσα συνδεδεμένες με τα μυστήρια, έχαιραν ιδιαίτερων τιμών και θυσιών, πριν την έναρξη της ιερής πομπής προς το Καρνάσιον άλσος.

Πλημμυρισμένοι από κατάνυξη και δέος, ελπίδα και φόβο³³⁸, «συμμετέχοντας» στο δημόσιο ενθουσιασμό, όπως η λατρευτική κοινότητα της Μεσσήνης, στα πλαίσια που όριζε το θεσμοθετημένο από την πόλη, αυτό θρησκευτικό φεστιβάλ προχωρούμε προς την έξοδο. Ανεβαίνουμε το ίδιο αρχαίο λιθόστρωτο δρομάκι από το οποίο κατεβήκαμε, για να συνεχίσουμε την διαδρομή μας, ακολουθώντας τα βήματα της αρχαίας πομπής, που με συγκίνηση και κατάνυξη πριν χιλιάδες χρόνια θα ακολουθούσε την ίδια πορεία με εμάς προς τον ιερό τόπο του Καρνείου Απόλλωνα. Τον ίδιο δρόμο ακολούθησε και ο περιηγητής Πausανίας, φεύγοντας από την αρχαία Μεσσήνη με κατεύθυνση προς το «Στενυκληρικό πεδίο». Σε απόσταση ενός χιλιομέτρου περίπου, και αφού έχουμε επιβιβαστεί στο τροχοφόρο όχημα, προχωρώντας προς τα δυτικά, φτάνουμε στην κυκλικής κάτοψης Αρκαδική Πύλη, μία από τις καλύτερα σωζόμενες πύλες της πόλης, που αποτελεί το σήμα κατατεθέν της από την εποχή των πρώτων περιηγητών, καθώς την απεικόνισαν επανειλημμένα στις χαλκογραφίες τους (**εικ. 81**). Η εντυπωσιακή μονολιθική πεσμένη λοξά και σπασμένη στα δύο σήμερα παραστάδα, στέκει ακόμα εκεί, για να μας υποδηλώνει τη μνημειακότητα, τη στιβαρότητα και μεγαλοπρέπεια της πόλης και της φρούρησής της. Περνάμε από μέσα και βρισκόμαστε έξω από τα τείχη της πόλης. Μια συστάδα ταφικών μνημείων στα δεξιά του αρχαίου δρόμου που οδηγεί προς την τριπλή γέφυρα της Μαυροζούμαινας και το υποδειγματικά αναστηλωμένο και βραβευμένο από τη Eurora Nostra τμήμα του τείχους με τον παρακείμενο πύργο του (**εικ. 82**), είναι η τελευταία εικόνα μας από την αρχαία πόλη, πριν χαθούμε στο κατάφυτο από ελιές και κυπαρίσσια μεσσηνιακό τοπίο.

Μετά από οκτώ χιλιόμετρα πορείας, φτάνουμε στο Νεοχώριον Ιθώμης, τον τόπο καταγωγής της διεθνούς φήμης και ακτινοβολίας σοπράνο Μαρία Κάλλας, που είναι ο επόμενος σταθμός μας. Η λέξη Νεοχώριον σημαίνει ακριβώς το νέο χωριό και προήλθε από τη συνένωση των περιοχών Μπέτσι, Γκολέμι και Βλαχογάλαρα. Το χωριό ιδρύθηκε το 1862 μετά από μετοίκηση των κατοίκων των παραπάνω περιοχών και Αλωνιστιωτών τσοπάνηδων. Βρίσκεται ανάμεσα στους πρόποδες του όρους Βουλκάνου και τη γειτονική κωμόπολη του Μελιγαλά, σε υψόμετρο 60 μέτρων (**εικ. 83**). Στο χωριό σήμερα, σύμφωνα με την τελευταία απογραφή, μένουν 331 κάτοικοι³³⁹.

Στο υψηλότερο σημείο του χωριού στέκει το μισογκρεμισμένο πατρικό σπίτι της Μαρίας Καλογεροπούλου-Κάλλας, της μεγαλύτερης ντίβας της όπερας, ως αδιάψευστος μάρτυρας της άρρηκτα δεμένης τραγικής της μοίρας με τη ζωή και τη μοίρα του πολύπαθου λαού της Μεσσηνίας (**εικ. 84**). Ο πατέρας της διατηρούσε

³³⁶ Ο καθ. Π. Θέμελης κάνει λόγο με βάση το αρχαιολογικό υλικό που ήρθε στο φως για λατρεία του Λεύκιππου και των Λευκιπιδών στο εν λόγω ιερό. Οι Διόσκουροι είχαν νυμφευθεί τις κόρες του Λεύκιππου Ιλάειρα και Φοίβη, βλ. Θέμελης 2000, 25-27.

³³⁷ Θέμελης 1994, 81-86.

³³⁸ Chaniotis 2013, 170.

³³⁹ <https://<neohorimeligala.blogspot.gr>>.

φαρμακείο στη γειτονική κωμόπολη του Μελιγαλά. Όταν έφυγε το ζεύγος για την Αμερική (1923) ως μετανάστες, η μητέρα της ήταν ήδη έγκυος στη Μαρία. Ύστερα από πολυετείς αδιέξοδες προσπάθειες, το οίκημα και το οικόπεδο αγοράστηκε από τον πρώην δήμο Μελιγαλά έναντι του ποσού των 100.00 ευρώ από τους κληρονόμους του και θα αποκατασταθεί ως μνημείο πολιτιστικής κληρονομιάς³⁴⁰. Η Μεσσηνιακή Αμφικτιονία, στο πλαίσιο της πολιτιστικής της δραστηριότητας, τίμησε το 2017 τη Μαρία Κάλλας («Έτος Μαρίας Κάλλας»), σαράντα χρόνια από το θάνατό της με τη δημιουργία και προβολή ταινίας-ντοκιμαντέρ «Η δική μας Μαρία Κάλλας» του Μπάμπη Τσόκα, που βρήκε μεγάλη απήχηση τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό (εικ. 85α, β). Μέρος των γυρισμάτων έγινε στον τόπο καταγωγής της³⁴¹.

Περνώντας μέσα από την πλακόστρωτη κεντρική πλατεία του χωριού με τα καφεενεδάκια και τις ψησταριές αντικρίζουμε το θρυλικό γεφύρι της Μαυροζούμαινας που με τα εννέα τόξα του αποτελεί χαρακτηριστικό και μοναδικό παράδειγμα τριπλής γέφυρας με μακραίωνη ιστορία. Η κατασκευή της συνδέεται με την αρχόντισσα κυρά Μαυροζούμενα των μεσαιωνικών χρόνων, που κατά την παράδοση έκτισε ή κατασκεύασε την εν λόγω γέφυρα, δίνοντας και το όνομα της στο γεφύρι³⁴² (εικ. 86). Κατά άλλη εκδοχή, το όνομα «Μαυροζούμενα» μπορεί να μην οφείλεται σε ανδρυνύμιο, αλλά στο νερό του ποταμού, είτε κυριολεκτικά (ήταν σκούρο, μαύρο ζουμί, από φερτές ύλες, χόμα κοίτης), είτε μεταφορικά, υπονοώντας κάποια συμβολική γυναικεία μορφή που στοιχειώνει και τοπωνυμικά το γεφύρι (συνηθισμένο μοτίβο στη λαϊκή παράδοση)³⁴³.

Η ιδιομορφία του γεφυριού έγκειται στο ότι είναι τριγέφυρο, δηλ. τρία γεφύρια ενωμένα σε ένα, έχοντας σε κάτοψη το σχήμα ενός κεφαλαίου Υ, σχεδόν ισοσκελούς, που μας κάνει να υποθέσουμε ότι υπήρξε αρχικός σχεδιασμός³⁴⁴ (εικ. 87). Η τριπλή γέφυρα κατασκευάστηκε στη συμβολή των δύο ποταμών, της Μαυροζούμαινας που έρχεται από τα ΒΔ και που είναι και το περισσότερο υδροφόρο, και του λίγο μικρότερου ρεϊθρου Βιβάρι, που κατεβαίνει από ΒΑ. Ο ένας κλάδος του γεφυριού γεφυρώνει τη Μαυροζούμαινα και κατευθύνεται ΝΔ προς το Νιοχώρι (4 τόξα), εξυπηρετώντας την οδό προς την Ιθώμη και την Αρχαία Μεσσήνη, ο άλλος ζευγνύει συμμετρικά το ποτάμι Βιβάρι, οδηγώντας ΝΑ προς Μελιγαλά (3 τόξα) και ο τρίτος, που κατευθύνεται προς τα βόρεια, δεν γεφύρωσε ποτάμι (2 τόξα), αλλά κτίστηκε στο επιφανειακά βαλτώδες χαμηλό έδαφος, ενδιάμεσα των άλλων δύο, που πλημμυρίζει από τα νερά τους, όταν φουσκώνουν (εικ. 88). Είναι το μόνο γεφύρι, που κατασκευασμένο στην αρχαιότητα, επισκευασμένο έκτοτε αδιάλειπτα, βρισκόταν μέχρι πριν λίγο καιρό σε πλήρη χρήση, ακόμα και από έμπορτα αυτοκίνητα φορτηγά, καταδεικνύοντας τη σπουδαιότητα της πελοποννησιακής αυτής αρτηρίας, διαχρονικά³⁴⁵.

Η πρώτη οικοδομική φάση του γεφυριού με το εκφορικά κτισμένο τόξο ανάγεται στα χρόνια του Επαμεινώνδα, κοντά στην ίδρυση της νέας πρωτεύουσας Μεσσήνης, το 369 π.Χ.³⁴⁶. Τα ασβεστολιθικά αγκωνάρια της αρχικής κλασικής ανωδομής της με τη φουσκωτή χονδροδουλεμένη όψη τους μιμούνται χωρίς αμφιβολία τα Επαμεινώνδια

³⁴⁰ <https://www.kathimerini.gr/917357/article/politismos/atzenta/synaylia-sto-patriko-ths-kallas>.

³⁴¹ Τσόκας 2016, 63-68.

³⁴² Οικονομάκης 1879, 55.- Βέης 1904, 382.- Σαββίδης 1987, 232.

³⁴³ Ψυχογιού 2009-2013, 317-383.

³⁴⁴ Πετρονώτης 2016, 2.

³⁴⁵ McDonald-Rapp 1972, 243.- Πετρονώτης 2016, 9.

³⁴⁶ Briegleb 1971, 125.

οχρωματικά έργα της Μεσσήνης και αποπνέουν την ίδια δύναμη (εικ. 89). Ισλαμίζοντα οξυκόρυφα τόξα διαφορετικών οικοδομικών φάσεων και μία επιγραφή που βρέθηκε χαραγμένη στο 4^ο, το πιο δυτικό και τελευταίο τόξο, το πλησιέστερο προς το Νιοχώρι του ΝΔ κλάδου της γέφυρας, μας πληροφορεί για την επισκευή της γέφυρας, κατά τον 15ο αι., κατά την πρώτη φάση της Οθωμανικής κυριαρχίας με δαπάνες του «Σούμπαση Σινάν του Καρυτινού»³⁴⁷ (εικ. 90). Διασχίζουμε τη γέφυρα νιώθοντας όλο το βαρύ ιστορικό φορτίο που φέρει, πέρα από αυτό των οχημάτων. Οι Μεσσήνιοι περιηγητές, όπως ο Πανσανίας, ο Μ. Michiel (1691), ο Α. Μ. Fourmont (1730), οι Foucherot και Fauvel (1780), ο F.C. H. L. Pouqueville (1798), ο W. Gell (1805) και τόσοι άλλοι, διασχίζοντας την ίδια γέφυρα πριν από εμάς, θαύμασαν, προβληματίστηκαν, αποτύπωσαν και έγραψαν για αυτήν και τα μελανά νερά της ποτάμιας νύμφης Βαλύρας, που κυλούσαν τότε ήρεμα, τότε ορμητικά κάτω από το γεφύρι, πριν ενωθούν με τα νερά του μεγάλου Παμίσου (εικ. 91). Ένα ποτάμι θάλασσα, ένα ποτάμι μνήμες και οι παλιοί ακόμα θυμούνται και διηγούνται τους περιπάτους τους στο ειδυλλιακό παραποτάμιο τοπίο της Μαυροζούμενας και το πλύσιμο-άπλωμα των ρούχων τους στις όχθες του (εικ. 92).

Συνεχίζουμε την πορεία μας, περνώντας μέσα από τον Μελιγαλά το πιο σημαντικό εμπορικό κέντρο της περιοχής, με σήμα κατατεθέν το θρυλικό ρολόι και το διάφορο σιδηροδρομικό σταθμό, μάρτυρας μιας άλλης εποχής, με κατεύθυνση προς το Ζευγολατιό. Σε λιγότερο από οκτώ λεπτά διαδρομής (5,2 χιλιόμετρα από Νιοχώρι, 3,23 χιλ. από το Μελιγαλά), βρισκόμαστε στο Ζευγολατιό Μεσσηνίας, ευρέως γνωστό για τα περίφημα παστέλια του. Στάση λοιπόν στο παραδοσιακό Ζευγολατιό για φαγητό και καφέ (εικ. 93).

Το Ζευγολατιό με την χαρακτηριστική τρικέφαλη σιδηροδρομική γραμμή, βρίσκεται στο μέσον του κάμπου της Άνω Μεσσηνίας, μεταξύ των ποταμών Χάραδρα και Αμφίτα, σε υψόμετρο 50 μέτρων. Το τοπωνύμιο προέρχεται από το προσηγορικό *ζευγηλατίον*. Η λέξη είναι βυζαντινή (αρχ. *ζευγηλάτης*, *ζευγολατώ*) και σημαίνει το αγρόκτημα, το οποίο έχει οίκημα³⁴⁸. Για πολλά χρόνια, από την εποχή ήδη της Ενετοκρατίας, υπήρξε κέντρο εμπορίου.

Μαζί με άλλους σταθμούς από την περιοχή της Άνω Μεσσηνίας, ο σιδηροδρομικός σταθμός του Ζευγολατιού αποτελεί το εντυπωσιακότερο μνημείο του χωριού³⁴⁹, ως ένα από τα πρώτα δείγματα Βιομηχανικής Αρχιτεκτονικής στον ελληνικό χώρο, καθώς συνδυάζει τη λειτουργική λιτότητα με αξιόλογες αρχιτεκτονικές λύσεις και πολύ ενδιαφέροντα μορφολογικά στοιχεία (εικ. 94). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, το κτίριο του σταθμού του Ζευγολατιού, κτισμένο από πέτρα με τα τοξωτά παράθυρα του, τα κόκκινα τούβλα που πλαισιώνουν τις πόρτες και τα παράθυρα, την ξύλινη οροφή και επικάλυψη από κεραμίδια, μαζί με την αυλή, την ιδιόμορφη αρχιτεκτονικά τουαλέτα του και το πέτρινο υδραγωγείο, έχουν χαρακτηριστεί ως έργα τέχνης, που διέπονται από ειδικό καθεστώς προστασίας σύμφωνα με την ΥΑ ΥΠΠΕ/ΔΙΛΑΠ/Γ/1010-1088/28818/13-5-1985-ΦΕΚ 391/Β/25-06-1985 (βάση των διατάξεων του Ν 1469/1950). Ο σιδηροδρομικός σταθμός Ζευγολατιού (ενδιάμεσος, αλλά και τερματικός σταθμός για δύο γραμμές Πελοποννήσου) άνοιξε το 1892 και έκλεισε για τα περισσότερα τρένα το 2010 (εικ. 95). Η ημιορεινή διαδρομή μεταξύ

³⁴⁷ Πετρονώτης 2016, 41.

³⁴⁸ Βαγιακάκος 1974, 143.

³⁴⁹ Στην ίδια κατηγορία, στο σιδηροδρομικό δίκτυο Πειραιώς-Πελοποννήσου, εντάσσονται: ο σταθμός του Δεσύλλα, του Κεντρικού, του Διαβολιτσίου και του Μελιγαλά.

Ζευγολατιού-Καλού Νερού και το πέρασμα δίπλα από τις αμμοθίνες της Κυπαρισσίας (Καλό Νερό-Ζώνη Natura 2000), ήταν αδιαμφισβήτητη η ωραιότερη ως προς την ομορφιά των τοπίων του Ν. Μεσσηνίας, όταν λειτουργούσε ο σταθμός.

Κάτω από τη σκιά των γιγαντώσων πλατάνων, θα δοκιμάσουμε το καλομαγειρεμένο φαγητό της κα. Αντωνίας και μετά στον σταθμό με το γραφικό καφενείο σαν το παλιό καλό καιρό μπορούμε να απολαύσουμε στα τρίποδα σιδερένια τραπεζάκια του μαζί με τον καφέ μας, που σερβίρεται σε χοντρό φλιτζάνι, το παραδοσιακό παστέλι Παπαδόπουλου, ένα από τα γνωστότερα παστέλια που κυκλοφορούν σήμερα όχι μόνο στην ελληνική αγορά αλλά και στην αγορά του εξωτερικού, τροφοδοτώντας ακόμα με γλυκές αναμνήσεις τους Έλληνες της Διασποράς (εικ. 96).

Η παστελοποιία ξεκίνησε με το όνομα «Ευρυδίκη Παπαδοπούλου» το 1924. Τη δεκαετία του 1920 το παστέλι το πρόσφεραν στα πανηγύρια και στον σταθμό, κομμένο σε ρόμβους πάνω στον ταβλά, χωρίς περιτύλιγμα, συνοδευόμενο με ένα καλαματιανό ρακί ή δροσερό νερό, στους περαστικούς και στους επιβάτες των τρένων, ενώ αυτοί περίμεναν το τρένο που θα τους πήγαινε στον προορισμό τους. (εικ. 97). Από τότε, εάν και έχουν αλλάξει πολλά, το παστέλι Παπαδόπουλου εξακολουθεί να είναι δημοφιλές και περιζήτητο χάρις στην προσπάθεια της οικογένειας, που με μεράκι και πάθος συνέχισε την παράδοση των τριών ιδρυτών και αδελφών της επιχείρησης, Παναγιώτη, Γιάννη και Δημήτρη Παπαδόπουλου. Τη δεκαετία του '40 τα τρία αδέλφια αποφασίζουν να αναλάβουν το καφενείο του σιδηροδρομικού σταθμού και να εισαγάγουν την ιδέα ενός αυτοσχέδιου χειροποίητου παστελιού, που θα συνόδευε τον καφέ των θαμώνων-περαστικών του τόσο πολυσύχναστου συγκοινωνιακού και εμπορικού κόμβου της εποχής. Το τρένο μαζί με τους ταξιδιώτες μετέφερε και τη γλύκα του παστελιού έξω από τα σύνορα, και οι Αφοί Παπαδόπουλοι αποφασίζουν να στήσουν το πρώτο εργαστήριο (1946) στο ισόγειο του σπιτιού τους. Η χρυσή εποχή είναι η δεκαετία 70-80. Το πρώτο εργαστήριο γίνεται εταιρεία και το παστέλι αποκτά ονομασία προέλευσης. Στα τέλη της δεκαετίας του 80 τα τρένα εγκαταλείπουν τη Μεσσηνία, ο σταθμός ερημώνει και το παστέλι περνάει σε δεύτερη μοίρα. Σήμερα η οικογένεια, εκσυγχρονίζοντας την επιχείρηση με την ονομασία πια «Κάπα Ευμελείν» έχει ανοίξει το δεύτερο εργοστάσιο πάλι στο Ζευγολατιό και μας προσκαλεί να δούμε από κοντά τα μυστικά που κρύβει η παρασκευή του, να το γευτούμε και να το αγοράσουμε (εικ. 98). Με γλυκιά γεύση στο στόμα που σε λίγο θα γίνει μια γλυκιά ανάμνηση, αποχωριζόμαστε και εμείς το Ζευγολατιό για τους επόμενους σταθμούς μας³⁵⁰.

Σε απόσταση μόλις 4,20 χιλιομέτρων, γυρίζοντας προς τα πίσω, έπειτα από τη μικρή παράκαμψη για φαγητό, φτάνουμε στον Στενύκλαρο, στρίβοντας αμέσως δεξιά και διασχίζοντας το χωριό Μαγούλα (πρόκειται για σλαβική λέξη, που στη λατινική γλώσσα σημαίνει «μικρός λοφίσκος»). Ο Στενύκλαρος ή αλλιώς Αλιτούργι (ή Αλητούργι)³⁵¹, όπως ονομαζόταν μέχρι το 1916, χωροθετείται ΒΔ του Μελιγαλά και σε απόσταση περίπου 4 χιλιομέτρων από αυτόν, σε υψόμετρο 90 μ., στο μέσο των

³⁵⁰ <https://www.evmelin.gr-https://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=271303>.

³⁵¹ Σχετικά με τη μετονομασία του χωριού από Αλητούργι σε Στενύκλαρο, άκρως διαφωτιστική είναι η γνωμοδότηση του Ν. Πολίτη προς τον υπουργό Εσωτερικών, όπου μεταξύ άλλων αναφέρει ότι η τουρκική τοπωνυμία Αλητούργι δόθηκε στο χωριό πιθανότατα από «τον ιδιοκτήτη αυτού επί τουρκοκρατίας ονομαζόμενου Αλή Τουργούτ», κρίνοντας αναγκαία την άμεση αλλαγή του ονόματος από Αλητούργι σε Στενύκλαρο, βλ. σχετ. Πολίτης 1920.

όμορφων κοιλάδων του Αη Γιάννη και του Αγ. Πέτρου (**εικ. 99**). Κομβική θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε τη θέση του χωριού, καθώς βρίσκεται πάνω στο σταυροδρόμι που το συνδέει με την Καλλιρρόη, αλλά και με τα χωριά της δυτικής Μεσσηνίας, μέσω του αποκαταστημένου σήμερα δρόμου, πάνω στα ίχνη του αρχαίου, που περνούσε από το Κοπανάκι, το Δώριο, τη Μάλθη και έφτανε μέχρι την Κυπαρισσία. Ο δρόμος αυτός, φαίνεται ότι ήταν πολύ σημαντικός από την αρχαιότητα, καθώς εξασφάλιζε την εμπορική επικοινωνία της κεντρικής Μεσσηνίας και συγκεκριμένα της Ανδανίας με το δυτικό τμήμα, ακολουθώντας τον ρου του ποταμού Αμφίτα, παράλληλα σε αυτόν, σκιαγραφώντας μία άλλη, εξίσου ενδιαφέρουσα πολιτιστική διαδρομή (συμπεριλαμβάνοντας σημαντικά προϊστορικά και βυζαντινά μνημεία), σε ένα ιδιαίτερο παραποτάμιο τοπίο με εντοπισμένα χάνια κατά μήκος της και τρεις αλευρόμυλους κοντά στις όχθες του ποταμού.

Χάρη στον ποταμό Αμφίτα που το διασχίζει και τις πολλές πηγές, το χωριό διαθέτει εύφορες πεδινές εκτάσεις που είναι κατάλληλες τόσο ως βοσκότοποι, όσο και για καλλιέργεια, εξασφαλίζοντας το κύριο εισόδημα των λιγοστών σήμερα 124 κατοίκων, σύμφωνα με την τελευταία απογραφή³⁵² (**εικ. 100**). Ένας μικρός περίπατος στα σοκάκια του χωριού με στοιχεία του περασμένου αιώνα, όπως, τα απομεινάρια ενός λίθινου ελαιοτριβείου στο κέντρο του χωριού με το μοναδικό καφενείο, τα χαμηλά σπιτάκια και τους ατέλειωτους κήπους τους, με το μεθυστικό άρωμα των βασιλικών και τη μαγευτική γαλήνη του χωριού να πλημμυρίζει την ψυχή μας, μας οδηγεί πολύ γρήγορα, έξω από τον οικισμό, στην όμορφη φύση του με τις αμέτρητες ελιές, τους καλαμώνες, τις συκιές, τα αμπέλια και τις αχλαδιές (**εικ. 101**).

Διάσπαρτες στη σαγηνευτική ηρεμία της φύσης, ξεχασμένες στο χρόνο και κρυμμένες από τα μάτια του κόσμου, οι εκκλησίες του Αγ. Γεωργίου και του Αγ. Ιωάννη (βλ. παραπάνω, κεφ. 1), μέσα σε αυτό το βουκολικό τοπίο με τα κελαρυστά ρυάκια, στέκουν μάρτυρες μιας εποχής ιδιαίτερας σημαντικής για την επικράτηση του Χριστιανισμού και την ισχυροποίηση του (**εικ. 102α, β**). Εντός του Ι. Ν. του Αγ. Γεωργίου, στο ιερό της εκκλησίας, μπορούμε να δούμε τον ενεπίγραφο πεσσό του 2ου αι. μ.Χ. που σχετίζεται με το Μνασίστρατο και τα μυστήρια της Ανδανίας, όπως αναφέρθηκε παραπάνω³⁵³ (**εικ. 103α, β**). Η περίοδος 10ος -11ος αι. που εντάσσονται οι παραπάνω εκκλησίες, σύμφωνα με τις έρευνες της πρώην 26^{ης} ΕΒΑ Μεσσηνίας, συμβαδίζει με τις μεγάλης κλίμακας ανακατατάξεις που συμβαίνουν στην περιοχή (βλ. παραπάνω, κεφ. 2, σελ. 42-43) και συμβάλλουν στην ίδρυση πολλών εκκλησιών στο Στενυκληρικό πεδίο. Παρατηρώντας τις, εσωτερικά και εξωτερικά, παρά τις επεμβάσεις που έχουν υποστεί, που έχουν αλλάξει την αρχική τους μορφή κατά πολύ - πολλοί από τους ναούς της περιόδου αυτής έχουν δεχτεί νεωτερικές επεμβάσεις και μετασκευές, τις περισσότερες φορές, δυστυχώς, χωρίς την έγκριση ή σύμφωνη γνώμη της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας - μέσα σε ένα ειδυλλιακό περιβάλλον, καταγράφουμε τα στρώματα ιστορίας που κουβαλούν επάνω τους και συναισθανόμαστε την ιερότητα του χώρου (**εικ. 104α- γ**). Στον προαύλιο χώρο της εκκλησίας του Αγ. Γεωργίου, ανατολικά αυτής, ξεχωρίζει ένα νεότερο ταφικό μνημείο που ανήκει σε επιφανή οικογένεια της περιοχής, γνωστή από τα επαναστατικά χρόνια, της οικογένειας Μαρμαρά (**εικ. 105α, β**). Μέλη της είχαν διατελέσει οπλαρχηγοί στον

³⁵² <https://messiniaka.blogspot.com/2012/02/68.htm>

³⁵³ Κάτω από την αγ. Τράπεζα, στα χαλάσματα, μαρτυρούνται επιγραφές με τη λέξη “ΑΣΚΛΗΠΙΟΣ”, βλ. σχετ. Mc Donald-Rapp 1972, 318.

επαναστατικό αγώνα κατά των Τούρκων και σχετίζονταν με τη γνωστή για τη δράση της, την ίδια περίοδο, οικογένεια Μπούρα, από τους Κωνσταντίνους³⁵⁴.

Λίγο πιο πέρα, σε απόσταση 250 περίπου μέτρων από το χωριό, κείται σε ερείπια, πάνω σε ύψωμα, η εκκλησία του Αγ. Αθανασίου (**εικ. 106α-γ**). Πρόκειται για εκκλησία της ίδιας περιόδου (βλ. κεφ. 1) με τις προηγούμενες, ενσωματωμένη πλήρως μέσα σε ένα αλώβητο φυσικής ομορφιάς τοπίο. Οι μαρτυρίες των γηραιότερων κατοίκων του χωριού μιλούν στην ουσία για κατεδάφιση της εκκλησίας κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας από τον Ιμπραήμ και λιώσιμο για άλλη χρήση, της μεγάλης μεταλλικής καμπάνας, το σήμα κατατεθέν της εκκλησίας. Το πρώτο, εμφανές, δηλωτικό σημάδι ιερότητας της περιοχής, ένα εικονοστάσι επί της επαρχιακής οδού, με την εικόνα του Αγ. Αθανασίου εντός του, μας οδηγεί στην αφιερωμένη στη μνήμη του εκκλησία που βρίσκεται σε ερειπιώδη κατάσταση, πίσω από τα δέντρα (**εικ. 107**). Το όνομα του αγίου στον οποίο ήταν αφιερωμένη η εκκλησία, φαίνεται ότι υπάρχει στη συλλογική μνήμη και υποδηλώνεται μέσα από την νεότερη κατασκευή αυτού του εικονοστασίου που εξακολουθεί να συντηρεί τη μνήμη του (**εικ. 108**).

Προς την έξοδο του χωριού, σε απόμερη περιοχή, ανατολικά του κοιμητηρίου, μέσα σε ένα γαλήνιο, κατάφυτο από ελιές τοπίο ανακαλύπτουμε την εκκλησία της Φανερωμένης, η οποία περιστοιχίζεται από τάφους της βυζαντινής περιόδου (**εικ. 109α-δ**). Πρόκειται για μία τρίκλιτη καμαροσκέπαστη βασιλική, του 10ου -11ου αι., της οποίας το κεντρικό κλίτος προηγήθηκε των δύο πλαϊνών που προστέθηκαν αργότερα³⁵⁵.

Στην ίδια περίοδο εντάσσεται και ο ναός του Αγ. Κωνσταντίνου (βλ. κεφ.1), που βρίσκεται 20 μ. ΒΔ του κοιμητηρίου του χωριού (**εικ. 110**). Στο εσωτερικό του βρέθηκαν, κατά τη διάρκεια καθαρισμού του αρχιτεκτονικά μέλη προγενέστερης περιόδου, καθώς και ένας τάφος με 12 νομίσματα. Πιθανόν στην ίδια θέση υπήρχε πρωιμότερος ναΐσκος, μέρος του οποίου σώζεται ενσωματωμένο εντός της αψίδας του ιερού του νεότερου ναού³⁵⁶. Επίσης, 300μ. ΒΑ της θέσης Αγ. Γεώργιος, έχουν εντοπιστεί στοιχεία κατοίκησης των ύστερων χρόνων³⁵⁷.

Η περιοχή ωστόσο έχει δώσει και ενδείξεις, που μαρτυρούν προϊστορική κατοίκηση με την παρουσία κυρίως ΥΕ κεραμικής και χονδροειδούς “oatmeal”, 1 χλμ. ΝΑ του χωριού, στη θέση Κάτω Ράχη³⁵⁸. Επίσης, μαρτυρούνται και μνημεία της προβιομηχανικής περιόδου. Εκτός από την ύπαρξη παλαιού ελαιοτριβείου που ανήκε στη οικογένεια Μαρμαρά (εξαρτήματά του, φυλάσσονται στο σπίτι απογόνου της οικογενείας, του ιερέα Α. Μαρμαρά) αναφέρεται και η ύπαρξη τριών μύλων που ανήκαν στις οικογένειες Βελιλάνου, Μαρμαρά και Καπλάνου³⁵⁹.

Αμέσως μετά, ο επόμενος σταθμός μας, σε απόσταση 3.54 χλμ. είναι το χωριό Καλλιρρόη, ή αλλιώς Μπούγα (**εικ. 111**). Η ονομασία Μπούγα έχει αρβανίτικη προέλευση και συνδέεται με τον Οίκο Μπούα. Στα τέλη του 14ου αι. εγκαταστάθηκαν στην περιοχή έποικοι από τη Β. Ήπειρο, με πρωτοβουλία των

³⁵⁴ Λύρας 2010, 12, 37.

³⁵⁵ Τα σχετικά στοιχεία εδόθησαν από τον βυζαντινολόγο Μ. Κάππα, ύστερα από συζήτηση μαζί του.

³⁵⁶ Θέμελης 1965, 107.

³⁵⁷ McDonald-Rapp 1972, 318.

³⁵⁸ Mc Donald-Rapp 1972, 292.

³⁵⁹ Λύρας 2010, 83,89.

βυζαντινών αρχόντων του Μωριά, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν ως συνοριοφύλακες του Δεσποτάτου, απέναντι στις επεκτατικές βλέψεις των Φράγκων της Ηλείας. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες των γηραιότερων της περιοχής, η οικογένεια που πρωτοεγκαταστάθηκε στην περιοχή ήταν του Πέτρου Μπούα³⁶⁰. Ονομαζόταν αρχικά Μπούγα, μέχρι το 1928, που μετονομάστηκε σε Καλλιρρόη (σύμφωνα με το υπ' αρ. Α156/28 διάταγμα), κατά μία εκδοχή από την καλή ροή του λαδιού της περιοχής και κατά μία άλλη από την πηγή του χωριού Μουντρά που είχε καλή ροή (σύμφωνα με την ετυμολογία της λέξης, «αυτή που χαρακτηρίζεται από άφθονο νερό»). Η Καλλιρρόη με 273 μόνιμους κατοίκους κατά την απογραφή του 2011, βρίσκεται σε υψόμετρο 130μ., χωμένη μέσα στο πράσινο, απλωμένη αριστερά και δεξιά της παλαιάς εθνικής οδού Κυπαρισσίας-Τσακώνας. Χτίστηκε πριν οκτώ αιώνες και το πρώτο σπίτι λέγεται ότι είχε σκεπή από πλάκες και κορμούς ασφάκας (δέντρο με στριφτό ξύλο που δεν σπάζει)³⁶¹.

Το πιο αξιόλογο μνημείο της περιοχής που αξίζει να επισκεφτούμε είναι ο Ι.Ν. του Αγ. Αθανασίου, του 10ου-11ου αι., μιας περιόδου κατά την οποία η βυζαντινή επιρροή και εξουσία εδραιώνονται στη Μεσσηνία (**εικ. 112α, β, γ**). Ο ναός βρίσκεται, κοντά στην είσοδο του χωριού (βλ. κεφ. 2, σελ. 45), στην κάτω Καλλιρρόη, 1300μ. από το σιδηροδρομικό σταθμό του τρένου, χτισμένος πάνω στα θεμέλια αρχαίου κτιρίου. Εντός του βρέθηκε το ενεπίγραφο βάθρο³⁶² που αναφέρθηκε παραπάνω και σχετίζεται με τα μυστήρια της Ανδανίας, εξαιτίας του οποίου ο Valmin ταύτισε το χωριό με την αρχαία Ανδανία³⁶³. Λίγο πιο κάτω, σε πολύ κοντινή απόσταση από τον Αγ. Αθανάσιο, συναντάμε την εκκλησία του Αγίου Ιωάννη, της οποίας η αρχική φάση είναι δυσδιάκριτη, καθώς είναι σοφαιτισμένη, ενώ ένα τμήμα της αποτελεί νεότερη επέκταση, κτισμένη πάνω στην κύρια πηγή του χωριού Μουντρά. Η πηγή αυτή που μέχρι τη δεκαετία του '70, κάλυπτε τις αρδευτικές ανάγκες όλου του χωριού, ενώ παράλληλα λειτουργούσε ως νεροτριβή, σύμφωνα με τις πληροφορίες των κατοίκων (**εικ. 113**), εξακολουθεί μέχρι σήμερα να έχει άφθονα νερά κυρίως την περίοδο του χειμώνα και της άνοιξης. Η χωροθέτηση των εκκλησιών του Αγ. Ιωάννη και του Αγ. Αθανασίου πάνω και πλησίον της αντίστοιχα, βρίσκουν παράλληλο παράδειγμα στις εκκλησίες του Στενούκλαρου (Αγ. Γεώργιο και Αγ. Ιωάννη).

Ο παλιός σιδηροδρομικός σταθμός του χωριού, λίγο πιο πέρα, φυτρωμένος στην κυριολεξία στο εξαιρετο φυσικό τοπίο, στέκει σιωπηλός και άδειος, πολιτιστικό απομεινάρι μιας εποχής που πέρασε ανεπιστρεπτί, αφημένος μέσα στη λήθη του χρόνου, μοναχικός και απρόσιτος για να μας θυμίζει το πολύβουο και ζωντανό χώρο που ήταν κάποτε, με τη λειτουργία του σιδηροδρόμου, του μοναδικού δημόσιου μέσου μεταφοράς, για πολλά χωριά έως ακόμα και τη δεκαετία του 1980 (**εικ. 114α, β**).

Η κάτω Καλλιρρόη κτίστηκε μετά το 1890 με τη λειτουργία του σιδηροδρόμου, και η δημιουργία της σχετίζεται άμεσα με το εμπόριο και τη μεταφορά της σταφίδας, που

³⁶⁰ Το επίθετο Μπούας στα αλβανικά σημαίνει υδατώδης. Οι Μπουαίοι είχαν την έδρα τους στο Δυρράχιο. Από το 1333 αρχίζει να διακλαδίζεται η φάρα των Μπουαίων με τα επωνύμια νέων γενεών, όπως Μπούας, Σπάτας, Μπούας Κούκης, Μπούας Γρίβας κλπ, ενώ μετά το 16^ο αι. αναφέρεται μόνο το πατρώνυμο ή αυτό του γενάρχη τους. Με το ίδιο όνομα αναφέρονται χωριά στο Γύθειο, στην Αττική, καθώς και στην περιοχή των γκέγκηδων, στις πηγές του Μπογιάννα ποταμού, στην Αλβανία. Βλ. σχετ. Μπίρης 1960.

³⁶¹ <https://messiniaka.blogspot.com/2012/02/68.htm>.

³⁶² Θέμελης 1967, 207.

³⁶³ Valmin 1938, 13.

αποτελούσε το κύριο εμπορεύσιμο προϊόν της περιοχής κατά τον 19ο αι. Σήμερα την πρωτοκαθεδρία στην καλλιέργεια της περιοχής την έχει η ελιά, ακολουθούν τα κηπευτικά και το καλαμπόκι, ενώ μεγάλες εκτάσεις χρησιμοποιούνται ως βοσκότοποι, όπως και παλιά.

Αξίζει όμως και μια επίσκεψη στην άνω Καλλιρρόη, που θεωρείται ο πρώτος και ο πιο παλιός οικισμός του χωριού, πιο κοντά στην Πολίχνη. Μία βόλτα στα στενά, χωμάτινα σοκάκια της άνω Καλλιρρόης θα μας αποζημιώσει, καθώς θα έχουμε την ευκαιρία να δούμε από κοντά τα παλιά πέτρινα σπίτια του χωριού, δυστυχώς όμως, εγκαταλελειμμένα στην πλειονότητά τους (**εικ. 115α, β**). Εξίσου αξιοπρόσεχτος, είναι και ο κεντρικός ναός του χωριού, ο Αγ. Δημήτριος του 19ου αι. (**εικ. 116**). Πλησίον του βρίσκεται η βασική πηγή υδροδότησης του χωριού για πάρα πολλά χρόνια, ένα παλιό πηγάδι που οι κάτοικοι από παλιά ονόμαζαν Βι (που στα σλαβικά σημαίνει νερό, σύμφωνα με μαρτυρίες).

Η άμεση γειτνίαση και σχέση της άνω Καλλιρρόης με την Πολίχνη, που είναι ο αμέσως επόμενος σταθμός μας, φαίνεται από τη χωροθέτηση του παλιού νεκροταφείου της Καλλιρρόης (**εικ. 117α, β**), το οποίο βρίσκεται στο σημερινό χωριό της Πολίχνης, πάνω σε χαμηλό λόφο, με κοιμητηριακό ναό αφιερωμένο στην Παναγία τη Φονεμένη (ή Φανερωμένη) πιθανότατα των μέσων του 19ου αι.. Ο ναός της Παναγίας της Φονεμένης αναφέρεται ως σημαντικός ιστορικός σταθμός στο Χρονικό του Μορέως, στη μάχη που έλαβε χώρα στο Μακρυπλάγι (χωροθετείται στο Στενυκλαρικό πεδίο), το 1264 ή 1265, μεταξύ των Φράγκων με επικεφαλής τον Γουλιέλμο Β΄ τον Βιλλεαρδουίνο και των Οθωμανών μισθοφόρων εναντίον των Βυζαντινών. Στη μάχη αυτή οι Βυζαντινοί ηττήθηκαν³⁶⁴. Σήμερα, μπορεί να δει κανείς κατάλοιπα των τάφων που περιβάλλουν την εκκλησία εντός του κλειστού περιβόλου της και πλησίον αυτής, ίχνη από εγκαταλελειμμένο αλώνι με τα προσκτίσματά του (**εικ. 118**). Με μέσο σταθμικό υψόμετρο τα 90 μέτρα, η Πολίχνη δεσπόζει του αρχαίου «Στενυκλαρίου πεδίου», σε απόσταση 2,79 χιλ. από την Καλλιρρόη (**εικ. 119α, β**). Ίσως πρόκειται για βυζαντινό τοπωνύμιο. Πιθανολογείται η ύπαρξη στη θέση αυτή παλαιού πολιτισματος. Το χωριό Πολίχνη επισήμως αποτέλεσε κοινότητα το 1927. Σύμφωνα με μαρτυρίες των κατοίκων, η περιοχή πιο πριν ονομαζόταν τα κάτω Χάνια ή κατά τους γηραιότερους τα Κωνσταντινάικα Χάνια, σχετιζόμενη άμεσα με το χωριό Κωνσταντίνοι, καθώς κατοικήθηκε από τους κατοίκους των Κων/νων. Παρόλο που σήμερα είναι ένα μικρό χωριό που δεν έχει ούτε ένα καφενείο, παρουσιάζει μεγάλο αρχαιολογικό ενδιαφέρον, εφόσον στη θέση της τοποθετείται, από πολλούς ερευνητές, το κέντρο της Αρχαίας Ανδανίας (**εικ. 120**). Το 1858 ήλθε στο φως στην πεδινή θέση «Καμάρες», δίπλα στην πηγή Κεφαλόβρυσο ή Διβάρι(σε απόσταση περίπου 100μ.), κοντά στο χωριό Πολίχνη, ΝΑ του χωριού Κωνσταντίνοι (**εικ. 121α, β**), η γνωστή επιγραφή των Μυστηρίων της Ανδανίας (IG V 1, 1390), η οποία χρονολογείται σύμφωνα με τα επιγραφικά στοιχεία που προέρχονται από την αρχαία Μεσσήνη και συνδέονται άμεσα με αυτήν, στην εποχή του Τιβερίου (24 μ.Χ.), κατά τον Π. Θέμελη (για τη χρονολόγηση της επιγραφής, βλ. σελ. 55), περίοδο ιδιαίτερα σημαντική για τη Μεσσήνη, όπως φαίνεται από την επισκευή πολλών δημοσίων οικοδομημάτων και ιερών, την αναβίωση της εφηβείας, την αναδιοργάνωση των ιερών και την αναζωογόνηση των εορτών³⁶⁵.

³⁶⁴ Καλονάρος 1940, 224.

³⁶⁵ Θέμελης 2007, 7.

Η πληροφορία του Πausανία (Πaus. 4.33.6) ότι στην περιοχή της αρχαίας Ανδανίας³⁶⁶ όπου τελούνταν τα περίφημα Μυστήρια, υπήρχε πηγή και άγαλμα αφιερωμένο στην Αγνή, τη θυγατέρα της Δήμητρας, σε συνδυασμό με την εύρεση της παραπάνω επιγραφής, οδήγησαν την πρώην ΕΠΚΑ Μεσσηνίας στη διενέργεια επιφανειακών ερευνών και διερευνητικών ανασκαφικών τομών, στον χώρο δυτικά του σύγχρονου Διβαρίου (υδατοδεξαμενή), που βρίσκεται στο κέντρο του χωριού **(εικ. 122α-γ)**. Η έρευνα στο εσωτερικό της μετά την υποχώρηση των υδάτων, εξαιτίας των πολλών γεωτρήσεων στην περιοχή, αποκάλυψε πενιχρά λείψανα ενός υδραγωγείου υστερορωμαϊκών χρόνων³⁶⁷ **(εικ. 123)**. Από τις δοκιμαστικές ανασκαφικές τομές βόρεια και δυτικά του Διβαρίου έγινε φανερό ότι η περιοχή είναι κατάσπαρτη με κατάλοιπα κτηρίων υστερορωμαϊκής και παλαιοχριστιανικής περιόδου. Μεταξύ άλλων έχει αποκαλυφθεί μεγάλη ορθογώνια αίθουσα υστερορωμαϊκής έπαυλης με ψηφιδωτά δάπεδα³⁶⁸ **(εικ. 124α, β)**, ενώ σε ολόκληρο το χωριό υπάρχουν διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη, που προέρχονται από μνημειώδη κτήρια της ίδιας ή και αρχαιότερης περιόδου³⁶⁹. Τέλος, υπάρχουν ενδείξεις προϊστορικής κατοίκησης στην περιοχή, της ΜΕ, ΥΕΙ και ΥΕΠΒ περιόδου³⁷⁰. Ιδιαίτερο αρχαιολογικό ενδιαφέρον ωστόσο, επέδειξαν για την περιοχή και οι Γερμανοί κατακτητές, σύμφωνα με τα λεγόμενα των κατοίκων, οι οποίοι προέβησαν σε ανασκαφική διερεύνηση της περιοχής, την περίοδο της κατοχής. Αλλά και το ενδιαφέρον πολλών ντόπιων φιλομαθών του περασμένου αιώνα για την περιοχή καταγράφεται έντονο. Χαρακτηριστικά, μαρτυρείται από τον κ. Κ.Ζ., κάτοικο της Πολίχνης, η αλληλογραφία που διατηρούσε γιατρός της περιοχής με τον Valmin, σχετικά με την περιοχή και τα ευρήματά της, δημοσιευμένη στη μηνιαία περιοδική εφημερίδα των Αθηνών «Μεσσηνιακά Νέα» που εξέδιδε ο δημοσιογράφος και ιστοριοδίφης Μίμης Ηλ. Φερέτος, κατά το διάστημα 1955-1977.

Η πηγή Διβάρι με την υδατοδεξαμενή που οι ντόπιοι αποκαλούν «Μάρμαρο» υπήρξε σε άλλες εποχές, τόπος αναψυχής για τους νέους της περιοχής, ενώ λειτουργούσε εκεί και αναψυκτήριο. Μαρτυρίες αναφέρουν ότι στην πηγή αναπτύσσονταν υδρόβιες μορφές ζωής, όπως χέλια και βάτραχοι. Παλιοί κάτοικοι της περιοχής ακόμα θυμούνται και διηγούνται ιστορίες σχετικά με το Διβάρι. Ένα δάσος από κυπαρίσσια ήταν η περιοχή **(εικ. 125α,β)**. Ο πλούσιος υδροφόρος ορίζοντας, δημιουργούσε υπερχειλίση ακόμα και στα αυλάκια που χώριζαν τα χωράφια. Το νερό ήταν τόσο πολύ που επέτρεπε την παρουσία χελιών και ψαριών του γλυκού νερού, εντός τους. Οι παλιοί, ως νέοι θυμούνται ακόμα να ψαρεύουν μέσα στο Διβάρι και να κολυμπούν. Οι πιο μερακλήδες από αυτούς διέθεταν και βάρκα ψαρέματος για το μεγάλο ψάρεμα που γινόταν της Σωτήρος.

Λίγο μετά την Πολίχνη και στον δρόμο μας προς Κωσταντίνους δεσπόζει πάνω σε λόφο με πανοραμική εποπτεία της πεδιάδας της Άνω Μεσσηνίας, το φράγκικο «Κάστρο του Αρχαγγέλου», ελέγχοντας ένα από τα σημαντικότερα περάσματα που συνέδεαν το βορειότερο τμήμα της μεσσηνιακής πεδιάδας με τη δυτική ακτογραμμή της Πελοποννήσου και την πόλη της Κυπαρισσίας **(εικ. 126)**. Τοπόσημο της περιοχής αλλά και σύμβολο μιας ιπποτικής εποχής, παρά το ιστορικό φορτίο που κουβαλά, στέκει αγέρωχο στο χρόνο, αντιπροσωπεύοντας «το πιο απρόσιτο οχυρό της ψυχής

³⁶⁶ Mc Donald-Rapp 1972, 294.

³⁶⁷ Αραπογιάννη 2007β, 347-348.

³⁶⁸ Καράγιωργα 1972β, 264.

³⁶⁹ Αραπογιάννη 2007, 348-349.

³⁷⁰ Συριόπουλος 1994, τομ. Α', 675, 800.- Συριόπουλος 1994, τομ. Β', 1110.

μας», «το στερνό καταφύγιο της συνείδησης» και ταυτόχρονα «την πολεμική ιαχή», που μας παρακινεί να βγάλουμε, όπως τόσο βαθιά, και αισθαντικά διατυπώνει ο Καζαντζάκης, στο τρίτο κεφάλαιο του *Ταξιδεύοντας* που είναι αφιερωμένο στα Κάστρα του Μοριά **(εικ. 127α-γ)**. Πρόκειται για ένα μικρό οχυρό (τέλος 13ου αι.) που κατέλαβε τη θέση μονής των μεσοβυζαντινών χρόνων. Εκεί βρίσκεται και ο βυζαντινός ναός των Ταξιαρχών, αφιερωμένος στους Μιχαήλ και Γαβριήλ³⁷¹ το καθολικό της διαλελυμένης και εγκαταλελειμμένης σήμερα μεσοβυζαντινής μονής, που ανήκει στον τύπο του μεταβατικού σταυροειδούς εγγεγραμμένου, αλλά σε μια σπανιότατη παραλλαγή, κυρίως γνωστή από μνημεία της νοτίου Ελλάδας, που τα γνωστά της παραδείγματα δεν ξεπερνούν τα δώδεκα³⁷² **(εικ. 128α,β)**.

Ο ναός που βάσει των μορφολογικών και τυπολογικών του στοιχείων χρονολογείται στα τέλη του 10ου αι. ή στο πρώτο μισό του 11ου αι., φέρει ημισφαιρικό τρούλο εσωτερικής διαμέτρου 2,70 μ., που ενισχύεται εσωτερικά από δύο καθέτως αλληλοτεμνόμενα ενισχυτικά τόξα (είδος ορθογώνιας διατομής νευρώσεων), στοιχείο ασυνήθιστο για τη βυζαντινή αρχιτεκτονική του ελληνικού χώρου **(εικ. 129α, β)**. Όλα τα παραπάνω στοιχεία μαζί με το τρίλοβο παράθυρο της κόγχης του ιερού με τους ελεύθερους ισοϋψείς λοβούς και την εξαιρετικά φειδωλή χρήση κεραμοπλαστικών διακοσμήσεων, εντάσσουν με βεβαιότητα τον ναό στον 11ο αιώνα. Αυτά σε συνδυασμό με κάποια άλλα χαρακτηριστικά, όπως η μεγάλη αναλογία της διαμέτρου του τρούλου προς το εσωτερικό πλάτος του ναού, γνώρισμα των παλαιοχριστιανικών βασιλικών, το εξαιρετικά χαμηλό τύμπανο και η μία μεγάλη ημικυκλική ασίδα που προέχει του περιγράμματος της κάτοψης, επίσης στοιχείο παλαιοχριστιανικών βασιλικών του ελλαδικού χώρου, μας επιτρέπει να τον τοποθετήσουμε μεταξύ των παλαιότερων αυτού του τύπου³⁷³. Στη βυζαντινή περίοδο προστέθηκε νάρθηκας σταυρεπίστεγης κάλυψης πλάτους 2,10 μ. και δεύτερος ξυλόστεγος κατά τα νεότερα χρόνια (1929) από τον μοναχό Γερβάσιο Τύρο. Την ίδια περίοδο σκεπάστηκε από δίρριχτη ξύλινη στέγη, όπου φαίνεται μόνο ο τρούλος. Οι τοιχογραφίες του ναού που είναι πιθανότατα έργο λαϊκού τεχνίτη ανάγονται στον 18ο αι.³⁷⁴ **(εικ. 130)**. Ο ναός σύμφωνα με τις μαρτυρίες των κατοίκων κάηκε δύο φορές από τους Τούρκους, πράγμα το οποίο είναι εμφανές στην αγιογράφησή του **(εικ. 131)**. Επίσης, στην πρόσθια πλευρά του τοίχου του κυρίου ναού που είναι σοφαισμένη, σε διάφορα σημεία του, είναι ενσωματωμένα, ορατά, αρχιτεκτονικά στοιχεία, των βυζαντινών χρόνων, όπως τμήμα ενεπίγραφης ορθομαρμάρωσης, τμήμα κιονοκράνου, τμήμα μαρμάρινου τέμπλου με ανάγλυφη διακόσμηση ανθεμίων (άκανθας) και σταυρών **(εικ. 132α-γ)**.

Βόρεια και ανατολικά του καθολικού υπάρχουν υπολείμματα κτισμάτων (κελιών), που μαρτυρούν ότι εκεί υπήρξε μονή - η οποία λειτουργούσε σίγουρα από το 1715 και ήταν σταυροπηγική δηλ. υπαγόταν απευθείας στο Πατριαρχείο - με μεγάλη κτηματική περιουσία, που καταπατήθηκε από χωρικούς, όπως φαίνεται από τα ΓΑΚ **(εικ. 133)**. Ο κατάλογος που συντάχθηκε την 12^η Απριλίου 1830, αποδίδει στη μονή την κυριότητα 21 στρεμμάτων γαιών, 6 στρεμμάτων γης για βαμβάκι, 3 στρεμμάτων αμπελιών, 100 ριζών ελαιοδέντρων, 50 προβάτων, 305 κυψελών μελισσών και 1

³⁷¹ Simpson 1981(F 231-Αγ. Ταξιάρχης).

³⁷² Δημητροκάλλης 1990, 85. Τα μόνα, βάσει επιγραφών, χρονολογούμενα μνημεία αυτού του τύπου είναι η Κοίμησις της Θεοτόκου στην Σκριπού της Βοιωτίας (873/4) και η Επισκοπή του Κάστρου Σκύρου (895), βλ. στο ίδιο, 87.

³⁷³ Δημητροκάλλης 1990, 95.

³⁷⁴ Δημητροκάλλης 1990, 75.

ζεύγους βοδιών³⁷⁵. Η μονή έχει πάψει να λειτουργεί από το 1834 με διάταγμα της Αντιβασιλείας, που έκλεισε όσα μοναστήρια είχαν λιγότερους από έξι μοναχούς³⁷⁶. Πληροφορίες για την ακίνητη περιουσία της Μονής, αντλούμε επίσης από το φάκελο της αρχειακής ενότητας «Μοναστηριακά» των ΓΑΚ, στο 11^ο και τελευταίο έγγραφο της συλλογής με την ένδειξη «Πρωτόκολλον της καταμετρήσεως και εκτιμήσεως όλων των κτημάτων του εν Μεσσήνη διαλυμένου Μονυδρίου των Ταξιαρχών εν έτει 1838». Με βάση το παραπάνω η Μονή, φαίνεται ότι κατέχει 24 έγγειες ιδιοκτησίες, συνολικής έκτασης 111.5στρ. Από αυτά τα 43.5στρ. μη αρδευόμενα, περιείχαν 236 ελαιόδεντρα, τα 6.5 στρ. στη θέση «Σπάθαρι», περιείχαν εκτός από ελιές, 14 συκίες, 6 λεμονιές και 1 αγλαδιά. Επίσης κατείχε 7 μη αρδευόμενα, καλλιεργούμενα χωράφια (17.5στρ.), εκτός από ένα, έκτασης 1,5στρ., 12 αρδευόμενα χωράφια (44.7στρ.), εκτός από ένα (7στρ.) ακαλλιέργητο, 1 μη αρδευόμενο, ακαλλιέργητο αμπελώνα (4.5στρ.) και 1 μη αρδευόμενο κήπο (μισό στρέμμα). Η συνολική αξία της κτηματικής αυτής περιουσίας είναι υπολογισμένη από τους πραγματογνώμονες της εποχής, αντίστοιχα σε 798 (εκτίμηση του ετήσιου εισοδήματος) και 4.087 (εκτίμηση της αξίας του όλου κτήματος) δραχμές. Τέλος στην ίδια την έκθεση, η ποιότητα των κτημάτων χαρακτηρίζεται ως κακή στην πρώτη περίπτωση και μετρία στη δεύτερη³⁷⁷. Από τα παραπάνω αλλά και από άλλα στοιχεία που μπορεί κανείς να αντλήσει από τα ΓΑΚ για την εν λόγω Μονή, γίνεται φανερό ότι για εκείνα τουλάχιστον τα χρόνια η Μονή ήταν μικρή και γι' αυτό άλλωστε χαρακτηρίζεται ως «Μονύδριον» ή αλλιώς «Μοναστηράκι», όπως μικρή ήταν η περιουσία της και σε ζωικό κεφάλαιο.

Γύρω από τον ναό σώζεται σε πολύ κακή κατάσταση, μεγάλο τμήμα του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου που παρουσιάζει μορφολογικές ομοιότητες με το κάστρο του Μίλα (**εικ. 134α, β**). Στα ανατολικά ο περίβολος σώζεται σε μεγάλο ύψος. Στα νότια είναι πολύ κατεστραμμένος με έναν ορθογώνιο πύργο, στον οποίο εφάπτεται διάφορο κτίσμα. Στα δυτικά, δεν σώζεται³⁷⁸. Χρήση προγενέστερου χρονολογικά υλικού, οικοδομικού και άλλου μπορούμε να παρατηρήσουμε εντοιχισμένο, στην πρόσθια όψη του πύργου, όπως βάσεις στηλών, λίθινο στόμιο πηγαδιού, κ.ά., στο πλαίσιο της συνήθους τακτικής, της επανάχρησης και ανακύκλωσης του υλικού (**εικ. 135α, β**).

Το κάστρο του Αρχαγγέλου, σύμφωνα με τις πηγές, συνδέεται με την οικογένεια των Φλωρεντινών Ατσαγιόλι. Έγγραφο IV ορίζει ότι λεπτομερής καταγραφή της ιδιοκτησίας του Ν. Acciaiuoli, πραγματοποιείται μετά την κατοχή του κάστρου στις 27 Μαΐου 1354, ενώ δηλώνει ότι υπάρχουν 36 τοξότες στον Αρχάγγελο. Το έγγραφο VI κάνει λόγο για την ύπαρξη περίπου 120 τοξοτών στο κάστρο, ενώ αναφέρει τις κύριες γεωργικές δραστηριότητες γύρω από αυτό, όπως καλλιέργεια αμπελιών και δημητριακών³⁷⁹. Το 1379 αναφέρονται μόνο 4 λοχίες και 4 τοξότες στο κάστρο, το οποίο από το 1354 και μετά περνά στη δικαιοδοσία του Angelo και στη συνέχεια του Lorenzo Acciaiuoli, οι οποίοι συνεχίζουν να ενδιαφέρονται για την καλλιέργεια και παραγωγικότητα της περιοχής³⁸⁰. Το όνομα κάστρο του Αρχαγγέλου μπορεί να είχε υποστεί μια απλή προσαρμογή υπό την καθολική κατοχή ωστόσο φαίνεται ότι ξαναπαίρνει την αρχική του ονομασία με τη βυζαντινή ανάκαμψη³⁸¹. Το 1418

³⁷⁵ Γιαννοπούλου- Κοσμόπουλος 2016, 63.

³⁷⁶ Κουτσούρας 2000-2002, 588.

³⁷⁷ Τα παραπάνω στοιχεία προέρχονται από την έρευνα-εργασία του εκδότη-διευθυντή της μηνιαίας εφημερίδας «Παμμεσσηνιακή» κ. Χ. Κ. Ρέππα.

³⁷⁸ Breuillot 2005, 192-196.

³⁷⁹ Longnon & Topping, Doc.VI, 127.

³⁸⁰ Breuillot 2005, 198.

³⁸¹ Σφηκόπουλος 1968, 333.- Breuillot 2005, 199.

αναφέρεται ότι καταλήφθηκε από τους Βυζαντινούς του Δεσποτάτου του Μυστρά³⁸², ενώ το 1428 περνάει από τον Θεόδωρο στον Κων/νο Παλαιολόγο. Περί το 1460 καταλήφθηκε από τους Τούρκους και πιθανόν χρησιμοποιήθηκε και μετέπειτα.

Σύμφωνα με την έρευνα της πρώην 26^{ης} ΕΒΑ, στον ευρύτερο περιβάλλοντα χώρο του μνημείου, διαπιστώθηκε η ύπαρξη τριών ερειπωμένων ναών, σε μικρή απόσταση, ΝΑ και Α του κάστρου, όπως και ίχνη οικιστικής εγκατάστασης, που υποδηλώνουν την ύπαρξη μεσαιωνικού οικισμού στη συγκεκριμένη θέση αλλά και τη συνεχή κατοίκηση της περιοχής.

Το χωριό Κωνσταντίνοι, που αποτελεί και τον επίλογο της διαδρομής μας, βρίσκεται σε υψόμετρο 160 μ., γαντζωμένο επί 400 περίπου χρόνια σε τέσσερις πανέμορφες βουνοπλαγιές (**εικ. 136**). Ένα μικρό χωριό, χτισμένο αμφιθεατρικά, μέσα στο πράσινο, με τα απολύτως εναρμονισμένα με το φυσικό περιβάλλον σπίτια του, σε καθηλώνει, με την ενέργεια που εκπέμπει, την απλότητα και τη ζεστασιά των ανθρώπων του (**εικ. 137α-γ**). Ένα χωριό πλούσιο και ζωντανό, που βρισκόταν σε μεγάλη άνθιση και ακμή μέχρι και τη δεκαετία του 1970. Οι κάτοικοι του χωριού κάνουν λόγο για την ύπαρξη τριών αλωνιών (τα δύο εξ αυτών στη θέση Αγ. Τριάδα με την ομώνυμη εκκλησία χτισμένη πάνω σε ένα από αυτά) και για τη συνεχή λειτουργία τεσσάρων παντοπωλείων, τσαγκάρικων, δύο κρεοπωλείων, τεσσάρων καφενείων, σχολείου, φαρμακείου και ιατρείου στο χωριό, μέχρι και τέσσερις δεκαετίες πριν. Ο πλούτος και η ευμάρεια του χωριού βασιζόνταν κυρίως στο λάδι και τα σύκα. Δηλωτικό του πλούτου της περιοχής, τα σπίτια του, τα περισσότερα εκ των οποίων, είναι πετρόκτιστα, με τα παλαιότερα να χρονολογούνται σύμφωνα με τις μαρτυρίες-διηγήσεις των κατοίκων από το 1865 (**εικ. 138α,β**). Λαγκαδιανοί χτιστάδες έχουν βάλει όλη τους τη μαεστρία και τα έχουν χτίσει με μεράκι, που μαζί με την όμορφη τοποθεσία δημιουργούν μια μαγευτική εικόνα³⁸³. Αξιόλογα δείγματα της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής είναι τα σπίτια των Λαγκαδιανών καλλιτεχνών αλλά και πραγματικά έργα λαϊκής τέχνης τα υπέρθυρα αυτών, πολλά από τα οποία οι κάτοικοι διέσωσαν, ενσωματώνοντας τα στα επισκευασμένα ή ανακατασκευασμένα σπίτια τους (**εικ. 139α-γ**). Δυστυχώς σήμερα, πολλά από αυτά τα σπίτια εγκαταλείφθηκαν μαζί με τα υπάρχοντά τους (**εικ. 140**). Στη θέση τους, απομεινάρια τοίχων, πνιγμένα στη βλάστηση, με μόνους ένοικους τις φραγκοσυκιές (**εικ. 141α,β**). Ένα ζευγάρι γαμήλια στέφανα μέσα σε κάδρο, κρεμασμένα στο μοναδικό σωζόμενο τοίχο του σπιτιού, στη θέση τους, όπως τα άφησαν αυτοί που «έφυγαν», στέκουν μοναδικοί μάρτυρες μιας σβησμένης μέσα στο χρόνο οικογενειακής ιστορίας. Εικόνες λήθης, εγκατάλειψης και λησμονιάς, που ο φωτογραφικός φακός αποθανατίζει με νοσταλγία, αλλά και εικόνες απaráμιλλου φυσικού κάλλους (**εικ. 142α,β**). Πίσω από κάθε χάλασμα, κρύβεται μια ιστορία, μία παράδοση, στιγμές ευτυχίας και δυστυχίας, η γέννηση, η απώλεια, η λήθη, η μνήμη... και οι παλιοί θυμούνται ακόμα και διηγούνται τις εικόνες που κουβαλούν μέσα τους. Θυμούνται ακόμα το Κολλυβάλωνο (αλωνόσχημος χώρος μπροστά από το νεκροταφείο του χωριού) και το πλήθος κόσμου που συνέρρεε τα Ψυχοσάββατα, για να πάρει τα κόλλυβα και τις άλλες προσφορές στη μνήμη των νεκρών, όπως και περιγράφουν με παραστατικότητα τη μπουγάδα που έστηναν παλιά οι γυναίκες των Κων/νων μέσα σε μεγάλα καζάνια, ανάβοντας αραδιαστές φωτιές, στις Κακαβόστρες (τοπωνύμιο της περιοχής, από το κάκαβος που σημαίνει πηγή μεγάλης αναβλυστικής ισχύος), με γέλια, φωνές και πειράγματα, σαν σε πανηγύρι.

³⁸² Breuillot 2005, 198.

³⁸³ <https://messiniaka.blogspot.com/2012/02/68.htm>.

Στο σχέδιο με σέπια (1849) του E. Lear (1812-1888)³⁸⁴, αναπαρίσταται με ακρίβεια η «βρύση του Σπάθαρη» στους Κων/νους (σε δεύτερο πλάνο ο ναός των Ταξιαρχών με το κάστρο και το όρος Ιθώμη στο βάθος) και οι γυναίκες να κουβαλούν νερό με τα βαρέλια, εικόνες ακόμα ζωντανές στη μνήμη των κατοίκων. Μέρος αυτής της βρύσης σώζεται μέχρι σήμερα.

Οι άνθρωποι σε αυτό τον τόπο, όσοι έχουν απομείνει, είτε μένουν μόνιμα είτε διατηρούν το σπίτι των προγόνων και επισκέπτονται συχνά το χωριό τους, ενδιαφέρονται πραγματικά για τον τόπο τους, τα έθιμά του, την παράδοσή, την ιστορία του. Και η ιστορία αυτού του τόπου δεν είναι μικρή. Μετά την επανάσταση του 1821, έδρα της Ανδανίας ήταν οι Κων/νοι, ενώ ήδη από το 1770, μαρτυρούνται στην περιοχή μεγάλες οικογένειες που αργότερα θα πρωτοστατήσουν στα γεγονότα του ελληνικού απελευθερωτικού αγώνα³⁸⁵, όπως η οικ. Μπούρα, Τύρου ή Τυρόπουλου, Παπαδογιανναίων, Μπούνταλη, Οικονομόπουλου, Οικονόμου, Μανιμάνη, Καππόπουλου, Πολίτη, Ψυρογιανναίων, Ριζά κ.ά. Αναφορά στο χωριό κάνει στα απομνημονεύματά του και ο Μακρυγιάννης, κατά τη διάρκεια των γεγονότων του εμφυλίου, το 1824, όπου έλαβαν χώρα στην περιοχή και στα γύρω χωριά³⁸⁶.

Η ονομασία του οικισμού Κωνσταντίνοι, που αρχικά πιθανολογείται ότι βρισκόταν ανατολικότερα, πάνω σε λόφο, πίσω από το σημερινό νεκροταφείο του χωριού (**εικ. 143α-δ**) με την ονομασία «Παλιάχωρα» (στα)³⁸⁷, σύμφωνα με μια παράδοση προήλθε από την ύπαρξη εκεί διπλής εκκλησίας του Αγ. Κων/νου ή σύμφωνα με κάποια άλλη από δύο αδέρφια κυνηγούς ή βοσκούς χοίρων με το όνομα Κωνσταντίνοι, που έδωσαν το όνομά τους στο χωριό μετά τον εντοπισμό πηγής νερού με τη βοήθεια των χοίρων, που τους επέτρεψε τη μόνιμη εγκατάστασή τους σε αυτή την περιοχή. Ο οικισμός ωστόσο, για πρώτη φορά, αναφέρεται σε εκκλησιαστικό κατάστιχο του 1699 ως «χωριόν Κωνσταντίνου», όπως και σε έκθεση της ίδιας χρονιάς, του μητροπολίτη Ανδρούσης Παρθενίου για την εκκλησιαστική περιουσία στην επαρχία του, προς τον Ενετό Γενικό Προβλεπτή Πελοποννήσου, Φραγκίσκο Γκριμάνι³⁸⁸. Στους πίνακες της απογραφής Γκριμάνι, του 1700, ο οικισμός αναφέρεται ως “Constantinous”³⁸⁹, ενώ στους αντίστοιχους πίνακες του Μαιζόν (1829-1830), αναφέρεται ως “Constantinos”³⁹⁰, σε ενικό επίσης αριθμό. Ως «Κωνσταντίνος» αναφέρεται ο οικισμός τόσο το 1836³⁹¹ (Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, 80^ο φύλλο), όσο και το 1840 στο Β. Δ. 30-8(11-9) 1840 «περί συγχωνεύσεως Δήμων»³⁹². Στο κείμενο του νόμου ΚΕ' της 5-12-1845³⁹³, για πρώτη φορά αναφέρεται ως Κωνσταντίνοι, και έκτοτε παραμένει ως επίσημη ένδειξη, πιθανότατα από λάθος αυτοσχεδιασμό κάποιου «γραφιά» της εποχής, κόντρα στην λαϊκή μνήμη και τον καθημερινό προφορικό λόγο που μέχρι και πριν μερικά χρόνια ακουγόταν ως «Κωσταντίνου»(στου), σύμφωνα με τις μαρτυρίες των κατοίκων.

³⁸⁴ Αποψη στο όρος Ιθώμη, σημ.: «Το όρος Ιθώμη από κοντά στον Κωνσταντίνο, 20 Μαρτίου 1849 (1947). Ασφόδελι, κάκτος, γκριζα βράχια, κατσίκες», βλ. Τσιγκάκου 1997.

³⁸⁵ Ρέππας 1997, φ. 41.

³⁸⁶ Βλαχογιάννης (εισαγ.), 203-207.

³⁸⁷ Κουτσούρας 2000-2002, 585-597.

³⁸⁸ Κουτσούρας 2000-2002, 586.

³⁸⁹ Παναγιωτόπουλος 1987, 257, 298.

³⁹⁰ Χουλιαράκη 1973, 39.

³⁹¹ Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, 80^ο φύλλο.

³⁹² Χουλιαράκη 1973, 119, 125.

³⁹³ Χουλιαράκη 1973, 143.

Στον οικισμό υπήρχε από πολύ παλιά ένας μικρός, όπως χαρακτηρίζεται από την τοπική παράδοση, ναός του Αγίου Κων/νου. Αναφέρεται για πρώτη φορά στο προαναφερθέν εκκλησιαστικό κατάστιχο του 1699 να κατέχει χωράφια «ζευγαρίου ενός». Ο ίδιος ναός αναφέρεται σε ένα κτηματογραφικό πίνακα της Μονής των Παμμεγίστων Ταξιαρχών στα μέσα της δεκαετίας του 1830, καθώς κατείχε έναν ελαιοπερίβολο, που συνόρευε με καλλιεργούμενο «ξερικό» χωράφι της Μονής³⁹⁴, που βρίσκεται ανατολικά του εν λόγω χωριού και σε πολύ μικρή απόσταση από αυτό. Ο παλαιός ναός του Αγίου Κων/νου βρισκόταν στη θέση του σημερινού περικαλλούς φερώνυμου ναού (**εικ. 144α,β**) με την ενδιαφέρουσα αγιογράφηση των αδερφών Ιωσαφαίων από το άγιο Όρος (**εικ. 145α,β**), που ενώ χτιζόταν το 1858, ανακαλύφθηκε στη σημερινή Πολίχνη η γνωστή διπλή επιγραφή με το τελετουργικό των Μυστηρίων της αρχαίας Ανδανίας. Όπως ήταν φυσικό, οι πλάκες μεταφέρθηκαν στους Κωνσταντίνους, την έδρα του δήμου Ανδανίας, κοντά σε έναν τόπο ιερό και προφυλασσόμενο, όπως ήταν η νεοαναγειρόμενη εκκλησία. Τα δύο μέλη της, τελικά, εντοιχίστηκαν τότε για λόγους μάλλον αισθητικής, δεξιά και αριστερά της κύριας εισόδου του ναού, όπου παραμένουν μέχρι και σήμερα, στην ίδια θέση³⁹⁵ (**εικ. 146**).

Οι πλάκες της Ανδανίας (διαστάσεων 1,55 x 0,95 x 0,19 μ.), αποτελούν στην ουσία ένα κανονιστικό διάταγμα βάση του οποίου ρυθμιζόταν ο τρόπος τέλεσης των Μυστηρίων από το 92 π.Χ. (ή το 24 μ.Χ) και μετά, σε 26 παραγράφους (άρθρα), ορίζοντας τα καθήκοντα και τις αρμοδιότητες του κάθε συμμετέχοντα, παρέχοντας κάθε είδους πληροφορία και ενημέρωση, λεπτομερώς, για όλα τα διαδικαστικά της τέλεσης (**εικ. 147**). Μέσα από την ανάλυση του περιεχομένου των πλακών με το οποίο έχουν ασχοληθεί πολλοί μελετητές (βλ. σχετική βιβλιογραφία) και δεν είναι επί του παρόντος να εστιάσουμε σε αυτό, μπορούμε να αντλήσουμε πολλά ενδιαφέροντα, γενικά και επιμέρους στοιχεία σχετικά με τη διοργάνωση και λειτουργία του δημόσιου βίου και της κοινωνίας της εποχής, καθώς θίγονται ιδιαίτερα κοινωνικά και θρησκευτικά ζητήματα, τονίζοντας μεταξύ άλλων, τον υψηλό βαθμό κοινωνικής πολυπλοκότητας, μέσω της διαμόρφωσης ενός τέτοιου είδους τελετουργικού καταστατικού³⁹⁶.

Σήμερα, οι εν λόγω πλάκες, εντοιχισμένες στην πρόσθια όψη του ναού του Αγ. Κων/νου³⁹⁷, στους Κωνσταντίνους, ορατές και προσβάσιμες για το ευρύ κοινό, αποτελούν πόλο έλξης για πολλούς επισκέπτες ετησίως, αλλά και αντικείμενο μελέτης για πολλούς σπουδαστές και μελετητές παγκοσμίως. Χαρακτηριστικά αναφέρεται η καθιερωμένη, εκπαιδευτικής φύσεως επίσκεψη που γίνεται κάθε χρόνο στην περιοχή, από την αμερικάνικη σχολή και το τμήμα κλασικών σπουδών του πανεπιστημίου Cornell των ΗΠΑ, με μεγάλη συμμετοχή φοιτητών και καθηγητών.

Φύση – καλλιέργειες της περιοχής ενδιαφέροντος

Η περιήγησή μας, μπορεί κάπου εδώ να φτάνει στο τέλος της, είναι αναγκαίο ωστόσο να γίνει ιδιαίτερη μνεία στο ιδιαίτερο φυσικό περιβάλλον της Άνω Μεσσηνίας, που κλέβει από την πρώτη στιγμή τις εντυπώσεις. Τα περισσότερα άλλωστε τοπωνύμια της περιοχής παραπέμπουν στον αστείρευτο φυσικό της πλούτο.

³⁹⁴ Κουτσούρας 2000-2002, 585.

³⁹⁵ Κουτσούρας 2000-2002, 586.

³⁹⁶ Cleland 2000.

³⁹⁷ Στην ίδια εκκλησία είναι εντοιχισμένη και ανάγλυφη πλάκα με παράσταση αμπέλου και πτηνών της όψιμης πρωτοβυζαντινής περιόδου.

Σε όλη τη διάρκεια της διαδρομής μας το μεσσηνιακό τοπίο άρρηκτα δεμένο με τα μνημεία, τα κτίρια και τους ανθρώπους δε σταματά να μας μαγεύει και να μας καθηλώνει. Ένας ήμερος κάμπος με ελαιώνες και αμπέλια, που τον διατρέχουν δροσερές ρεματιές με αιωνόβια πλατάνια, ποτάμια και πηγές, απλώνεται συνεχώς μπροστά μας. Κυπαρίσσια, συκιές, και χαρουπιές συμπληρώνουν τη χλωρίδα της περιοχής, ενώ οι ανθισμένες φραγκοσυκιές δίνουν χρώμα στο τοπίο και απογειώνουν το οπτικό αποτέλεσμα. Οι ελαιώνες και τα αμπέλια, εναλλάσσονται με τα αλώνια και τους σιταρότοπους, ενώ οι επίπεδες καταπράσινες εκτάσεις του κάμπου διακόπτονται προσωρινά, από χαμηλούς λοφίσκους, που σε προσκαλούν να τους ανεβείς για να απολαύσεις από ψηλά την ομορφιά και τη γονιμότητα του μεσσηνιακού κάμπου, που αποτέλεσε το μήλο της έριδας, για πολλούς επίδοξους διεκδικητές, στον ρου της μεσσηνιακής ιστορίας. Τρία ποτάμια, ο Αμφίτας, η Λευκασία και ο Χάραδρος (**εικ. 148**), που εκβάλλουν στη θρυλική Μαυροζούμενα, ορίζουν και περιβρέχουν το Στενυκλαρικό πεδίο και την περιοχή της αρχαίας Ανδανίας, εξασφαλίζοντας αιώνες τώρα με την γονιμοποιό δύναμή τους πληθώρα αγροτικών και ζωικών προϊόντων και αγαθών στην περιοχή. Η ελιά και το λάδι αποτελούσε ανέκαθεν το κύριο αγροτικό προϊόν της μεσσηνιακής παραγωγής, σήμα κατατεθέν της περιοχής και αναπόσπαστο στοιχείο της ταυτότητάς της (**εικ. 149α,β**), παρόλο που στο παρελθόν κύριες καλλιέργειες στην εν λόγω περιοχή ήταν τα σιτηρά, το καλαμπόκι, τα σύκα και η σταφίδα (**εικ. 150α,β**). Αρραγείς κρίκοι στην αλυσίδα της πολιτισμικής μνήμης, το λάδι της ελιάς, το σιτάρι και το κρασί, αποτέλεσαν όχι μόνο τα βασικά διαχρονικά διατροφικά προϊόντα για την περιοχή, αλλά και θρησκευτικά αγαθά τόσο στην αρχαία όσο και στη σύγχρονη λατρεία. Κυρίαρχη θέση και συνεχή παρουσία ωστόσο στην αγροτική παραγωγή κατέχει η ελιά και το λάδι, όπως μαρτυρείται από την αρχαιότητα (Πύλος, Γραμμική Β΄ - περίοδος Φραγκοκρατίας, κυρίως 1685-1715) μέχρι και σήμερα. Τα τελευταία χρόνια (19ος – 21ος αι.) μάλιστα, η μονοκαλλιέργεια της ελιάς περιθωριοποίησε άλλες καλλιέργειες (σιτάρι, κριθάρι, σίκαλη, βρώμη, καλαμπόκι, όσπρια, οπωροφόρα, κηπευτικά) με αποτέλεσμα μαζί με την ανεπτυγμένη κτηνοτροφία, να διατηρηθεί ένα λειτουργικό σύστημα κλειστής οικονομίας με αυτοκαταναλωτικά χαρακτηριστικά³⁹⁸. Σημαντική για την περιοχή της Ανδανίας (νυν δήμου Οιχαλίας), ήταν η καλλιέργεια της σταφίδας που άρχισε να υποχωρεί σταδιακά με την κρίση του σταφιδικού στα τέλη του 19^{ου} αι.

Μπορεί σήμερα να έχουν χαθεί, ή τείνουν να εκλείψουν οι εικόνες που μαρτυρούσαν παραδοσιακούς τρόπους καλλιέργειας, συγκομιδής και διαλογής βασικών άλλοτε για τη μεσσηνιακή οικονομία προϊόντων, ωστόσο παραμένουν διάσπαρτα μέσα στην κατάσπαρτη από ελαιόδεντρα μεσσηνιακή ύπαιθρο, απομεινάρια της προβιομηχανικής εκείνης περιόδου (λιοτρίβια, αλώνια, υδρόμυλοι και αλευρόμυλοι), πολλά από τα οποία συναντάμε στη διαδρομή μας, για να μας θυμίζουν με νοσταλγία μια εποχή που μπορεί να πέρασε αλλά άφησε ανεξίτηλα το στίγμα της (**εικ. 151α,β**).

³⁹⁸ Κρεμμυδάς 1972.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΒΟΛΗ ΚΑΙ ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ ΤΗΣ

I. ΓΕΝΙΚΑ ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ: Πολιτιστική Κληρονομιά, Πολιτιστικές Διαδρομές και Τοπική Ανάπτυξη

Η πολιτιστική κληρονομιά ενός τόπου, μιας χώρας, μιας περιοχής αναγνωρίζεται σήμερα ως ένα σημαντικό μέσο ανάπτυξης της εκάστοτε περιοχής σε πολιτιστικό και κοινωνικό επίπεδο, η οποία στην κατεύθυνση αυτή χρήζει προστασία και ανάδειξη. Με τον όρο πολιτιστική κληρονομιά νοείται κάθε έργο του ανθρώπου και της φύσης που αξίζει να προστατευθεί και να διατηρηθεί για τις επόμενες γενιές. Τα αντικείμενα της πολιτιστικής κληρονομιάς είναι συμβολικά και αντιπροσωπεύονται ταυτότητες όσον αφορά τον πολιτισμό και το φυσικό περιβάλλον. Οι ταυτότητες αυτές, χαρακτηρίζουν την έννοια των πολιτιστικών αγαθών και περιλαμβάνουν μνημεία αρχαιολογικού χαρακτήρα, γλυπτικής, ζωγραφικής, αρχιτεκτονικής και γενικά δημιουργικά έργα του ανθρώπου ή από κοινού με τη φύση³⁹⁹. Η έννοια της πολιτισμικής κληρονομιάς με βάση τον ορισμό που δίνεται στη Συνθήκη για την Παγκόσμια Φυσική και Πολιτιστική κληρονομιά της UNESCO, περιλαμβάνει υλικά και άυλα πολιτιστικά αγαθά, όπως μνημεία και τοποθεσίες, οικιστικά σύνολα και οικοδομήματα καθώς και πολιτισμικά στοιχεία όπως ήθη, έθιμα, παραδόσεις που διατηρήθηκαν μέσα στο πέρασμα των χρόνων. Η πολιτισμική κληρονομιά σε μία κοινωνία εκφράζει τη συσσώρευση μιας μακραίωνης πείρας αντιπροσωπεύοντας την ιστορία και την ταυτότητά της ενώ συνδέει την ιστορική και πολιτισμική μνήμη των ανθρώπων της με την ικανότητά τους να διατηρήσουν την παράδοση και την κουλτούρα της⁴⁰⁰.

Στο παραπάνω πλαίσιο οι πολιτιστικές διαδρομές αποτελούν την εφαρμοσμένη πρακτική ερμηνείας της πολιτιστικής κληρονομιάς. Με την έννοια «ερμηνεία» νοείται «η τέχνη της απόδοσης της σημασίας ενός τόπου στους ανθρώπους που τον επισκέπτονται με στόχο την κατάδειξη του μηνύματος της προστασίας του». Η «ερμηνεία», πάνω απ' όλα, είναι επικοινωνία και έχει στόχο την εκπαίδευση, την ευαισθητοποίηση και την αναψυχή⁴⁰¹. Η θεώρηση της πολιτιστικής διαδρομής ως ενός νοητού «κειμένου» δηλ. ενός συνόλου από σημεία (στη συγκεκριμένη περίπτωση ως σημεία νοούνται τα μνημεία-τόποι επίσκεψης αλλά και τα μηνύματα-πληροφορίες που δίνονται με κάθε τρόπο στον επισκέπτη) κρίνεται απαραίτητη στο πλαίσιο του σχεδιασμού και της μεθοδολογικής προσέγγισης της.

Σύμφωνα με τους Καραβασίλη-Μικελάκη⁴⁰², βασικά στοιχεία μιας διαδρομής στο παραπάνω πλαίσιο, θεωρούνται η θεματική, η ποιητική και η ρητορική του κειμένου της διαδρομής. Η θεματική αφορά στο περιεχόμενό της και σχετίζεται με τη μελέτη της ιστορίας και της αρχαιολογίας ενός τόπου, με την κατανόηση του πολιτισμού του

³⁹⁹ Σκουλάς & Σκουλά 2013, 34.

⁴⁰⁰ Sullivan 2016, 618-620.

⁴⁰¹ Καραβασίλη, Μικελάκης 1999, 82.

⁴⁰² Καραβασίλη, Μικελάκης 1999, 83-84.

ως διαδικασίας στο ιστορικό γίνεσθαι, καθώς και με την επιλογή και χωροθέτηση των σημείων μέσα στη διαδρομή. Η ποιητική της πολιτιστικής διαδρομής αναφέρεται στα αισθητικά και νοητικά στοιχεία που την απαρτίζουν και αφορά στην περιγραφική ικανότητα του πολιτιστικού πόρου, στη συνεκτική και ευχάριστη ενδιάμεση πορεία μεταξύ δύο διαδοχικών ή περισσότερων τόπων επίσκεψης, τη χρονική κατανομή της μέσα στο ημερήσιο πρόγραμμα του επισκέπτη και την ικανοποίηση των αναγκών του από τις προσφερόμενες υπηρεσίες. Η ρητορική αναφέρεται στις στρατηγικές πειθούς της πολιτιστικής διαδρομής και στην αποτελεσματικότητά τους και αφορά στα λεκτικά μέσα απόδοσης του νοήματος καθώς και στις παιδαγωγικές μεθόδους που απευθύνονται στον επισκέπτη (παρατήρηση, συμμετοχή, εξερεύνηση) κατά τη διάρκειά της.

Η διαδρομή σε έναν ιστορικό τόπο οφείλει πάνω απ' όλα να είναι κάτι παραπάνω από ένα καθιερωμένο πρόγραμμα επίσκεψης. Θα πρέπει να αποτελεί «μία εμπειρία αναρώτησης, ανακάλυψης, ίσως και επίγνωσης»⁴⁰³, οπότε και οι «ξεναγήσεις» στο χώρο να μετατραπούν σε εμπειρικά ταξίδια με χωρική αλληλουχία, πότε ενδογενή και πότε εξωστρεφή⁴⁰⁴. Γι' αυτό το λόγο είναι απαραίτητο να κρατά παύσεις και σιωπές, «ελεύθερες ζώνες ερμηνείας», οι οποίες δίνουν τη δυνατότητα στον αποδέκτη-επισκέπτη να σκεφτεί, να φανταστεί και να ανακαλύψει μόνος του το βαθύτερο νόημα της⁴⁰⁵.

Μία πολιτιστική διαδρομή ωστόσο, οφείλει ταυτόχρονα να αξιοποιεί τις πολιτισμικές δυνατότητες της εκάστοτε περιοχής προβάλλοντας τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της και δίνοντας έμφαση στην αναπτυξιακή δυνατότητα των διαφόρων μορφών πολιτιστικής κληρονομιάς της συγκεκριμένης περιοχής, επιφέροντας θετικές οικονομικές, περιβαλλοντικές και κοινωνικές επιπτώσεις σε αυτήν. Με λίγα λόγια να προβάλλει τις πολιτιστικές αξίες της περιοχής, στοχεύοντας στον εμπλουτισμό της ποιότητας ζωής των κατοίκων και στην ενδυνάμωση της τοπικής κοινότητας, μέσω της ανάπτυξης του πολιτισμικού τουρισμού.

II. Προτάσεις

Οι πολιτιστικές αξίες που προβάλλονται σε αυτή τη διαδρομή, υλικές και άυλες, μπορούν να αποτελέσουν τα εργαλεία εκείνα που θα συμβάλλουν στην οικονομική, κοινωνική και περιβαλλοντική ανάπτυξη, μιας υποβαθμισμένης, αγροτικής κατά κύρια βάση περιοχής της άνω Μεσσηνίας αλλά με πλούσιο παρελθόν, σχετικά απομονωμένης και εξαρτημένης σήμερα, αποκλειστικά σχεδόν από τις παραδοσιακές μορφές οικονομικής δραστηριότητας⁴⁰⁶.

Η περιοχή στην οποία προτείνεται η συγκεκριμένη διαδρομή, είναι αρχικά, ένας τόπος μνήμης, ένας μνημότοπος, που συνδέεται με δύο πολύ σημαντικές και καθοριστικές στιγμές της μεσσηνιακής παράδοσης και ιστορίας. Η παλαιά και η νέα πρωτεύουσα, αποτελούν τις κοιτίδες του ιδρυτικού μύθου των Μεσσηνίων σε δύο διαφορετικές χρονικές περιόδους, κυοφορώντας τη μνήμη, την ταυτότητα και τη παράδοση του μεσσηνιακού λαού, όπως αυτές διαγράφονται πάνω στα μνημεία της, όλων των εποχών, από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα.

⁴⁰³ Σταυρίδης 2006, 306-309.

⁴⁰⁴ Mead 1997.

⁴⁰⁵ Phillips 1989, 129.

⁴⁰⁶ Bole κ.ά.2013, 6-48.

Από τη μια μεριά η αρχαία Μεσσήνη, ως κηρυγμένος και προστατευόμενος αρχαιολογικός χώρος (ΦΕΚ 240/ΑΑΠ/21-09-2011) που βρίσκεται στο νότιο μέρος της Άνω Μεσσηνίας (**εικ. 152**), από μόνη της αποτελεί ένα θα λέγαμε ολοκληρωμένο σχεδόν αρχαιολογικό πάρκο, μια ολόκληρη πολιτεία με αναστηλωμένα τα περισσότερα μνημεία της και αρχαιολογικά ευρήματα διαφόρων εποχών, εκτεθειμένα ωστόσο σε ένα πολύ περιορισμένο χώρο για το μέγεθος και την ποσότητα του υλικού που διαθέτει. Η αρχαία Μεσσήνη, ήδη σε μία ολοένα και πιο ανοδική πορεία ανάπτυξης, κάτι το οποίο έχει ήδη αντίκτυπο και θετικό πρόσημο όχι μόνο στη γύρω περιοχή αλλά και σε ολόκληρο το νομό εδώ και καιρό, θα μπορούσε, όπως υπογράμμισα στο προηγούμενο κεφάλαιο να αποτελέσει από μόνη της μία πολιτιστική διαδρομή, συνδεδεμένη με τα πολύ σημαντικά μνημεία της, εκτός περιφραγμένου χώρου, που δυστυχώς λόγω της θέσης τους δεν έχουν την επισκεψιμότητα που τους αρμόζει, όπως είναι το ιερό της Αρτέμιδος Λιμνάτιδος (**εικ. 153**), το ιερό της Ειλειθυίας και των Κουρητών (**εικ. 154**) και η παλαιά μονή Βουλκάνου με το ιερό του Δία Ιθωμάτα. Επίσης θα μπορούσε να συνδεθεί με τα υποδειγματικά αναστηλωμένα βυζαντινά μνημεία εκατέρωθεν αυτής, της Σαμαρίνας (**εικ. 155**) και του Ανδρομονάστηρου (**εικ. 156**). Αξίζει επίσης να σημειώσουμε ότι η αρχαία Μεσσήνη αποτελεί πόλο έλξης χιλιάδων επισκεπτών σήμερα όχι μόνο για να θαυμάσουν από κοντά τα μνημεία της και να γνωρίσουν την ιστορία της, αλλά και για να παραβρεθούν στα θεάματα, ποικίλλα θεατρικά και μουσικά δρώμενα (**εικ. 157**), και να απολαύσουν τις διάφορες εικαστικές εκθέσεις σημαντικών καλλιτεχνών απ' όλο τον κόσμο που λαμβάνουν χώρα εντός των ανοιχτών στο κοινό μνημείων της (**εικ. 158α-γ**). Ενδεικτικά αναφέρουμε το μαθητικό φεστιβάλ αρχαίου δράματος που γίνεται κάθε άνοιξη και έχει γίνει πλέον θεσμός, με διεθνείς συμμετοχές (**εικ. 159**).

Από την άλλη, η αρχαία Ανδανία (που περιορίζεται στην παρούσα διαδρομή στα σημερινά χωριά Στενύκλαρος, Καλλιρρόη, Πολίχνη, Κωνσταντίνοι), λίγο βορειότερα της αρχαίας Μεσσηνίας, όχι μόνο δεν αποτελεί έναν οργανωμένο αρχαιολογικό χώρο, αλλά βρίσκεται, από αρχαιολογικής τουλάχιστον πλευράς, στο σκοτάδι, όσον αφορά την περίοδο από τα αρχαϊκά έως και τα πρωτοχριστιανικά χρόνια, πέρα από τα λίγα διάσπαρτα επιγραφικά στοιχεία και σποραδικά αρχαιολογικά ευρήματα που αναφέρθηκαν στην ανάλυση της διαδρομής, τις πληροφορίες από τον Πausανία και τον N. Valmin και τις περιορισμένες ανασκαφικές έρευνες από την Αρχαιολογική Υπηρεσία Μεσσηνίας. Κρίνεται αρχικά αναγκαίο, να πραγματοποιηθεί οργανωμένη διεπιστημονική επιφανειακή έρευνα στην ευρύτερη περιοχή της άνω Μεσσηνίας, από τα αποτελέσματα της οποίας θα κριθεί το ακριβές σημείο ή σημεία για την διεξαγωγή στη συνέχεια συστηματικής αρχαιολογικής έρευνας προκειμένου να εντοπιστεί το ιερό άλσος της Ανδανίας και να διερευνηθεί γενικότερα, περιβαλλοντικά και αρχαιολογικά μια περιοχή με τόσο έντονο μυθολογικό, θρησκευτικό και ιστορικό παρελθόν όχι μόνο για την επιστημονική κοινότητα, αλλά πρώτιστα για την ανάπτυξη της περιοχής και της ευρύτερη περιφέρειας.

Η συγκεκριμένη περιοχή συγκεντρώνει μια σειρά μεσοβυζαντινών εκκλησιών, που εμφανίζουν ιδιαίτερη άνθηση του χριστιανικού στοιχείου, χαρακτηρίζοντας μια εποχή σημαντική για την εδραίωση του χριστιανισμού στη Μεσσηνία, καθώς και ένα μεσαιωνικό κάστρο, το κάστρο Αρχαγγέλου της Πολίχνης. Αξίζει εδώ να σημειωθεί η προγραμματική σύμβαση που υπεγράφη στις 17-11-2017 μεταξύ του ΥΠΠΟΑ, της Περιφέρειας Πελοποννήσου και της «Αναπτυξιακής Μεσσηνίας-Αναπτυξιακή Ανώνυμη Εταιρεία ΟΤΑ» στο πλαίσιο της πολιτισμικής ανάπτυξης, για την εκτέλεση του έργου «Μελέτη αποκατάστασης του I. N. Ταξιαρχών και του Κάστρου της

Πολίχνης», που θα συμβάλλει τα μέγιστα στην ανάδειξη της περιοχής. Επίσης ξεχωρίζουν οι Κωνσταντίνοι, ένα παραδοσιακό πετρόκτιστο χωριό, του οποίου τα σπίτια παρουσιάζουν όλα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της λαϊκής αρχιτεκτονικής των Λαγκαδιανών μαστόρων που συνέβαλλαν στη διαμόρφωση της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής. Σήμερα, καθώς πολλά από τα σπίτια αυτά είναι σε ημερησιόδη κατάσταση, προτείνεται η καταγραφή, αποτύπωση και ταυτοποίηση όλου αυτού του αρχιτεκτονικού, λαϊκού θησαυρού που κρύβει το χωριό των Κωνσταντίνων, το οποίο χρήζει στο σύνολό του και για πολλούς άλλους λόγους, ιδιαίτερης προστασίας, προβολής και ανάδειξης. Η διατήρηση της φυσιογνωμίας του οικισμού θα συμβάλλει στην περαιτέρω προστασία και ανάδειξή του.

Στους υπόλοιπους σταθμούς μας που είναι το Νεοχώριον και το Ζευγολατειό ξεχωρίζουν στο μεν Νεοχώριον το θρυλικό γεφύρι της Μαυροζούμενας, και το αναστηλωμένο σπίτι της σοπράνο Μαρίας Κάλλας, στο δε Ζευγολατιό μία αξιόπαινη βιοτεχνική επιχείρηση που συνεχίζει την οικογενειακή παράδοση δύο αιώνων, έχοντας συνδέσει όλη τη Μεσσηνία με τη γλύκα της, η περίφημη Παστελοποιία Παπαδόπουλου καθώς και ένα κηρυγμένο μνημείο των Νεοτέρων χρόνων, ο σιδηροδρομικός σταθμός Ζευγολατίου.

Κτήρια προβιομηχανικής τεχνολογίας, όπως μύλοι, λιοτρίβια, δεξαμενές και πηγάδια έχουν εντοπιστεί στα χωριά Στενύκλαρος, Καλλιρρόη Πολίχνη και Κωνσταντίνοι, τα οποία επίσης θα μπορούσαν να καταγραφούν, αποτυπωθούν και αναδειχθούν ως σημαντικά μνημεία της νεότερης κληρονομιάς της περιοχής.

Πέρα όμως από τα μνημεία όλων σχεδόν των εποχών που συναντάμε στη διαδρομή μας, το φυσικό τοπίο με την πλούσια ενδιαφέρουσα χλωρίδα του, κερδίζει τις εντυπώσεις. Πρόκειται για ένα τοπίο που περιλαμβάνει χαρακτηριστικά είδη της μεσογειακής ζώνης, όπως οι θάμνοι και τα φρύγανα (ασφάκες, ασφάλακτα, σχίνα, πουρνάρια, πικροδάφνεςκ.α.), όπου στα ακάλυπτα μέρη τείνουν να σχηματίσουν δάσος μεσογειακού χαρακτήρα, ενώ οι απέραντοι ελαιώνες αποτελούν το σήμα κατατεθέν του. Ο τρόπος καλλιέργειας της ελιάς θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένα είδος αειφορικής γεωργίας που δεν εξαντλεί τους φυσικούς πόρους αλλά τους συντηρεί και συμβάλλει στην ανανέωσή τους.

Με βάση τα παραπάνω βλέπουμε ότι μπορεί να δημιουργηθεί μία λίστα θεμελιωδών πολιτιστικών αξιών, όπου πατώντας πάνω σε αυτές ένα πρόγραμμα δράσης θα μπορούσε να συμβάλει στη βιώσιμη ανάπτυξη και την ποιότητα ζωής της περιοχής. Οι πολιτιστικές αξίες που μπορούν να συμπεριληφθούν σε ένα σχέδιο δράσης στην περιοχή της εν λόγω διαδρομής μας, συνοψίζοντας, είναι οι εξής:

- Τα μνημεία της διαδρομής, όπως αναφέρθηκαν παραπάνω, από τα ελληνιστικά έως και τα μεσαιωνικά χρόνια (ενδεικτικά αναφέρονται, η αγορά της πόλης Μεσσήνης, τα αναστηλωμένα θέατρα της, το γεφύρι της Μαυροζούμενας, το μεσαιωνικό κάστρο της Πολίχνης με τον Ι.Ν. των Ταξιαρχών).
- Ένα σημαντικό, βασικό, στην χάραξη της διαδρομής μας αρχαιολογικό εύρημα, όπως είναι οι πλάκες των μυστηρίων της Ανδανίας, στους Κωνσταντίνους.
- Τα νεότερα μνημεία, όπως το σπίτι της Κάλλας και ο σιδηροδρομικός σταθμός Ζευγολατίου.

- Τα μνημεία προβιομηχανικής τεχνολογίας της περιοχής.
- Η παραδοσιακή αρχιτεκτονική της περιοχής (Κωνσταντίνοι).
- Η Παστελοποιία Παπαδόπουλου «Ευ μελείν» (Ζευγολατιό) και τα ντόπια προϊόντα.
- Το μαθητικό Φεστιβάλ αρχαίου δράματος στην αρχαία Μεσσήνη.
- Η καλλιέργεια της ελιάς και τα παράγωγά της.

Απώτερος στόχος του προγράμματος δράσης αποτελεί η δικτύωση των παραπάνω μνημείων-δραστηριοτήτων. Μέσω αυτής της διαδρομής, ο επισκέπτης έρχεται σε επαφή με πλήθος πολιτιστικών στοιχείων, όπως μνημεία όλων των εποχών, μουσειακοί-εργαστηριακοί χώροι, ήθη και έθιμα της περιοχής, παραδοσιακές εκδηλώσεις και φεστιβάλ, με τους ντόπιους κατοίκους και την κουλτούρα τους, αλληλεπιδρώντας κατά αυτό τον τρόπο με την τοπική κοινωνία και ενισχύοντας την τοπική ανάπτυξη. Επίσης η ενσωμάτωση ποικίλων και διαφορετικών παράλληλων δραστηριοτήτων δίνει έναν πολυδιάστατο χαρακτήρα στη διαδρομή και με τον τρόπο αυτό προσφέρεται στον επισκέπτη ένα ενιαίο και ελκυστικό 'προϊόν'.

Η διαδρομή μας θα μπορούσε να γίνει ακόμα και στο τέλος φθινοπώρου-αρχές χειμώνα, λόγω του ήπιου κλίματος της Μεσσηνίας και να συνδυαστεί με τη βιωματική εμπειρία των επισκεπτών στη συμμετοχική διαδικασία του ελαιομαζώματος, κάτι το οποίο ήδη γίνεται στους δρόμους της ελιάς, με επιτυχία⁴⁰⁷, στα πλαίσια ενός διαπολιτισμικού διαλόγου με άλλες κουλτούρες, ή και άλλες περιοχές της χώρας. Σε μία διαδραστική σχέση οι επισκέπτες με τον ντόπιο πληθυσμό, και με τη συμμετοχή όλων των αισθήσεων, έχουν την ευκαιρία να παρακολουθήσουν από κοντά και να συμβάλουν στο μάζεμα της ελιάς (κατά προτίμηση βιολογικής καλλιέργειας) και να επισκεφτούν παραδοσιακά ή και σύγχρονα τοπικά ελαιοτριβεία για να παρακολουθήσουν από κοντά όλα τα στάδια παραγωγής του λαδιού και να απολαύσουν στο τέλος, το καρπό του «μόχθου» τους, το φρέσκο λάδι (αγουρέλαιο) πάνω σε ζεστό ψωμί, πραγματική ιδιαίτερη γευστική εμπειρία. Η ελιά (και όλα της τα παράγωγα), που συνδέεται με πολλές πλευρές της ελληνικής και μεσσηνιακής ιστορίας, του πολιτισμού και της γαστρονομίας, δείχνει ότι πολιτισμός δεν είναι μόνο τα μνημεία, αλλά και αυτό που τρώμε, πως το τρώμε, γιατί το τρώμε και πως το μαγειρεύουμε.

Αντίστοιχη βιωματική εμπειρία μπορεί να αποτελέσει η παρακολούθηση και η συμμετοχή του ενδιαφερόμενου κοινού, στη διαδικασία παρασκευής του αυθεντικού παστελιού Καλαμάτας, στο εργοστάσιο παραγωγής της οικογένειας Παπαδόπουλου, στο Ζευγολατιό.

Η διαδρομή αυτή, την περίοδο του καλοκαιριού, θα μπορούσε να συνδυαστεί με την παρακολούθηση των πολυπληθών μουσικών ή θεατρικών δρώμενων που λαμβάνουν χώρα στα αναστηλωμένα θέατρα της αρχαίας Μεσσήνης, ενώ την άνοιξη με την παρακολούθηση αρχαίου δράματος στο Ωδείο της αρχαίας πόλης.

Η περιοχή στη διαδρομή που προτείνεται, προσφέρει σίγουρα μια ποικιλομορφία πολιτιστικών αξιών, φυσικών πηγών, θρησκευτικών και αρχαιολογικών θησαυρών, αλλά στερείται εντούτοις βασικών υποδομών. Το οδικό και συγκοινωνιακό δίκτυο στο εσωτερικό των δήμων Μεσσήνης και Οιχαλίας παρουσιάζει σημαντικές ελλείψεις

⁴⁰⁷ Conti, Pechlivanidou 2016, 74-145.

ή βρίσκεται σε πολύ άσχημη κατάσταση με αποτέλεσμα να καθιστά δύσκολη και χρονοβόρα την πρόσβαση στις θέσεις ενδιαφέροντος.

Η περιοχή ωστόσο στερείται και τουριστικών υποδομών. Υπάρχει σημαντική έλλειψη σε καταλύματα και εγκαταστάσεις υποδοχής - διανυκτέρευσης αλλά και εστίασης - πρόχειρου γεύματος τουριστών-επισκεπτών. Στην αρχαία Μεσσήνη, λειτουργούν μόνο δύο μικρά ξενοδοχεία και ένα εστιατόριο, ενώ στα υπόλοιπα χωριά του δήμου Οιχαλίας, οι αντίστοιχες υποδομές είναι σχεδόν ανύπαρκτες, με εξαίρεση το εστιατόριο στο σταθμό του τρένου στο Ζευγολατιό και κάποια παραδοσιακά καφενεία που υπολειτουργούν στα υπόλοιπα χωριά. Ενδιάμεσοι σταθμοί όπως ο Μελιγαλάς, επίσης δεν διαθέτουν αντίστοιχες υποδομές ποιότητας.

Το μόνο θετικό στοιχείο σε αυτή την εικόνα είναι ότι οι εν λόγω θέσεις βρίσκονται πολύ κοντά στην πρωτεύουσα του νομού Μεσσηνίας, την Καλαμάτα (απέχουν μόλις 30-40 περίπου χιλιόμετρα) επιτρέποντας έτσι την διανυκτέρευση στην πρωτεύουσα του νομού, όπου αποτελεί συνήθως το κέντρο τέτοιων κοντινών εξορμήσεων.

Μετά από όλα αυτά, η ιδέα να δημιουργηθεί ένα μονοπάτι που θα συνδέει την αρχαία Μεσσήνη και την αρχαία Ανδανία, ενσωματώνοντας, όλες ή κάποιες από τις πολιτιστικές αξίες που αναφέρθηκαν είναι ένα εγχείρημα καθόλου εύκολο, αλλά όχι και ακατόρθωτο. Θα πρέπει στο τελικό αποτέλεσμα οι τουρίστες-επισκέπτες να μπορούν να βιώσουν την πολιτιστική και φυσική ταυτότητα της περιοχής και να διακρίνουν πως αυτή ξεχωρίζει από οποιαδήποτε άλλη περιοχή του νομού ή και της χώρας. Η ιδέα αυτή θα πρέπει μεταξύ άλλων να συνοδευθεί από «τουριστικά πακέτα» για τουρισμό όλο το χρόνο, αφού προηγουμένως διευθετηθούν ή κατά κάποιο τρόπο αντιμετωπιστούν, τα προβλήματα-εμπόδια που προαναφέρθηκαν. Οι περιοχές ενδιαφέροντος με τις προαναφερόμενες πολιτιστικές αξίες θα πρέπει να γίνουν άμεσα προσβάσιμες και ελκυστικές, με μια σειρά επεμβάσεων που θα δίνουν έμφαση στα εκπαιδευτικά-αναπτυξιακά οφέλη της διαδρομής, όπως:

1. καθαρισμοί, επισκευές όπου απαιτείται, σε όλο το μήκος της διαδρομής αρχαία Μεσσήνη-Ανδανία,
2. ειδικές σημάνσεις, σε όλους τους χώρους-σταθμούς της διαδρομής,
3. δημιουργία εξειδικευμένου κέντρου ενημέρωσης κυρίως των ντόπιων κατοίκων αλλά και των τουριστών, σχετικά με τη διαδρομή, στην πρωτεύουσα του νομού, την Καλαμάτα, σε προνομιακό σημείο της πόλης (με παράρτημα στην αρχαία Μεσσήνη), όπου θα παρέχεται αναλυτική, λεπτομερή και εξειδικευμένη πληροφόρηση στους επισκέπτες σχετικά με τα αξιοθέατα, τις εκδηλώσεις και τις τουριστικές υποδομές της περιοχής,
4. διοργάνωση σεμιναρίων και εκπαιδευτικών μαθημάτων για νέους επιχειρηματίες, καθώς και διαδραστικά εκπαιδευτικά προγράμματα που αποσκοπούν στο να γνωρίσουν οι μαθητές όλων των βαθμίδων, αλλά και οι ενήλικες, την ιστορία της άνω Μεσσηνίας (άγνωστη στο μεγαλύτερο μέρος της μέχρι σήμερα) και να κατανοήσουν καλύτερα το παρεθόν της συγκεκριμένης περιοχής μέσω της βιωματικής εμπειρίας (δραματοποίηση-θεατρικό παιχνίδι) και της ενεργητικής συμμετοχής τους. Κεντρικό θέμα των παραπάνω προγραμμάτων θα μπορούσε να είναι η ιερά πομπή των Μυστηρίων της Ανδανίας και οι τελετουργικές πλάκες της, αντίγραφα των οποίων, βρίσκονται στο αρχαιολογικό μουσείο Μεσσηνίας,

5. δημιουργία προωθητικών φυλλαδίων για την εν λόγω πολιτιστική διαδρομή και την ιστορία της άνω Μεσσηνίας καθώς και ειδική ιστοσελίδα που θα προβάλλει στο ευρύ κοινό, το φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον της περιοχής με σύγχρονα εποπτικά μέσα, μέσω των κοινωνικών δικτύων,

6. διανομή χαρτών της Άνω Μεσσηνίας και των πολιτιστικών αξιών της,

7. δημιουργία Κέντρου Εικονικής Αναπαράστασης στην αρχαία πόλη της Μεσσήνης, που αποτελεί και την αφιετηρία της διαδρομής. Μέσα από τρισδιάστατες προβολές video, κινούμενα σχέδια και άλλες τεχνικές θα παρουσιάζεται η περίοδος ακμής της αρχαίας Μεσσήνης από τα ελληνιστικά έως και τα ρωμαϊκά χρόνια, ενώ οι επισκέπτες θα μπορούν να ξεναγούνται στα αναστηλωμένα σήμερα μνημεία της πόλης. Αντίστοιχο Κέντρο Εικονικής Αναπαράστασης θα μπορούσε να δημιουργηθεί, στην Πολίχνη, κοντά στο Κάστρο Αρχαγγέλλου, για την περίοδο της Φραγκοκρατίας στη Μεσσηνία, μέσα από μία ξενάγηση σε όλα τα σημαντικά κάστρα της περιόδου στην περιοχή ενδιαφέροντός μας. Κέντρο Εικονικής Αναπαράστασης επίσης στο κλειστό σήμερα δημοτικό σχολείο των Κωνσταντίνων θα μπορούσε να παρέχει στους επισκέπτες πληροφορίες, μέσω προβολών και ηχογραφημένων αφηγήσεων για την εξέλιξη των παραδοσιακών οικισμών της περιοχής, την ιδιαίτερη αρχιτεκτονική του χωριού, αλλά και της ιστορίας των σπιτιών και των οικογενειών που έζησαν σε αυτά,

8. προσθήκη επιπλέον πολιτιστικών διαδρομών στο δίκτυο, που συνδέονται με την εν λόγω διαδρομή ή λειτουργούν συμπληρωματικά, καλύπτοντας με αυτό τον τρόπο το σύνολο της άνω περιφέρειας του νομού. Ως προς το τελευταίο θα είχε πολύ ενδιαφέρον η παρούσα διαδρομή να συνδεθεί και να συνδυαστεί με αντίστοιχες διαδρομές πλησίον της, τόσο ανατολικά όσο και δυτικά αυτής. Αυτό θα βοηθούσε πολύ στη διάχυση της μνήμης, η οποία δεν περιορίζεται, ούτε κατακερματίζεται σε μία μόνο διαδρομή, δίνοντας έτσι, μία πιο ολοκληρωμένη εικόνα του ρου της μεσσηνιακής ιστορίας και της διαμόρφωσης της συλλογικής ταυτότητας, όπως αυτή συμπληρώνεται και αναδεικνύεται μέσα από τα ιστορικά μνημεία και των γύρω περιοχών. Ενδεικτικά αναφέρεται, μία εξ αυτών, στα δυτικά της, όπου θα συνδέει τον Στενύκλαρο, Μίλα, Βασιλικό, αρχαία Μάλθη, Δώριο, Ψάρι, Μέλπεια και μία άλλη, στα ανατολικά, όπου μπορεί να συνδέσει τη διαδρομή μας με το Λουτρό, Φίλια, Δεσύλλα, Διαβολίτσι.

Κρίσιμο σημείο αυτού του εγχειρήματος, είναι ο σχηματισμός ενός ‘brand name’ και η δημιουργία του αντίστοιχου λογότυπου, που στην προκειμένη περίπτωση θα μπορούσε να είναι: «Στα βήματα του Πausανία» ή «Στα ίχνη της μεσσηνιακής πομπής» (ή ‘Μνήμες και τόποι: στα ίχνη της χαμένης Ανδανίας’). Μέσω του branding, επιτυγχάνεται η καθιέρωση της «ταυτότητας» της διαδρομής, απαραίτητο συστατικό της επιτυχίας. Εξίσου σημαντικό στοιχείο για την επιτυχία, στο πλαίσιο του branding, αποτελεί η εμπειριστατωμένη μελέτη, που θα θέτει τους όρους και τις προδιαγραφές συμμετοχής της τοπικής κοινωνίας σε αυτή τη διαδρομή, με πιστοποίηση τόσο των προϊόντων που θα διαθέτουν όσο και των υπηρεσιών που θα παρέχονται. Η παρακίνηση των ντόπιων παραγωγών και επιχειρηματιών στη δημιουργία παραδοσιακών πιστοποιημένων προϊόντων, αυθεντικών και καλαίσθητων, τα οποία θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν και να προβληθούν στη διαδρομή, θα αποτελέσει καθοριστικό βήμα στην όλη προσπάθεια⁴⁰⁸.

⁴⁰⁸ Διάζωμα 2015.

Καθίσταται κομβική και άκρως απαραίτητη σε αυτή τη δράση, η ενεργός συμμετοχή κυρίως ντόπιων ενδιαφερόμενων φορέων, όπως

α) οι τοπικοί ξεναγοί που είναι επαγγελματίες, ικανοί να περιγράψουν και να προωθήσουν ως τουριστικό προϊόν μία τέτοια διαδρομή και να συμβάλλουν ακόμα και στον ακριβή ή επιμέρους σχεδιασμό της,

β) ο σύλλογος των τουριστικών πρακτορείων της Μεσσηνίας και της ευρύτερης Περιφέρειας Πελοποννήσου, που έχει στενή επαφή με χιλιάδες τουρίστες κάθε χρόνο, πριν και μετά την επίσκεψή τους στην Πελοπόννησο,

γ) δήμοι και άλλοι τοπικοί φορείς, που μπορούν να στηρίξουν αυτές τις περιοχές με κάθε τρόπο, ειδικά για την τοπική τους βιώσιμη ανάπτυξη,

δ) οι τοπικές πολιτιστικές οργανώσεις και οι λέσχες νεολαίας που μπορούν να ανταποκριθούν πρόθυμα καθώς αποτελούνται από ανθρώπους στενά συνδεδεμένους με τον τόπο τους και τις ρίζες τους,

ε) τα ΜΜΕ και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης,

στ) οι ντόπιοι επιχειρηματίες μπορούν να συμβάλλουν στην ανάπτυξη του σχεδίου δράσης του προγράμματος και στην υποστήριξη των δραστηριοτήτων του, ως μια πιθανή ευκαιρία για να διασφαλίσουν την επιβίωση των επιχειρήσεών τους που σχετίζονται με τον τουρισμό σε μια περίοδο έντονης κρίσης και λιτότητας,

ζ) τέλος, η ΕΦΑ Μεσσηνίας, το Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου και το ΤΕΙ, μπορούν να συμβάλλουν ενεργά και αποτελεσματικά, από την πλευρά τους ως επιστημονικοί-εκπαιδευτικοί και επαγγελματικοί σύμβουλοι.

Επίσης θα είχε ενδιαφέρον να προσεγγίσουμε την πολιτιστική διαδρομή «Από την αρχαία Μεσσήνη στην Ανδανία» ως μία περίπτωση αναβίωσης του άυλου πολιτισμικού αγαθού, ως μαρτυρία μίας πολιτιστικής παράδοσης. Στο πλαίσιο αυτό, ο δήμος Μεσσήνης και Οιχαλίας σε συνεργασία με άλλους φορείς, όπως η ΕΦΑ Μεσσηνίας και το Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου θα μπορούσαν να ενεργήσουν ανάλογα ώστε να προταθεί η εν λόγω διαδρομή στο Διεθνή Κατάλογο της άυλης κληρονομιάς της UNESCO ως μία δράση συμβολικής αναβίωσής της.

Αυτό που γίνεται κατανοητό σε όλους, είναι ότι τίποτα δεν μπορεί να οδηγήσει στην επιτυχία, εάν οι τοπικοί παράγοντες και ο ντόπιος πληθυσμός δεν συνειδητοποιήσουν τη σπουδαιότητα των πολιτιστικών αξιών ως μέσο ανάπτυξης της τοπικής πρώτιστα κοινωνίας τους, καθώς αυτοί είναι που θα κρίνουν το αποτέλεσμα.

Το ενθαρρυντικό στοιχείο που προκύπτει πάντως από την μικρής διάρκειας ενασχόλησή μου με το συγκεκριμένο θέμα και μέσα από συζητήσεις που έγιναν με κατοίκους της περιοχής (κυρίως από τα χωριά Πολίχνη, Κωσταντίνοι), είναι, μεταξύ άλλων, αφενός η μεγάλη αγάπη για τον τόπο τους και αφετέρου η ευαισθητοποίηση και ανησυχία τους για το μέλλον της περιοχής τους, μιας τοπικής κοινωνίας και οικονομίας που φθίνει. Παράλληλα έδειξαν διατεθειμένοι και αποφασισμένοι να βοηθήσουν ποικιλοτρόπως, σε συνεργασία με τους αρμόδιους φορείς για την ανάδειξη της περιοχής τους. Μέσα στο πλαίσιο αυτό, εκδηλώθηκε έντονο ενδιαφέρον από νέους ανθρώπους, με καινοτόμες ιδέες και τεχνογνωσία, που κατάγονται από την

περιοχή και τώρα ζουν στην Αθήνα, να δραστηριοποιηθούν στον τομέα του πολιτιστικού-αγροτουρισμού στον τόπο καταγωγής τους.

Η επιτυχία της συγκεκριμένης διαδρομής αλλά και της κάθε διαδρομής, σύμφωνα με το νέο εγκεκριμένο κείμενο του ΣΕΣ/ΕΣΠΑ 2014-2020, προϋποθέτει σε πρωταρχικό στάδιο μία έρευνα και ανάλυση της Π.Ε. Μεσσηνίας και της υπάρχουσας κατάστασης στην περιοχή ενδιαφέροντος, λαμβάνοντας υπόψη όλα τα γεωγραφικά και δημογραφικά – οικονομικά στοιχεία, στη συνέχεια την ύπαρξη των στοιχείων που πρόκειται να συμπεριληφθούν στις διαδρομές (στην προκειμένη περίπτωση, τις πολιτιστικές αξίες της διαδρομής), μελέτη για τις υποδομές και τις προδιαγραφές που απαιτούνται για τη σύνδεση των συγκεκριμένων σημείων με το οδικό δίκτυο και τις γύρω περιοχές, όπως και την ένταξη σχετικών φορέων διαχείρισης αντίστοιχων διαδρομών. Σημαντικότερη προϋπόθεση όλων, είναι η ενεργή συμμετοχή και η δημιουργία κλίματος συνεργασίας ανάμεσα στους φορείς που θα αναλάβουν το παραπάνω εγχείρημα. Για την πραγματοποίηση της εν λόγω συνεργασίας, είναι απαραίτητη η ύπαρξη ενός φορέα διαχείρισης, που θα είναι υπεύθυνος για την επιτυχημένη έκβαση της διαδικασίας σχεδιασμού και πραγματοποίησης της διαδρομής, τον συντονισμό και την ομαλή συνύπαρξη όλων των «παικτών-φορέων», που καλούνται να συνεργαστούν «χωρίς να αλλοιώσουν το βιώσιμο χαρακτήρα του εγχειρήματος»⁴⁰⁹.

Κλείνοντας, μπορούμε να πούμε, ότι στην ουσία, προσπαθούμε να συνδέσουμε δύο περιοχές ή αλλιώς να τις επανασυνδέσουμε (καθώς ήδη συνδέονταν από το παρελθόν, όπως είδαμε παραπάνω, πολιτικά, οικονομικά και ιδεολογικά) με σημαντικές πολιτιστικές αξίες και χαρακτηριστικά που μπορούν να προσδιορίσουν τη φυσική και πολιτιστική ταυτότητα της περιοχής αλλά σε δυσανάλογο βαθμό αναπτυγμένα μεταξύ τους. Από τη μία πλευρά, η βασίλισσα της περιοχής, η «βασίλισσα» Μεσσήνη, ένθρονη στους πρόποδες της Ιθώμης με περισσότερα από τα μνημεία της αναστηλωμένα, γεμάτα ζωντάνια, σχεδόν όλο το χρόνο, απολαμβάνει την τρίτη ζωή της, όπως τόσο παραστατικά αναφέρει ο δημιουργός αυτής της πόλης και αυτής της τρίτης ζωής που της χάρισε, ο καθηγητής Π. Θέμελης. Μία Μεσσήνη που δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι μας έχει ήδη δώσει και εξακολουθεί να μας δίνει δυνατές εικόνες προβολής και ανάδειξης της ιστορικής και πολιτισμικής μνήμης της αρχαίας πόλης και της περιφέρειάς της, ως ένα πρότυπο μοντέλου λειτουργίας και αυτοδιαχείρισης. Και από την άλλη, η ξεχασμένη στη λήθη του χρόνου αρχαία Ανδανία, προϊστορική πρωτεύουσα των Μεσσηνίων, αναζητά βοήθεια, ώστε να αναδειχθεί και να σταθεί με αξιοπρέπεια δίπλα στην αδερφή πόλη που δεν την ξέχασε ποτέ. Έτσι και σήμερα, η δυναμική της Μεσσήνης μπορεί να παρασύρει την κείμενη σε λήθαργο Ανδανία πάνω στο τροχοφόρο όχημα της ανάπτυξης με την απαραίτητη ενεργό συμμετοχή και συνδρομή σε αυτή την προσπάθεια, όλων των φορέων της περιοχής και της Περιφέρειας, δημόσιων και ιδιωτικών.

⁴⁰⁹ Χατζηνικολάου 2015.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στα κεφάλαια που προηγήθηκαν επιχειρείται, μέσω μιας πολιτιστικής διαδρομής, η σύνδεση δύο σημαντικών στην αρχαιότητα πόλεων θέσεων, της Μεσσήνης και της Ανδανίας, οι οποίες, ως πρωτεύουσες της Μεσσηνίας σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, αναδείχθηκαν σε σταθμούς - ορόσημα στην πορεία προς τη διαμόρφωση και την εξέλιξη της μεσσηνιακής ιστορίας. Όχημα και οδηγός μας σε αυτή την προσπάθεια είναι η ιερά πομπή που ξεκινούσε από την αρχαία Μεσσήνη και κατέληγε στην Ανδανία, κατά τη διάρκεια της πιο σημαντικής γιορτής των Μεσσηνίων κατά τα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια, της τέλεσης των μυστηρίων της Ανδανίας.

Η εργασία επικεντρώθηκε σε τρεις βασικούς στόχους. Πρώτος στόχος υπήρξε η ανάδειξη των σταδίων στη διαμόρφωση της μνήμης των Μεσσηνίων και στη δημιουργία της μεσσηνιακής ταυτότητας από τα προϊστορικά χρόνια ως την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας, μέσα από τα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος που απαντώνται στο χώρο της διαδρομής και της ευρύτερης περιοχής. Επόμενος στόχος υπήρξε η αποτύπωση των σημαντικών μνημείων - σταθμών στη διαδρομή της μεσσηνιακής πομπής, που αποτελούσε μια πορεία αυτοπροσδιορισμού ικανή να ανακαλέσει μνήμες του παρελθόντος είτε μέσω της εμπειρίας της συμμετοχής, είτε μέσω της δράσης είτε μέσω της απλής θέασης. Γίνεται ταυτόχρονα προσπάθεια ανάδειξης και ερμηνείας της ιδιαίτερα στενής σχέσης των δύο πόλεων με βάση τα σχετικά αρχαιολογικά τεκμήρια και τις φιλολογικές μαρτυρίες. Τρίτος στόχος του εγχειρήματος είναι η διατύπωση προτάσεων ώστε η πολιτιστική διαδρομή στο Στενυκλαρικό πεδίο να αποτελέσει σημαντικό παράγοντα προβολής της περιοχής, ενδιαφέροντος και ανάδειξης των αξιών του φυσικού και ανθρωπογενούς της τοπίου, οι οποίες θα μπορούσαν να αποτελέσουν μοχλό ανάπτυξης.

Στη διαδρομή μας, ως θεωρητικό οπλισμό, χρησιμοποιήσαμε τις σύγχρονες αντιλήψεις για τις έννοιες της «μνήμης» και της «ταυτότητας», αλλά και για τις επιμέρους έννοιες (μνημείο, τοπίο, «μνημότοπος», τελετουργία) και τη σχέση τους με την ιστορία και τον πολιτισμό, προκειμένου να ερμηνεύσουμε τις διεργασίες που συντελέστηκαν στην μακρά πορεία του μεσσηνιακού λαού προς την αυτογνωσία και την αυτοσυνειδησία.

Στο πλαίσιο μιας ιστορικής αναδρομής στη μεσσηνιακή «χώρα» αναδεικνύεται το γεγονός ότι το προϊστορικό παρελθόν των Μεσσηνίων αντανακλάται στις ταφικές κυρίως κατασκευές της εποχής εκείνης, ορατές ακόμα και σήμερα, και προβάλλεται μέσω μιας πρωταρχικής μορφής έκφρασης κοινωνικής συνοχής, την τέλεση μιας λατρευτικής πρακτικής, μια ιερής πομπής άρρηκτα δεμένης με τις αρχέγονες θεότητες Δήμητρα και Κόρη. Η δημιουργία μνημειακών τύμβων και θολωτών τάφων (Μάλθη, Ψάρι, Χαλκιάς) από τους Μεσσηνίους στις παρυφές του Στενυκληρικού πεδίου, που χρησιμοποιούνται ως «τοπόσημα», μας επιτρέπουν να προβάλουμε την ηθελημένη σύνδεση με το παρελθόν τους και την προβολή του.

Από τις ταφικές πρακτικές της περιόδου κατά την YEX, όπως και από την πρακτική ανακατασκευής ή επανάχρησης μνημείων προγενέστερων περιόδων, συμπεραίνουμε ότι την εποχή αυτή υπήρχε τουλάχιστον ενδιαφέρον για τα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος των κατοίκων και κατ' επέκταση τάση συνειδητής σύνδεσής τους με το παρελθόν και τους «προγόνους» τους.

Κοινή συνισταμένη όλων σχεδόν των αντίστοιχων παραδειγμάτων που προέρχονται από τα υλικά κατάλοιπα της περιόδου στην Πελοπόννησο, μέχρι και την πτώση των μυκηναϊκών ανακτόρων, είναι το γεγονός ότι χρησιμοποιείται ένας κοινός οπτικός ή συμβολικός κώδικας με σκοπό την επισημάνση ενός χώρου ως ξεχωριστού. Υπάρχει, θα λέγαμε, μεταξύ όλων των μυκηναϊκών βασιλείων μια πολιτιστική «κοινή», και μια κοινωνική δομή που χαρακτηρίζει κοινωνία βασισμένη στη γενεαλογία. Στην περίπτωση της Μεσσήνης αυτό εκφράζεται και μέσα από ένα σημαντικό έργο τέχνης, τον ζωγραφικό πίνακα του Ομφαλίωνα, όπου εικονίζονται μεταξύ άλλων όλα τα βασιλικά γένη της Μεσσηνίας. Η περίπτωση του πρώτου βασιλικού ζεύγους, της μυθικής ιδρύτριας της πόλης, της Μεσσήνης, που κατάγεται από το βασίλειο του Άργους και παντρεύεται τον Λάκωνα βασιλιά Πολυκάωνα, έρχεται να επιβεβαιώσει την παραπάνω διαπίστωση και να συνδέσει μεταξύ τους τρία βασίλεια της Εποχής του Χαλκού. Χαρακτηριστική είναι και η περίπτωση του βασιλικού γένους των Νηλειδών από τη Θεσσαλία που συνδέονται με τη μυθική Μεσσηνία και το ανάκτορο στον Άνω Εγκλιανό και αποτελούν ένα από τα τρία βασιλικά γένη της Μεσσηνίας που παριστάνονται στον γνωστό πίνακα στον οπισθόδομο του ναού της Μεσσήνας.

Το σκηνικό δείχνει να αλλάζει σταδιακά από την πρόιμη εποχή του Σιδήρου με την εγκατάσταση των πρώτων επήλυδων στη Μεσσηνία και τον πρώτο Δωριέα βασιλιά της, τον Κρεσφόντη. Αρχαιολογικά, την εικόνα της Μεσσηνίας κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, μπορούμε να παρακολουθήσουμε στα Νιχώρια, όπου, μολονότι εμφανίζονται κοινά στοιχεία μεταξύ των Δωριέων Μεσσηνίων και Λακώνων (στη διάλεκτο, την κεραμική, τις λατρείες), διαφαίνεται η προσπάθεια διαφοροποίησης των δύο λαών.

Η προσφορά αναθηματικού υλικού σε τάφους της μυκηναϊκής εποχής, στο πλαίσιο μιας ταφικής λατρευτικής πρακτικής κυρίως από τον 8ο αι. π.Χ. και μετά (σε ορισμένες περιπτώσεις από τον 11ο αι. π.Χ.) που συνεχίζεται στα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια, εκφράζουν μια προσπάθεια σύνδεσης των ζώντων με τους «αρχαίους» νεκρούς τους, ενδεχομένως, ως μια μορφή «πολιτισμικής αντίστασης» στη νέα κατάσταση πίεσης που αρχίζει να διαμορφώνεται. Η μετάβαση από την YEX στην εποχή του Σιδήρου, σηματοδοτείται από μία σειρά αλλαγών σε διάφορους τομείς κατά το τέλος κυρίως της ΠΕΣ. Η ευρεία διάδοση των Ομηρικών Επών, για παράδειγμα, και το τεράστιο ενδιαφέρον που προκάλεσαν για το ηρωικό παρελθόν, ωθεί την αριστοκρατική κοινωνία του 9ου και 8ου αι. π.Χ. στην υιοθέτηση της ηρωικής εποχής ως δικού της παρελθόντος. Το μυκηναϊκό παρελθόν γίνεται η βάση για την αυτοπροβολή και τον προσδιορισμό της γενεαλογικής σχέσης της άρχουσας ελίτ της εποχής του Σιδήρου με τους «ηρωικούς προγόνους». Μία άλλη, εξίσου σημαντική αλλαγή είναι η σταδιακή ανάδυση των πόλεων-κρατών, που οδηγούν από μία χαλαρή σε μία καλά οργανωμένη, ανταγωνιστική κοινωνία με αυτοπεποίθηση, η οποία, δεν αφήνει σίγουρα ανεπηρέαστη την σπαρτιατική κοινωνία και τη ιδιαίτερη στρατιωτική δομή της.

Είναι ήδη ορατές στον ορίζοντα, οι επεκτατικές βλέψεις των Σπαρτιατών, που εποφθαλμιούν τις εύφορες μεσσηνιακές πεδιάδες. Την εικόνα της περιόδου

συμπληρώνουν οι συνοριακές συρράξεις, που λαμβάνουν χώρα στην περιοχή της άνω Μεσσηνίας, στα σύνορα με την Λακωνία, κοντά σε συνοριακά ιερά. Τα συνοριακά ιερά αποτελούν το πεδίο διαμάχης μεταξύ Λακώνων και Μεσσηνίων στο πλαίσιο προάσπισης της εδαφικής επικράτειας τους, όχι μόνο ως χώρου αλλά και ως συμβόλου ταυτότητας και σημείου αναφοράς της μνήμης τους.

Γίνεται αισθητή η αντίσταση των Μεσσηνίων, οι οποίοι αρχίζουν να προβάλλουν την διαφορετική τους «ταυτότητα» και φυσικά την έντονη αντίδρασή τους απέναντι στην τάση εκμηδένισής της από τους εισβολείς Σπαρτιάτες που επιθυμούν διακαώς την υποδούλωσή των γειτόνων τους. Σε όλη τη διάρκεια της σπαρτιατικής κατοχής, η αντίσταση των Μεσσηνίων εκφράζεται με δύο μορφές: α) μέσω της προσφοράς αναθηματικού υλικού, της πρακτικής της «ηρωολατρείας» των προγόνων στη Βοιδοκοιλιά, την Άνθεια, τη Μεσσήνη, και β) με μία σειρά συγκρούσεων και εξεγέρσεων στην Ιθώμη και το Στενωκληρικό πεδίο αλλά και συμμαχιών με την αιώνια αντίπαλο της Σπάρτης, Αθήνα.

Με την ίδρυση της νέας ανεξάρτητης πόλης Μεσσήνης, οι Μεσσήνιοι αναζητούν ηρωικά σύμβολα από το οικείο τους παρελθόν για να προβάλλουν πλέον ελεύθερα την «εθνική» τους ταυτότητα και διαφοροποίηση απέναντι στη Σπάρτη, το αιώνιο αντίπαλον δέος. Η τάση τους αυτή γίνεται πλήρως αντιληπτή στην περίπτωση του αφηρωισμού του Αριστομένη και του «επικού» τραγουδιού, που άδουν οι Μεσσήνιοι στην «ηρωική» μνήμη του, μέχρι και την εποχή του Πausανία.

Η ηρωολατρεία στη Μεσσήνη συνεχίζεται τόσο στα ελληνιστικά όσο και στα ρωμαϊκά χρόνια μέσω της ανέγερσης μνημειακών ηρώων από επιφανείς αριστοκρατικές οικογένειες της πόλης. Με την ανέγερση ταφικών μνημείων προς τιμήν επιφανών νεκρών επιτυγχάνεται και η συγκρότηση της κοινότητας. Η κοινότητα αποκτά επίγνωση της ταυτότητάς της μέσω του αναδρομικού δεσμού της με τους νεκρούς, με τη βοήθεια της ανάμνησης. Πίσω από τη σύνδεση με συγκεκριμένα ονόματα (π.χ. Σαιθίδες) κρύβεται η ομολογία μιας κοινωνικοπολιτικής ταυτότητας. Ο 1ος αι. μ.Χ., θα μπορούσε να χαρακτηριστεί, ως αιώνας οικονομικής άνθισης και ευρωστίας για τη Μεσσήνη. Την περίοδο αυτή μεταξύ πολλών άλλων, συντελείται η αναζωογόνηση των εορτών και η αναδιοργάνωση των λατρευτικών μυστηρίων της Ανδανίας.

Γύρω από μία σημαντική θρησκευτική εορτή, τα μυστήρια της Ανδανίας, συσπειρώνεται ολόκληρη η λατρευτική κοινότητα της Μεσσήνης, ενσωματώνοντας όλα τα στοιχεία εκείνα που δομούν την κοινωνία της: πίστη, δράση, κοινωνική θέση, ηθικές και κοινωνικοπολιτικές αξίες. Τα μυστήρια της Ανδανίας με τις προαναφερόμενες λατρευόμενες θεότητες, αποτέλεσαν το πρώτο εθνικό δεσμό των Μεσσηνίων, σύμφωνα με την παράδοση που σεβάστηκαν όλοι οι βασιλείς της χώρας, αφού προηγουμένως μνήθηκαν σε αυτά, διατηρώντας την Ανδανία ως την «παραδοσιακή» πρωτεύουσα της Μεσσηνίας. Η πολύωρη αυτή πομπή, που γινόταν κάθε τέσσερα χρόνια με αφετηρία τη Μεσσήνη και καταληκτικό σταθμό το ιερό της Ανδανίας, συμβόλιζε την χωροταξική, πολιτική και κοινωνική ένωση της νέας ιστορικής πρωτεύουσας με την παλιά, τα αγροτικά ιερά της και τις παλιές λατρείες, που είχαν βίαια διακοπεί με τη σπαρτιατική κατοχή. Με την αναδιοργάνωση των μυστηρίων ενισχύεται η δύναμη της πόλης αλλά και η πολιτική ταυτότητα της μεσσηνιακής κοινότητας, ενώ ταυτόχρονα επαναπροσδιορίζεται και επικαιροποιείται η σχέση μεταξύ των δύο περιοχών-συμβόλων άρρηκτα δεμένων με τη διαμόρφωση της συλλογικής συνείδηση και μνήμης του μεσσηνιακού λαού.

Τα χαρακτηριστικά της περιόδου της μετάβασης (υστερορωμαϊκή - πρωτοβυζαντινή περίοδος) που ανιχνεύονται στην πόλη της Μεσσήνης, δίνουν την εικόνα μιας κοινωνίας που ακροβατεί ανάμεσα στο παλιό και το νέο, μιας αριστοκρατίας του πλούτου που αν και βρίσκεται σε κρίση, εξακολουθεί να επιδεικνύεται μέσα από τις αστικές επαύλεις της, μιας κοινωνίας που προσπαθεί να αυτοπροσδιορισθεί και να επαναπροσδιορισθεί μέσα από την πλούσια παρακαταθήκη της κληρονομιάς του παρελθόντος. Το ανθρωπογεωγραφικό, πολιτισμικό, μεσσηνιακό τοπίο είδαμε ότι αρχίζει να αλλάζει κατά τους λεγόμενους «Σκοτεινούς Αιώνες», με πληθυσμιακές και οικιστικές διαφοροποιήσεις, δίνοντας την εικόνα μιας αγροτοποιημένης κοινωνίας. Η εδραίωση του χριστιανισμού τον 10ο -11ο αι. με την καθιέρωση των ντόπιων αγίων και η έντονη συγκέντρωση εκκλησιών στην περιοχή ενδιαφέροντος μας (Μεσσήνης - Ανδανίας), χαρακτηρίζει την περίοδο.

Το Στενυκληρικό πεδίο ξαναβρίσκεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος, ως βαρονία της Γριτσένης κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας. Η περιοχή γνωρίζει ιδιαίτερη άνθηση με την επιβολή του φεουδαρχικού συστήματος και τη διάνοιξη των εμπορικών δρόμων που αντικατοπτρίζεται στην οικοδόμηση και συντήρηση μεγάλου αριθμού κάστρων αλλά και στην ανοικοδόμηση πολλών χριστιανικών μνημείων.

Τη δύσκολη για το μεσσηνιακό λαό περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας, η εκκλησία και ο μοναχισμός συνέβαλαν τα μέγιστα στη διατήρηση της πίστης και της ταυτότητας των Μεσσηνίων ως το μοναδικό στοιχείο σύνδεσής τους με το παρελθόν.

Η σχέση Μεσσήνης - Ανδανίας πιστοποιείται και μέσα από μία σειρά αρχαιολογικών μαρτυριών, κυρίως επιγραφών. Η εύρεση των τελετουργικών πλακών, στην Πολίχνη του σημερινού δήμου Οιχαλίας, καθώς και άλλων επικουρικών στοιχείων χωροθετούν το Καρνάσιον άλσος στην περιοχή αυτή (Στενύκλαρο-Καλλιρρόη-Πολίχνη-Κων/νοι), που αποτέλεσε έναν από τους κύριους σταθμούς της διαδρομής μας, η οποία σχεδιάστηκε πάνω στα ίχνη της μεσσηνιακής πομπής που ακολούθησε και ο Πausανίας.

Οι θέσεις- σταθμοί μας ήταν τα σημερινά χωριά του δήμου Μεσσήνης – Οιχαλίας (αρχαία Μεσσήνη, Νεοχώρι, Ζευγολατειό, Στενύκλαρος, Καλλιρρόη, Πολίχνη, Κων/νοι), τα οποία προσεγγίσαμε μέσα από τα όλων των εποχών μνημεία τους (αρχαιολογική-ιστορική διερεύνηση) και τη σχέση τόσο του φυσικού περιβάλλοντος όσο και των κατοίκων τους με αυτά. Ταυτόχρονα προσπαθήσαμε να ανασύρουμε και τις πιο πρόσφατες μνήμες των ανθρώπων αυτών για τα χωριά τους και τη σύνδεσή μαζί τους, όσο αυτό ήταν εφικτό, καθώς ο κάθε τόπος συνεχώς παράγεται, αναπαράγεται και μετασηματίζεται μέσω συγκεκριμένων επιλογών και πρακτικών. Οι άνθρωποι αποδίδουν νόημα στον τόπο και αποκτούν με αυτόν συναισθηματική σύνδεση και μνήμες, εφόσον εκεί εγγράφεται οποιαδήποτε καθημερινή εμπειρία, σωματική δραστηριότητα και συμβολική πράξη. Το ανθρωπογενές τοπίο κατά γενική ομολογία διαμορφώνει ταυτότητα με μοναδικά χαρακτηριστικά, οπότε και αποκτά πολιτισμικό χαρακτήρα, ανεξάρτητα από το αν διαθέτει ιδιαίτερη ιστορική ή αρχαιολογική αξία. Κατ' αυτό τον τρόπο, θεωρήσαμε ότι οι ζώσες μνήμες-μαρτυρίες των κατοίκων στοιχειοθετούν τη ζωντανή μνήμη και αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της συνέχειας της μνήμης της περιοχής. Επίσης μέσα από αυτή τη διαδρομή προσπαθήσαμε να τονίσουμε την άρρηκτη σχέση τοπίου-μνημείων. Τα μνημεία αποτελούν τους διαχρονικούς δείκτες της σχέσης του προϊστορικού-ιστορικού ανθρώπου με το περιβάλλον του, δεδομένου ότι η παραγωγή-κατασκευή τους δεν

ήταν ποτέ ανεξάρτητη από τα χαρακτηριστικά του ευρύτερου νοηματικού και φυσικού χώρου.

Τέλος, η παρουσίαση των πολιτιστικών αξιών της διαδρομής και η σύνδεσής τους με την τοπική κοινωνία και τον ποιοτικό τουρισμό - αφού προηγουμένως εντοπίστηκαν οι εγγενείς δυσκολίες και αδυναμίες - έχει απώτερο στόχο την ανάπτυξη της τοπικής οικονομίας και τη διατήρηση του πολιτισμού της περιοχής καθώς και την ενδυνάμωσή της, μέσω της ανάπτυξης καινοτομικών δραστηριοτήτων και συνεργατικών σχηματισμών.

Ολοκληρώνοντας, θα θέλαμε να τονίσουμε ότι με την παρούσα εργασία έγινε προσπάθεια ολιστικής προσέγγισης της διαδρομής και των αρχαιολογικών χώρων-μνημείων. Προσπαθήσαμε, να προσεγγίσουμε τη χρονικότητα⁴¹⁰ (χρόνος-τόπος-άνθρωποι) όχι μόνο με βάση τα στατικά πρότυπα του γραμμικού και κυκλικού χρόνου, αλλά και ως συνύπαρξη διαφορετικών στιγμών, που εδράζεται στην υλικότητα (του τοπίου και των πραγμάτων) και την αισθητηριακότητα (προφορικές αφηγήσεις-μνήμες των εν ζωή κατοίκων των τόπων αυτών).

⁴¹⁰ Χαμηλάκης 2015, 244-260.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η εργασία αυτή πραγματεύεται την προβολή και ανάδειξη της μνήμης μιας περιοχής που αποτέλεσε το λίκνο της διαμόρφωσης της συνείδησης και της ταυτότητας των Μεσσηνίων στον ρου της ιστορίας τους, από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι και την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας με ενδεικτικές νύξεις και αναφορές στα νεότερα χρόνια αλλά και στο σήμερα. Γύρω από μία σημαντική θρησκευτική γιορτή, τα Μυστήρια της Ανδανίας, στήνεται μία πολιτιστική διαδρομή που συνδέει τα δύο άλλοτε σημαντικότερα μυθολογικά, ιστορικά, πολιτικά και πολιτιστικά κέντρα της μεσσηνιακής επικράτειας, τη Μεσσήνη και την Ανδανία. Στο πλαίσιο αυτής της διαδρομής, που ακολουθεί τα βήματα του Πausανία αλλά και τα ίχνη της ιεράς πομπής των Μεσσηνίων, από την ιστορική πρωτεύουσα Μεσσήνη στο λατρευτικό κέντρο της παλαιάς πρωτεύουσας Ανδανίας, σε μία προσπάθεια επανασύνδεσης με τα παρελθόν τους αλλά και επικαιροποίησης της σχέσης τους με τις παλαιές λατρείες και τα ιερά τους, περιηγούμαστε την περιοχή και τους ενδιάμεσους σταθμούς της. Μέσα από τα μνημεία της εν λόγω διαδρομής και της ευρύτερης περιοχής, παρακολουθούμε τα εξελικτικά στάδια της πολιτισμικής και ιστορικής μνήμης καθώς και τους μηχανισμούς διαμόρφωσης της «εθνικής» συνείδησης και ταυτότητας του μεσσηνιακού λαού. Ταυτόχρονα, με την ανάδειξη του φυσικού περιβάλλοντος της περιοχής, αναπόσπαστα δεμένου με τα μνημεία του αλλά και με τα ζώσα-δρώντα έμψυχα στοιχεία του (υποκείμενα) επιχειρείται μία προσπάθεια ολιστικής προσέγγισης του θέματος με τη χρήση ενδεικτικών συνεντεύξεων από τους κατοίκους της περιοχής. Σημαντικός στόχος και τελικό ζητούμενο της παρούσας εργασίας αποτελεί η προβολή των πολιτιστικών αξιών της περιοχής και η ενίσχυση της πολιτιστικής ταυτότητάς της οι οποίες αποτελούν καθοριστικό μοχλό για την άνοδο της τοπικής οικονομίας της περιοχής.

ABSTRACT

This paper focuses on exploring and highlighting the collective memories of a region which is crucial for the identity development of the Messenian people, from the prehistoric era until the Ottoman occupation, also with references to the recent past and to the present. Based on an important religious celebration, the Mystic Rituals of Andania, a cultural journey is created that connects the two most important cities of Messenia in the past, Messene and Andania, from a historic, political and cultural perspective. This journey follows the footsteps of Pausanias and the traces of the holly procession of Messenians, from the historic capital of Messene to the worship center of the old capital of Andania. Within this journey, in an effort to reconnect with the past and re-validate the relationship with the ancient ceremonies and rituals, we explore the area and its milestones and through the historic artifacts we trace the stages of cultural and historic collective memory as well as the mechanisms of identity development of the Messenian people. In addition, the presentation of the natural environment of the area, which is tied to its historic artifacts and living inhabitants, contributes to a holistic approach of the topic enhanced with individual interviews by the locals. The final aim and product of this work is to throw light on the cultural values of the area, to enhance its cultural identity, and of the local economy.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Αφηγήσεις σχετικά με την ιστορία και παράδοση των χωριών Πολίχνη – Κωνσταντίνοι και τη σχέση των κατοίκων τους με τα αρχαία κατάλοιπα της περιοχής.

Συνέντευξη -Συνομιλία με τους κατοίκους των χωριών Πολίχνη, Κωνσταντίνοι

Τόπος συνάντησης: Οικία Μ. Τ., Κωνσταντίνοι

1. Μ. Τ., 60 ετών, απόφοιτος ΑΕΙ, καταγόμενος από Κων/νους, από οικογένεια δασκάλων πολλές γενιές πίσω, με τις ρίζες της οικογένειάς του να μαρτυρούνται τουλάχιστον από το 1780 στην περιοχή. Διατηρεί σπίτι στο χωριό το οποίο επισκέπτεται κάθε Σαββατοκύριακο και τις γιορτές.

2. Ε. Τ., 58 ετών, απόφοιτος ΑΕΙ (σύζυγος Μ.Τ.).

3. Κ. Κ., 67 ετών, συνταξιούχος υπάλληλος, εκδότης του περιοδικού Κωνσταντίνοι. Γεννήθηκε και μεγάλωσε στους Κων/νους. Σήμερα διατηρεί το πατρικό του σπίτι στο χωριό, στο οποίο διαμένει το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου.

4. Ζ. Κ., 66 ετών, απόφοιτος ΑΕΙ, συνταξιούχος υπάλληλος. Γεννήθηκε και μεγάλωσε στην Πολίχνη, μόνιμος κάτοικος Πολίχνης.

5. Κ. Δ., 65 ετών, συνταξιούχος υπάλληλος και νυν επιχειρηματίας, πρόεδρος του συλλόγου των απανταχού Κωνσταντινίων. Γεννήθηκε και μεγάλωσε στους Κωνσταντίνους. Σήμερα διαμένει το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου στους Κωνσταντίνους.

6. Τ.Σ., 68 ετών, απόφοιτος ΑΕΙ, συνταξιούχος υπάλληλος. Γεννήθηκε και μεγάλωσε στους Κωνσταντίνους. Σήμερα μόνιμος κάτοικος Κωνσταντίνων.

7. Φ. Κ., 69 ετών, συνταξιούχος υπάλληλος. Γεννήθηκε και μεγάλωσε στους Κωνσταντίνους, μόνιμος κάτοικος Κωνσταντίνων.

Απόσπασμα απομαγνητοφωνημένης συνομιλίας – συνέντευξης με την παραπάνω παρέα συνομιλητών

Ερωτ.: - Ποιες είναι οι αναμνήσεις σας από την περιοχή που μεγαλώσατε (εν. την Πολίχνη); Τι είχατε ακούσει για τα μυστήρια της Ανδανίας που σχετίζονται με την περιοχή και την πηγή του Διβαρίου;

Ζ. Κ.: - Εμείς στο Διβάρι μάθαμε μπάνιο, εκεί κολυπούσαμε τα καλοκαίρια. Είχαμε και μία βάρκα τη «Βαρβάρα», έτσι τη λέγαμε. Τη λίμνη την είχαμε χωρισμένη. Ο καθένας είχε τη ζώνη του. Τότε ήταν γεμάτη χέλια (εν. η λίμνη), αλλά και τα χαντάκια που χώριζαν τα χωράφια ήταν γεμάτα χέλια και ψάρια και ψαρεύαμε.

Κ. Κ.: - Το μεγάλο ψάρεμα γινόταν του Σωτήρος γιατί είναι νηστεία που τρώνε τα ψάρια.

Ζ. Κ.: - Είναι ένα πηγάδι μέσα στη λίμνη που εμείς το λέμε «Μάρμαρο». Στέρεψε όμως από τις γεωτρήσεις που κάναμε για να βρούμε περισσότερο νερό και μπήκαμε μέσα στο «Μάρμαρο» - γιατί εγώ δε μπορώ να το πω αλλιώς, πάντα «Μάρμαρο» το λέγαμε - και βρήκαμε κεραμικά, συστήματα αποχετεύσεων, πράγματα που εμείς δεν μπορούμε να τα ονομάσουμε και τα σκεπάσαμε (στο σημείο αυτό έγιναν αργότερα ανασκαφικές εργασίες από την τότε Έφορο, Δρ. Ξ. Αραπογιάννη). Κάποια ομάδα φοιτητών είχε έρθει από το Παρίσι για να μελετήσει το αποχετευτικό σύστημα της Πολίχνης. Πήγαμε μαζί σε κάποια πηγάδια που είναι ωοειδή και επικοινωνούσαν με τη λίμνη. Ήταν ένα κεφαλόβρυσο εκεί κοντά που στέρεψε. Οι παππούδες μου λέγανε ότι όταν πήγαν να κάνουν εκβάθυνση βρήκαν εκεί κολώνες και κάτι σαν τούνελ. Φοβήθηκαν και το σκέπασαν.

Κ. Κ.: - Έχουμε μία βρύση έξω από το χωριό και εκεί μου έλεγε ο πατέρας μου, όταν ο παππούς μου όργωνε, έβρισκε διάφορα αρχαία. Ίσως ήταν νεκροταφείο.

Τ. Σ.: - Η Πολίχνη ήταν γεμάτη κολώνες αρχαίες. Την ώρα που οργώνανε χτυπάγανε τα ηνιά πάνω τους. Βγάζανε πράγματα από κάτω. Έβλεπες κολώνες πεταμένες μέσα στις αυλές των σπιτιών.

Ε. Τ.: - Πολλά από αυτά ήρθε και τα μάζεψε η αρχαιολογία.

Φ. Κ.: - Όταν έγινε ο μεγάλος σεισμός βρισκανε πλάκες και δε μιλούσανε.

Ερωτ.: - Τι είδους πλάκες; Που είναι αυτές τώρα;

Φ. Κ.: - Χωμένες κάτω και πάνω είναι τα σπίτια. Στο τελευταίο σπίτι του χωριού δεξιά, μετά από 50μ., στο δρόμο προς το Μαντζάρι υπάρχει ένα μνημείο, είναι θόλος, είναι απείραχτο, φαίνεται... είναι θόλος.

Ζ. Κ.: - Απ' ότι θυμάμαι, από τον παππού μου, ο τόπος εκεί (εν. το Διβάρι) ήταν γεμάτος κυπαρίσσια. Εκεί στρατοπεδεύανε οι Γερμανοί την περίοδο της κατοχής. Και αυτοί έκαναν προσπάθειες να βρουν αρχαία. Είχαν τους δικούς τους αρχαιολόγους. Ξέρεις (εν. σχετικά με την περιοχή και τις ανασκαφές), υπήρχε και μία αλληλογραφία σε κάποια εφημερίδα... του Valmin με το γιατρό τον Ντονά, από εδώ (εν. καταγόταν από την περιοχή), που του απαντούσε (εν. ο Valmin) σε όλα.

Κ. Κ.: - Ήταν δημοσιευμένη στα «Μεσσηνιακά νέα» του Φερέτου.

Ερωτ.: - Οι πλάκες της Ανδανίας που ακριβώς βρέθηκαν και πως;

Ζ. Κ.: - Εδώ δίπλα, 100μ. από το Διβάρι.

Φ. Κ.: - Όργωνε κάποιος και στο πουθενά βρήκε τις πλάκες, είδε τα γράμματα. Αυτές τις πλάκες ο θείος μου τις είχε βγάλει φωτογραφίες και τις είχε στείλει σε αυτόν τον αρχαιολόγο στη Μακεδονία... στον Ανδρόνικο.

Ερωτ.: - Γιατί εντοίχισαν τις πλάκες στην εκκλησία και συγκεκριμένα στους Κωνσταντίνους και όχι στην Πολίχνη;

Ζ. Κ.: - Την Πολίχνη οι παππούδες μας και οι γιαγιάδες μας την έλεγαν τα Κωνσταντιναίικα χάνια. Οι Κωνσταντίνοι ήταν το μεγάλο χωριό, έτσι αναφέρεται και στα απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη. Ήταν φυσικό να τις μεταφέρουν (εν. τις πλάκες) στους Κωνσταντίνους.

Κ. Κ.: - Ήταν η πρωτεύουσα του δήμου μετά την επανάσταση και η έδρα του δήμου Ανδανίας. Ο πρώτος πρόεδρος της λεγόταν Μπούρας (από την οικογένεια των οπλαρχηγών).

Τ. Σ.: - Ήταν χωριό (εν. οι Κωσταντίνοι) με μεγάλη περιουσία, από τα λάδια και τα σύκα.

Φ.Κ.: -Το χωριό είχε πολύ ζωή, τρία σχολεία, 3-4 τσαγκάρικα, φαρμακείο, κρεοπωλείο, παντοπωλείο, ραφτάδικο... υπήρχαν 4 καφενεία και δε βρίσκαμε καρέκλα να καθίσουμε.

Ερωτ.: - Πότε αλλάζει αυτή η εικόνα;

Φ. Κ.: - Όλα αυτά μέχρι το 1970. Τώρα έχει μείνει ένα καφενείο και αυτό κλειστό.

Ερωτ.: - Και όλα αυτά τα ωραία πετρόκτιστα σπίτια? Έργα Λαγαδιανών μαστόρων; Μέχρι τότε τα κατασκεύαζαν;

Φ.Κ.: - Μέχρι το 1960.

Κ. Δ.: - Ναι οι Λαγαδιανοί... ήταν περιφερόμενοι και εξειδικευμένοι. Ο Φώτης θα θυμάται τις πέτρες που κουβαλούσανε με το μουλάρι από τα νταμάρια. Έχει νταμάρι ψηλά, πάνω από την εκκλησία.

Ερωτ.: - Πότε χρονολογούνται τα περισσότερα από αυτά τα σπίτια;

Μ. Τ: - Της Κατερίνας δίπλα είναι το 1880. Το δικό μου πάνω από το παράθυρο λέει 1860. Την πέτρα αυτή που έβαλα πάνω από το παράθυρο του σπιτιού μου, μου την έδωσε μια γριά από την Πολίχνη.

Ερωτ.: - Τι σήμαινε για εσάς αυτός ο εντοιχισμός; Γιατί το κάνατε;

Μ. Τ: - Είχε το σήμα του τεχνίτη, ένα δεντράκι και τα αρχικά του Α. Ι. και εγώ το έκανα Α. Τ., τα αρχικά του γιού μου, που τον αγαπούσα πολύ.

Κ. Δ.: - Έπαιρναν τα υπέρθυρα και τα έβαζαν αλλού... στα σπίτια τους... στην πλακόστρωση των δρόμων... από τη μια σωθήκανε... Πάνω στα υπέρθυρα υπήρχαν μορφές. Βλέπεις ένα αγκωνάρι και από πάνω ένα κεφάλι να προεξέχει. Ήταν ειδικοί μαστόροι, αυτοί που το έκαναν, οι πελεκάνοι... έτσι τους έλεγαν. Ήταν ένα σκάλισμα που οι δικοί μας οι έξυπνοι το κατέστρεφαν.

Ε. Τ.: - Μία φοιτήτρια αρχιτεκτονικής είχε έρθει πριν χρόνια στο χωριό. Ήθελε να αποτυπώσει ένα πέτρινο διώροφο σπίτι και πήγαμε μαζί. Το ποτάμι περνούσε από μέσα. Στο κατώι του σπιτιού περνούσε το ποτάμι. Ο ιδιοκτήτης του σπιτιού είχε χρόνια να κατεβεί, από τότε που πέθανε η γυναίκα του. Το χωριό είχε πολλά αρχοντόσπιτα. Κάποια στιγμή που πέθαιναν οι παλιοί, οι κληρονόμοι τα κλείδωναν με όλα τα υπάρχοντά τους μέσα και έφευγαν... και αυτά κατέρρεαν.

Μ. Τ.: - Να σε πάω σε σπίτι να δεις που έχει μείνει μόνο ένας τοίχος με τα στέφανα του ζευγαριού ακόμα κρεμασμένα στον τοίχο... σε λίγο θα είναι τα περισσότερα από αυτά ένας σωρός ερείπια... να κάνουμε μια σειρά από φωτογραφίες σε όσα είναι ερειπωμένα και στέκουν ακόμα... το πλίθινο έπεσε, δεν υπάρχει πια.

Ερωτ.: - Τα σπίτια αυτά σε τι οικογένειες ανήκαν; Πόσο παλιές;

Μ. Τ.: - Σίγουρα από το 1700. Ξέρω προγόνους δικούς μου από το 1770 με τα ονόματά τους, Ντίνος, Δημήτρης, Γιωργάκης, Θεωδωράκης, όλο το γενεαλογικό δέντρο, από τα Ορλωφικά. Η γιαγιά μου, μου έλεγε ότι ο προπάππος της είχε πολεμήσει στο Μανιάκι.

Ερωτ.: - Το χωριό πως πήρε το όνομα Κωνσταντίνοι; Έτσι ονομαζόταν από παλιά;

Κ. Κ.: -Το χωριό κακώς ονομάστηκε Κωνσταντίνοι. Κανονικά το χωριό ονομάζεται Κων/νος από το βυζαντινό οικιστή του που είχε την περιοχή υπό τη φύλαξή του.

Ερωτ.: - Πότε έγινε αυτό;

Κ. Κ.: - Αυτό πρέπει να είναι πριν το 1000, κάπου εκεί. Ήταν ο Μελιγαλάς, ο Διαβολίτσης, ο Σκληρός,..έτσι ονομαζόνταν οι βυζαντινοί αξιωματούχοι της περιοχής. Οι παππούδες μας και οι γιαγιάδες μας όταν τους ρωτούσες που θα πας, σου έλεγαν στου Κωνσταντίνου. Πρωτογράφηκε ως Κωνσταντίνοι το 1846, από το λάθος κάποιου γραφιά. Το χωριό αρχικά ήταν ανατολικά του λόφου, πίσω από το νεκροταφείο και λεγόταν Παλιάχωρα.

Ερωτ.: - Ποια η σχέση του χωριού με τον Ταξιάρχη Πολίχνης;

Κ. Κ.: - Ο Αγ. Γεώργιος και οι Ταξιάρχες θεωρούνται οι προστάτες άγιοι του χωριού. Εδώ υπάρχει το εξής χαρακτηριστικό: όλα τα τοπωνύμια που αφορούν αγίους είναι στον πληθυντικό αριθμό. Τα έλεγαν στον πληθυντικό αριθμό... Αη Γιώργηδες, Αη Δημήτρηδες, Αη Στράτηδες...

Ερωτ.: - Κατά πόσο έχει αγγίξει ή επηρεάσει τη ζωή των κατοίκων όλη αυτή η ιστορία με την ανεύρεση των μυστηριακών πλακών της Ανδανίας, αλλά και το ιδιαίτερο αρχαιολογικό ενδιαφέρον που παρουσιάζει η περιοχή;

Μ. Τ.: - Ήταν σαν να μην υπήρχε για πολλούς... κατά βάθος, πιστεύω ότι υπήρχε φόβος, εγώ έτσι το ένιωθα και από τον πατέρα μου, που αποφάσισε μετά το 1980 να ασχοληθεί με τις πλάκες της Ανδανίας και να γράψει κάτι γι αυτές (σαν δώρο για τους συντοπίτες του, ο πατέρας του Μ. Τ. έγραψε το 1981 μία μελέτη –σχολιασμό του κανονιστικού τελετουργικού των μυστηρίων, όπως αυτό παρουσιάζεται μέσα από το βιβλίο του Πausανία, το βιβλίο του γυμνασιάρχη Π. Στυλιανόπουλου, η «Ιστορία της Μεσσηνίας» 1954 και το ανάτυπο του φιλόλογου Π. Γεωργούντζου (τεύχος 61-62 1979 του δελτίου της Εταιρείας Ελλήνων Φιλολόγων «Πλάτων»).

Ε. Τ.: Εσείς πάντως εάν αποφασίσετε να κάνετε κάτι στην περιοχή για να αναδείξετε την Ανδανία και τις αρχαιότητες να ξέρετε ότι θα έχετε απόλυτη υποστήριξη και βοήθεια από εμάς, σε όλα τα επίπεδα.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

<i>AE</i>	<i>Αρχαιολογική Εφημερίς</i>
<i>AJA</i>	<i>American Journal of Archaeology</i>
<i>ΑΔ</i>	<i>Αρχαιολογικό Δελτίο</i>
<i>BCH</i>	<i>Bulletin de Correspondance Hellénique</i>
<i>ΕργονHesperia</i>	<i>Το Έργον της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
<i>IG</i>	<i>Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens</i>
<i>IvO</i>	<i>Inscriptiones Graecae</i>
<i>JHS</i>	<i>Die Inschriften von Olympia</i>
<i>ΙΑΕ</i>	<i>Journal of Hellenic Studies</i>
<i>ΡhM</i>	<i>Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
<i>SEG</i>	<i>Rheinisches Museum fur Philologie</i>
<i>SMEA</i>	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i>
	<i>Studi Micenei ed Egeo - Anatolici</i>

Ager Sh., 1996, *Interstate Arbitrations in the Greek World, 337-90 B.C.*, Berkeley.

Αθανασούλης Δ., και Κάππας Μ., 2015, Σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί με συνεπτυγμένο δυτικό σκέλος, στο: Β. Κατσαρός - Α. Τούρτα (επιμ.), *Αφιέρωμα στον ακαδημαϊκό Παναγιώτη Α. Βοκοτόπουλο*, Εκδόσεις Καπόν, Αθήνα, 77-94.

Alcock S., 1991, "Tomb Cult and the post-Classical Polis", *AJA* 95, 447- 464.

Alcock S., 2002, *Αρχαιολογίες του ελληνικού παρελθόντος, Τοπία, μνημεία και αναμνήσεις*, μτφ. Α. Καλλέγια, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2011.

Alcock S., 2005, Ελληνιστική και Ρωμαιοκρατούμενη Μεσσηνία: Απελευθέρωση και Κατάκτηση, στο: J. Davis (επιμ.), *Πύλος η αμμουδερή, Ιστορικό και αρχαιολογικό ταξίδι από την εποχή του Νέστορα έως τη ναυμαχία του Ναυαρίνου*, μτφ. Μ. Κόμβου, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα, 205-217.

Αλμπάνη Β., 2010, Μοναστήρια και εκκλησίες της Μεταβυζαντινής περιόδου, στο: Χριστιανική Μεσσηνία: *Μνημεία και Ιστορία της Ιεράς Μητρόπολης Μεσσηνίας*, Αθήνα, 283-358.

Αναγνωστάκης, Η., 1989, Ιστοριογεωγραφικές σημειώσεις, *Σύμμεικτα* 8, 69-79.

Αναγνωστάκης Η., 2007, Η Βυζαντινή Μεσσηνία 4ος-12ος αι., στο: Ε. Τράιου (επιμ.), *Μεσσηνία, Τόπος-Χρόνος-Άνθρωποι*, Αθήνα, 105-137.

Αναγνωστάκης Η., 2010, Οι επισκοπές και ο θρησκευτικός βίος στα όρια της νυν Μητροπόλεως Μεσσηνίας έως το 1204, στο: *Χριστιανική Μεσσηνία: Μνημεία και Ιστορία της Ιεράς Μητρόπολης Μεσσηνίας*, Αθήνα, 113-147.

Antonaccio C.M., 1993, The archaeology of ancestors, στο: C. Dougherty & L. Kurke (επιμ.), *Cultural Poetics in Archaic Greece*, Cambridge University Press, Cambridge, 46-70.

Antonaccio C.M., 1994, Contesting the past: Hero cult, tomb cult and epic in Early Greece, *AJA* 98, 389-410.

Antonaccio C.M., 1995, *An Archaeology of the Ancestors: Tombs Cult and Hero Cult in Early Iron Age Greece*, Rowman & Littlefield Publishers, Lanham.

Αποστολόπουλος Κ., Σδράλη Δ. 2009, *Εναλλακτικός και Ήπιος Τουρισμός Υπαίθρου, θεωρητική προσέγγιση και εφαρμογές*, Εκδόσεις Ελληνοεκδοτική, Αθήνα.

Αραπογιάννη Ξ., 2007α, Η Μεσσηνία στους προϊστορικούς και κλασικούς χρόνους, στο: Τράιου Ε. (επιμ.), *Μεσσηνία, τόπος-χρόνος –άνθρωποι*, τόμ. Α΄, Εκδόσεις Μίλητος, Αθήνα, 32-80.

Αραπογιάννη Ξ., 2007β, «Ανασκαφικές εργασίες, Πολίχνη», *ΑΔ* 62, Χρονικά Β1, 347-349.

Αραπογιάννη Ξ., 2009, «Αρχαιολογική Τοπογραφία της Άνω Μεσσηνίας», *Συνέδριο Μεσσηνιακών Σπουδών, Καλαμάτα 20-22 Νοεμβρίου 2009* (υπό έκδοση).

Αραπογιάννη Ξ., 2010, «Άνασκαφή στην Άνω Μέλπεια Μεσσηνίας», *ΑΔ149*, 249-258.

Αραπογιάννη Ξ. , 2012, «Μεσσηνία-Ιστορικοί χρόνοι», στο: Α. Γ. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία, Πελοπόννησος*, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, 480-487.

Αραπογιάννη Ξ., 2017, «Άγνωστα ιερά της Μεσσηνίας πριν από την ίδρυση της αρχαίας Μεσσήνης» στο: Π. Θέμελης, Μ. Σπαθή, Κ. Ψαρουδάκης (επιμ.), *Ιερά και λατρείες της Μεσσήνης, από τα αρχαία στα βυζαντινά χρόνια. Πρακτικά Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Αθήνα 25 Οκτωβρίου 2014*, Αθήνα, 1-28.

Assman J., 1991, “Das agyptische Prozessionfest”, στο: J. Assman και T. Sundermeier (επιμ.), *Das Fest und das Heilige, Religiöse Kontrapunkte zur Alltagswelt*, Studien zum Verstehen fremder Religionen I, Gutersloh, 105-122.

Asmann J., 1997, *Das Kulturelle Gedachnis*, München.

Assman J., 2008, “Communicative and Cultural Memory” in: A. Erll & A. Nunning (επιμ.), *A Companion to Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, De Gruyter, Berlin/New York, 109-118.

Assmann J., 2017, *Η πολιτισμική μνήμη, Γραφή, ανάμνηση και πολιτική ταυτότητα στους πρώιμους ανώτερους πολιτισμούς*, μτφ. Διαμαντής Παναγιωτόπουλος, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο.

Barth F., 1969, *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*, London.

Βέης Ν., 1904, «Χριστιανικά επιγραφαί Μεσσηνίας μετά σχετικόν αρχαιολογημάτων», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 373-396.

Bennet J., 2005, «Τα αρχεία με πινακίδες γραμμικής Β΄ και το βασίλειο του Νέστορα», στο: J. Davis (επιμ.), *Πύλος η αμμουδερή, Ιστορικό και αρχαιολογικό ταξίδι από την εποχή του Νέστορα έως τη ναυμαχία του Ναβαρίνου*, μτφ. Μ. Κόμβου, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα, 143-163.

Βικάτου Ο., 1995, “Χαλκιάς”, *ΑΔ50*, Χρονικά Β1, 182-184.

Βικάτου Ο., 1996, “Χαλκιάς”, *ΑΔ 51*, Χρονικά Β1, 191-192.

Βλαχογιάννη Γ., (εισαγ.), *Απομνημονεύματα του στρατηγού Μακρυγιάννη*, Πέλλα-Ιστορικά, Εκδόσεις Αλμωπός, Αθήνα.

Bohringer D., 2001, *Heroenculte in Griechenland von der geometrischen bis zur klassischen Zeit: Attica, Argolis, Messenia*, Berlin.

Bole D., Smid Hirbar M., Kozina J., Pipan P., 2013, «Συνέργεια πολιτισμού και Τουρισμού για την ανάπτυξη των αγροτικών περιοχών», μτφ. Κ. Κωστούλα, Ν. Μανδρέκας, στο: *SY-CULTour* (<http://www.sycultour.eu>), έκδοση Bee Group ΑΕ για λογαριασμό της Περιφέρειας Θεσσαλίας, 5-48.

Bon A., 1969, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)*, Editions de Boccard, Paris.

Bourdieu P., 1979, *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge University Press, Cambridge.

Bowersock G., 2000², *Ο ελληνισμός στην Ύστερη Αρχαιότητα*, μτφ. Μ. Γίωση, Α. Φιλιππούλου (επιμ.), ΜΙΕΤ, Αθήνα.

Bremmer J. N., 2014, “*Intitiation into the Mysteries of the Ancient World*”, Münchner Vorlesungen zu Antiken Welten, Band 1, Walter de Gruyter GmbH, Berlin/Boston.

Breuillet M., 2005, *Châteaux oubliés de la Messénie medieval*, Paris.

Briegleb J., 1965, “Ponte (γέφυρα, pons)”, *Enciclopedia dell' arte antica classica e orientale* VI, 370-374.

Brown P., 1971, *Ο κόσμος της ύστερης αρχαιότητας: 150-750 μ.Χ.*, μτφ. Ελένη Σταμπόγλη, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998.

Brulotte E. L., 1994 *The Placement of Votive Offerings and Dedications in the Peloponnesian Sanctuaries of Artemis* (διδακτορική διατριβή, University of Minnesota), Minneapolis.

Burkert W., 1993, “Concordia discors. The Literary and the Archaeological Evidence of the Sanctuary of Samothrace”, στο: Ν. Marinatos, R. Hagg (επιμ.), *Greek Sanctuaries*, Routledge, London/New York, 178-191.

Burkert W., 1985, *Αρχαία ελληνική θρησκεία. Αρχαϊκή και κλασσική εποχή*, μτφ. Ν.Π. Μπεζαντάκος, Α. Αβαγιανού, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1993.

Burkert W., 2002, *Λατρείες στην «Περιφέρεια» του αρχαίου ελληνικού κόσμου*, μτφ. Α. Αβαγιανού, «Επιστήμης Κοινωνία», Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

Γιαννοπούλου Ε., Κοσμόπουλος Τ. (εκδ.), 2016, *Ιερές Μονές Ι. Μ. Μεσσηνίας, Καλαμάτα*.

Γριτσόπουλος, Τ., 1956, Συμβολή εις την Ιστορία των Μεσσηνιακών Μονών Βουλκάνου και Σιδηρόπετρας, *Μεσσηνιακά Γράμματα* 1, 134-139.

Cartledge P., 1979, *Sparta and Laconia: A Regional History*, London.

Catling, H. W. 1976-1977, Excavations at the Menelaion, Sparta, 1973-1976, *Arch.Rep.* 23, 24-42.

Chaniotis A., 2013, Staging and feeling the presence of God, Emotion and theatricality in religious celebrations in the Roman East, στο: L. Bricault, C. Bonnet (επιμ.), *Panthee: Religious Transformations in the Roman Empire*, Brill: Leiden/Boston, 169-189.

Clinton K., 1974, *The Sacred Officials of the Eleusinian Mysteries*, Philadelphia.

Clinton K., 1980, “A Law in the city of Eleusinian concerning the Mysteries”, *Hesperia* 49, 258-288.

Clinton K., 1993, “The Sanctuary of Demeter and Kore at Eleusis”, στο: N. Marinatos, R. Hagg (επιμ.), *Greek Sanctuaries*, Routledge, London/New York 110-124.

Collignon, M., 1991, *Les Statues Funéraires dans l' art grec*, Paris.

Conti E., Pechlivanidou I., 2016, *Experiential Marketing and Cultural Routes*, “The Case Study of the Routes of the Olive Tree”(αδημοσίευτη διπλωματική εργασία για MA in tourism, Aalborg University, Denmark).

Cordano F., 1998, “Cresfonte e il Δάμος”, στο: *SMEA* 40/2, 287-289.

Coulson W. D. E., Wilkie N., 1983, Archaic to Roman times: the site and environs, στο: W. A. McDonald, W. D. E. Coulson, J. Rosser (επιμ.), *Excavations in Nichoria in Southwest Greece, III, Dark Age and Byzantine Occupation*, University of Minnesota Press , Minneapolis , 332-350.

Crucas E., 2015, “Hestiatoria nei santuari dei Grandi Dei e dei Cabiri. Forme, modelli e ritualità”, στο: L. M. Calio, M. Livadiotti (επιμ.), “*Thiasos*”, *Rivista di archaeologia e architettura antica*, 4, 23-36.

Curtius L., 1903, *Die antike Herme*. Leipzig.

Darvill, T. 1999, “The historic environment, historic landscapes and space-time-action models in landscape archaeology”, στο: P. J. Ucko, R. Layton (επιμ.), *The Archaeology and Anthropology of Landscape: Shaping your landscape*, London: Routledge, 104-18.

Decharme P., 1959, *Ελληνική Μυθολογία*, μτφ. Ι. Οικονομίδης, Εκδόσεις Παρθενών, Αθήνα.

Deshours N., 2006, *Les Mysteres d'Andania. Etude d'épigraphie et d'histoire religieuse*, vol. 1, Bordeaux.

Detienne M., 2006, *Οι κήποι του Άδωνη, Η μυθολογία των μυρωδικών στην αρχαία Ελλάδα*, εισαγ. Jean-Pierre Vernant, μτφρ. Κ. Αλεξοπούλου, Σ. Γεωργακόπουλος, Σ. Οικονόμου, Εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα.

Δημητροκάλλης Γ., 1990, *Άγνωστοι Βυζαντινοί Ναοί Ιεράς Μητρόπολης Μεσσηνίας*, τ. 1, Αθήνα.

Dickinson O. T. P. K., 2006, *The Aegean from the Bronze Age to Iron Age*, Routledge, London.

Dietz S., 1991, *The Argolid at the Transition to the Mycenaean age: Studies in the Chronology and Cultural Development in the Shaft Grave Period*, The National Museum of Denmark, Department of Near Eastern and Classical Antiquities, Copenhagen, 275-294.

Δραγώνα-Μονάχου Μ., 1999, «Τι ήταν τα Μυστήρια της Ανδανίας?», *Μεσσηνιακά Χρονικά* 1, 36-49.

Ekroth G., 2002, *The Sacrificial Rituals of Greek Hero-Cults*, Liege.

Zabini E., 2012, Cultural routes and intangible heritage. *Almatourism-Journal of Tourism, Culture and Territorial Development*, vol 3 (5), 59-80.

Ζαφειροπούλου Φ., 1996, “Sepulcralia Varia Cycladica”, στο: Β. Σφυροέρας, Σ. Ήμελλος, *Πρακτικά Α΄ Κυκλαδολογικού συνεδρίου, Άνδρος 5-9/9/1991 Μέρος Β. Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τ. ΙΕ, Αθήνα 231-233.

Furley W. D., 1981, *Studies in the Use of Fire in Ancient Greek Religion*, Salem, New Hampshire.

Gawlinski L., 2010, “The Messenian Eleusis”, στο: I. Leventi, Ch. Mitsopoulou, *Sanctuaries and Cults of Demeter in the ancient Greek world, Proceedings of a scientific Symposium*, University of Thessaly, Department of History, Archaeology and social Anthropology, Volos, 4-5 June 2005, Βόλος, 93-104.

Gawlinski L., 2012, *The Sacred Law of Andania: A new text with commentary*, Sozomena: Studies in the Recovery of Ancient Texts, vol. 11, Gottingen.

Gerstel S. E. J., 2005, «Μεσαιωνική Μεσσηνία», στο: J. Davies (επιμ.), *Πύλος η αμμουδερή, Ιστορικό και αρχαιολογικό ταξίδι από την εποχή του Νέστορα έως τη ναυμαχία του Ναυαρίνου*, μτφ. Μ. Κόμβου, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα, 235-251.

Gutman Y., Brown A., Sodaro A. (επιμ.), 2010, *Memory and the future, Translation Politics, Ethnics and Society*, Palgrave Macmillan, New York.

Halbwachs M., 1941, *La topographie légendaire des évangiles en terre sainte*, Paris.

Halbwachs M., *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης* μτφ. Ε. Ζέη, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2013.

Halbwachs M., *Η συλλογική μνήμη*, μτφ. Τ. Πλυτά, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2013α.

Hannestad, N., 1999, How Did Rising Christianity Cope with Pagan Sculpture?, στο: Ε. Χρυσός, I. Wood (επιμ.), *East and West: Modes of Communication. Proceedings of the First Plenary Conference at Merida*, Leiden/Boston, 173-204.

- Harisson E., 1977, Δαίμων και Ἡρώς, μτφ. Ε. Παπαδοπούλου, Αθήνα.
- Harrison A. B., Spencer N., 2005, «Μετά το ανάκτορο: Η πρόιμη ιστορία της Μεσσηνίας», στο: J. Davies (επιμ.), *Πύλος η αμμουδερή, Ιστορικό και αρχαιολογικό ταξίδι από την εποχή του Νέστορα έως τη ναυμαχία του Ναυαρίνου*, μτφ. Μ. Κόμβου, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα, 175-190.
- Herter H., 1976, HERMES, *RhM* N. F., 119. 3, 193-241.
- Herz P., 1993, “Die Adoptivsohne des Augustus und der Festkalender. Gedanken zu einer Inschrift aus Messene”, *Klio* 75, 272-88.
- Hodder I., 1982, *Symbols in Action: Ethnoarchaeological Studies of Material Culture*, New Studies in Archaeology, Cambridge University Press, Cambridge.
- Hope-Simpson R., Dickinson O., 1979, *A Gazetteer of Aegean civilisation in the Bronze Age I: The mainland and the Islands*, Studies in Mediterranean archaeology, 52, Paul Astroms Forlag, Goeteborg.
- Θέμελης Π., 1967, “Καλλιρρόη», *ΑΔ* 22, Χρονικά Β1, 207.
- Θέμελης Π., 1987[1991], «Ανασκαφή Μεσσήνης», *ΠΑΕ*, 89-126.
- Θέμελης Π., 1989[1992], «Ανασκαφή Μεσσήνης», *ΠΑΕ*, 63-122.
- Θέμελης Π., 1990[1993], «Ανασκαφή Μεσσήνης», *ΠΑΕ*, 56-103.
- Θέμελης Π., 1992, Το Στάδιο της Μεσσήνης, στο: W. Coulson, H. Kyrieleis (επιμ.), *Proceedings of an International Symposium on the Olympic Games*, Αθήνα, 87-91.
- Θέμελης Π., 1993[1996], «Ανασκαφή Μεσσήνης», *ΠΑΕ*, 48-72.
- Θέμελης Π., 1994[1997], «Ανασκαφή Μεσσήνης», *ΠΑΕ*, 69-99.
- Θέμελης Π., 1995[1998], «Ανασκαφή Μεσσήνης», *ΠΑΕ*, 55-86.
- Θέμελης Π., 1996[1998], «Ανασκαφή Μεσσήνης», *ΠΑΕ*, 139-171
- Θέμελης Π., 1998[2000], «Ανασκαφή Μεσσήνης», *ΠΑΕ*, 89-126.
- Θέμελης Π., 1999, «Ανασκαφή Μεσσήνης», *ΠΑΕ*, 69-111.
- Θέμελης Π., 2000[2003], «Ανασκαφή Μεσσήνης», *ΠΑΕ*, 75-105.
- Θέμελης Π., 2000, *Ηρώες και Ηρώα στη Μεσσήνη*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αριθ. 210, Αθήνα.
- Θέμελης Π., 2001, «Ανασκαφή Μεσσήνης», *ΠΑΕ*, 63-96.
- Θέμελης Π., 2002[2005], «Ανασκαφή Μεσσήνης», *ΠΑΕ*, 21-55.

Θέμελης Π., 2002., «Αριστομένης και Επαμεινώνδας. Εναγισμοί στον τάφο-ιερό του Αριστομένη», *Μεσσηνιακά Χρονικά* 2, 13-36.

Θέμελης Π., 2003[2006], «Ανασκαφή Μεσσήνης», *ΠΑΕ*, 25-44.

Θέμελης Π., 2004[2007], «Ανασκαφή Μεσσήνης», *ΠΑΕ*, 27-53.

Θέμελης Π., 2004, «Ανασκαφή Μεσσήνης», *Έργον*, 24-32.

Θέμελης Π., 2005[2007], «Ανασκαφή Μεσσήνης», *ΠΑΕ*, 39-65.

Θέμελης Π., 2007, Τα Κάρνεια και η Ανδανία, στο: Ε. Σημαντώνη Μπουρνιά, Α.Α. Λαιμού, Λ. Γ. Μενδώνη, Ν. Κούρου (επιμ.), *Αμύμονα έργα, τιμητικός τόμος για τον Β. Λαμπρινουδάκη*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Σειρά Δημοσιευμάτων Περιοδικού «Αρχαιογνωσία» Αρ. 5, Αθήνα, 509-528.

Θέμελης Π., 2008-2009, «Η Ανδανία και οι κόμεις της Μεσσήνης», *Μεσσηνιακά*, 4, 1-8.

Θέμελης Π., 2008, «Κρίμα περί χώρας Μεσσηνίων και Μεγαλοπολιτών», στο Γ.Α. Πίκουλας (επιμ.), *Ιστορίες για την Αρχαία Αρκαδία, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου προς τιμήν του James Roy*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα ΙΑΚΑ, Στεμνίτσα, 211-222.

Θέμελης Π., 2010α, «Ανασκαφή Μεσσήνης», *ΠΑΕ*, 53-64.

Θέμελης Π., 2010β, The Economy and Society of Messenia under Roman Rule, στο: Αθανάσιος Ριζάκης, Κλ. Λεπενιώτη (επιμ.), *Roman Peloponnese III*, Ε.Ι.Ε., Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας, Αθήνα, 89-110.

Θέμελης Π., 2013[2015], «Ανασκαφή Μεσσήνης», *ΠΑΕ*, 67-95.

Θέμελης Π., 2014 [2016], «Ανασκαφή Μεσσήνης», *ΠΑΕ*, 89-94.

Θέμελης Π., 2017, Εισαγωγικά, στο: Δ. Λιγνάδης (επιμ.), *Θουκυδίδης Δραματικός. Το θέατρο του Πολέμου Β', Μεσσηνιακά: Ειρωνείες του πολέμου*, Hellenic Education & Research Center, Αθήνα, 11-18.

Θέμελης Π., 2018, «Το Ταφικό Μνημείο Κ3», *Θέματα Αρχαιολογίας*, 2.2 (Μάιος – Αύγουστος), 188-203.

Ιντζεσίλογλου Ν., 2000, «Περί της κατασκευής συλλογικών ταυτοτήτων, Το παράδειγμα της Εθνικής Ταυτότητας», στο: Χ. Κωνσταντοπούλου, Λ. Μαράτου-Αλιμπράτη κ.ά., (επιμ.), «*εμείς*» και οι «*άλλοι*», αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα, ΕΚΚΕ, Εκδόσεις Τυποθήτω/Δάρδανος, Αθήνα, 177-201.

Inglis F., 1977, Nation and community: A landscape and its morality, *Sociological Review* 25, 489-514.

Ingold T., 1993, The temporality of the landscape, *World Archaeology* 25.2, 152-174.

Jacobs I., 2010, "Production to Destruction? Pagan and Mythological Statuary in Asia Minor", *AJA* 114.2, 267-303.

Jost M., 1985, *Sanctuaires et cultes d'Arcadie*, École Française d' Athènes, Études Péloponnésiennes 9, Paris.

Καλοκύρης Κ., 1973, «Το παλαιόν καθολικόν της μονής Βουλκάνου επί της κορυφής του όρους Ιθώμη», *Βυζαντινά Εκκλησίαι της Ι. Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Θεσσαλονίκη, 118-164.

Καλτσάς Ν., 1983, «Από τα ελληνιστικά νεκροταφεία της Πύλου», *ΑΔ* 38, Α', Μελέται, 1-77.

Καλτσάς Ν., 1983, «Η αρχαϊκή οικία στο Κοπανάκι της Μεσσηνίας», *ΑΕ* 1983, 207-237.

Κάππας Μ., 2010, Εκκλησίες της Μητροπόλεως Μεσσηνίας από το 1204 έως και το 1500, στο: *Χριστιανική Μεσσηνία: Μνημεία και Ιστορία της Ιεράς Μητρόπολης Μεσσηνίας*, Αθήνα, 189-274.

Κάππας Μ., 2010, Η Εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική στη Μεσσηνία, 7ος-12ος αιώνας στο: *Χριστιανική Μεσσηνία: Μνημεία και Ιστορία της Ιεράς Μητρόπολης Μεσσηνίας*, Αθήνα, 147-188.

Κάππας Μ., 2011, «Ο Ναός του Αγίου Νικολάου στο Ρέμα του Σωφρόνη Λακωνίας», στο: Β. Κόντη (επιμ.), *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 21, ΙΒΕ/ΕΙΕ, 255-337.

Καραβασίλη Μ., Μικελάκης Ε. 1999, Πολιτιστικές διαδρομές: Προς μια ερμηνευτική του «πολιτισμικού τοπίου» με αναπτυξιακή προοπτική, *Αρχαιολογία και Τέχνες*, Τεύχος 71, Αθήνα, 82-86.

Καράγιωργα Θ.Γ., 1971, "Τυχαία ευρήματα, περισυλλογή και επισήμανσις αρχαίων» *ΑΔ* 26, Χρονικά Β'1, 130.

Καράγιωργα Θ.Γ., 1972α, «Ανασκαφή περιοχής αρχαίου Δωρίου», *ΑΕ*, Χρονικά, 12-20.

Καράγιωργα Θ.Γ., 1972β, «Αρχαιότητες και μνημεία της Μεσσηνίας», Μίλα: Λακαθέλα, *ΑΔ* 27, Χρονικά Β'1, 256-264.

Καστοριάδης Κ., 1985², *Η φαντασιακή Θέσμιση της Κοινωνία*, μτφ. Σ. Χαλικιάς, Γ. Σπαντιδάκη, Κ. Σπαντιδάκη, Εκδόσεις Ράππα/Κέδρος, Αθήνα.

Kerenyi C., 2005, «Τα μυστήρια των Καβείρων», στο: C. Kerenyi, W. F. Otto, W. Wili, P. Schmitt (επιμ.), *Ελληνικά Μυστήρια, Ελευσίνια, Καβείρια, Ορφικά*, μτφ. Α. Κοντός, Εκδόσεις Ιάμβλιχος, Αθήνα, 40-83.

Kern O., 1926, *Die Religion der Griechen*, Band I, Berlin.

Khalid S. 2010, Sustainable urban development in historical areas using the tourist

trail approach: A case study of the cultural heritage and urban development, *Cities* 27, (CHUD) project in Saida, Lebanon, 234-248.

Knapp A. B., Ashmore, W., 1999, "Archaeological landscapes: Constructed, conceptualized and ideational", in: W. Ashmore & A. B. Knapp (επιμ.), *Archaeologies and Landscape: Contemporary Perspectives*, Malden Mass, Blackwell, 1-30.

Κονσόλα Ν. 2013, Στρατηγικό σχέδιο πολιτιστικού τουρισμού για την Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου, στο: Ελληνικό τμήμα της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Περιφερειακής Επιστήμης (ERSA-GR), *11ο Τακτικό επιστημονικό συνέδριο Αγροτική οικονομία, ύπαιθρος χώρος, περιφερειακή και τοπική ανάπτυξη*, Πάτρα, 14-15 Ιουνίου.

Κοντογιάννης Ν., 2012, «Οι οχυρώσεις της Μεσσηνίας: Από το Βυζάντιο στο Νεότερο ελληνικό κράτος», στο: Α. Δουλαβέρας, Ι. Σπηλιοπούλου (επιμ.), *Μεσσηνία: Συμβολές στην Ιστορία και τον Πολιτισμό της*, Εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, 285-320.

Κορρές Γ., 1981-1982, Η προβληματική δια την μεταγενεστέραν χρήση των μυκηναϊκών τάφων της Μεσσηνίας, στο: Τ. Γριτσόπουλος, Δ. Βαγιακάκος, Κ. Κοτσώνης (επιμ.), *Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Αθήνα, 363-450.

Κορρές Γ., 1982, «Ανασκαφή Βοιδοκοιλιάς Πυλίας», *ΠΑΕ*, 191-231.

Κορρές Γ., 1988, "Πυλία", *Εργον* 1988, 26-27.

Κορρές Γ., 1989, "Πυλία", *Εργον* 1989, 26-30.

Κορρές Γ., 2012, «Μεσσηνία-Ιστορικό και αρχαιολογικό περίγραμμα, Προϊστορικοί χρόνοι», στο: Α. Γ. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία-Πελοπόννησος*, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, 426-439.

Korres G., 1988, "Evidence for a chthonian Cult in the Prehistoric Cemetery of Voidokoilia in Pylos", *Klio* 70, 311-328.

Korres G., 1990, Excavations in the region of Pylos, στο: J.-P. Descoeudres (επιμ.), *ΕΥΜΟΥΣΙΑ: Ceramic and iconographic studies in honour of Alexander Cambitoglou*, Mediterranean, Archaeology, Suppl. 1., Sydney, 1-11.

Κουλούρη Χ., 2017, «Το αμόνι της ιστορικής μνήμης: Συγκρότηση και σύγκρουση», στο: Ν. Παπαδημητρίου, Α. Αναγνωστόπουλος (επιμ.), *Το παρελθόν στο παρόν. Μνήμη, Ιστορία και Αρχαιότητα στη σύγχρονη Ελλάδα*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 45-63.

Κουρσούμης Σ., 2012, «Εν Δέραις καλουμένας της σφετέρας: αναζητώντας μία θέση και ένα ιερό στη βόρεια Μεσσηνία», *Τεκμήρια* 11, 1-16.

Κουρουνιώτης Κ., 1904, «Ανασκαφαί Λυκαίου», *ΑΕ*, 153-214.

Κουτσούρας Κ., 2000-2002, «Τα Τοπωνύμια Κωνσταντίνων Μεσσήνης», *Μεσσηνιακά Χρονικά*, τ. Β΄, Εκδόσεις Χ. Ρέππας (με τη χορηγία Ι. Φ. Κωστόπουλου), Αθήνα, 585-597.

Koursoumis S., 2014, Revisiting Mount Taygetos, The Sanctuary of Artemis Limnatis, *The Annual of the British School at Athens* 109, 191-222.

Koursoumis S., and Cosmopoulos D., 2013, “Ager Denthaliatis, Παλαιά και νέα ορόσημα στην κορυφογραμμή του Ταυγέτου”, *AE* 152, 55-75.

Koselleck R., 1979, “Kriegerdenkmale als Identitätsstiftungen der Überlebenden”, στο: O. Marquard, K. Stierle (επιμ.), *Identität, Poetik und Hermeneutik, Band 8*, München, 255-276.

Κρεμμυδάς Β., 1972, *Το εμπόριο της Πελοποννήσου το 18^ο αι. (1715-1792) με βάση τα Γαλλικά Αρχεία*, Αθήνα.

Λιάκος Α., 2017, «Τι είναι «Μνήμη»?», στο: Ν. Παπαδημητρίου, Α. Αναγνωστόπουλος (επιμ.), *Το παρελθόν στο παρόν. Μνήμη, Ιστορία και Αρχαιότητα στη σύγχρονη Ελλάδα*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 32- 44.

Lethimaki M. 2015, *Baltic Sea region cultural routes: Eastern Viking Forum II*, Publications of the Ministry of Education and Culture, Finland.

Longnon J., Topping P., 1969, *Documents sur le régime des terres dans le principauté de Moree au XIVe siècle*, Mouton, Paris.

Lucas I. E., 1994, «The Sacred Laws of Lykosura», στο: R. Hagg (επιμ.), *Ancient Greek cult, practice from the epigraphical evidence. Proceedings of the 2nd International Seminar on Ancient Greek cult. The Swedish Institute at Athens (Athens, 22-24 November 1991)*, Stockholm, 97-99.

Luraghi N., 2002α, “Becoming Messenian”, *JHS* 122, 45-69.

Luraghi N., 2002β, “Rethinking Helotic slavery”, στο: S. Hodkinson, A. Powell (επιμ.), *Sparta, Beyond the Mirage*, London, 229-250.

Luraghi N., 2008, *The Ancient Messenians: Constructions of Ethnicity and Memory*, Cambridge, N. York.

Λύρας Γ., (Ερευνα-Μελέτη-Καταγραφή), Μαρμαράς Α., (Αρχαιολογικό Υλικό) 2010, *Στενόκλαρος Μεσσηνίας: στο χώρο, στο χρόνο και στη ζωή*, Εκδ. Γραφικές Τέχνες Κ. Μιχάλας Α.Ε., Αθήνα.

Μακρή Ν., Μπαρδάνη Π., 2009, «Επιφανείς οικογένειες Μεσσηνίων», *Συνέδριο Μεσσηνιακών Σπουδών, 20-22 Νοεμβρίου 2009* (υπό έκδοση).

Μαντάς Κ., 2009, «Το νερό στον ελληνικό και ρωμαϊκό πολιτισμό (6^{ος} αι. π. Χ. - 6^{ος} αι. μ.Χ.)», στο: Ν. Ευθυμίου, Μ. Μοδινός (επιμ.), *Η οικο-νομία του νερού*, Εκδόσεις, Ελληνικά Γράμματα, Διεπιστημονικό Ινστιτούτο Περιβαλλοντικών Ερευνών (ΔΙΠΕ), 31- 46.

Maran J., 1995, Structural changes in the pattern of settlement during the Shaft Grave Period on the Greek Mainland, στο: R. Laffineur, W. D. Niemeier (επιμ.), *POLITEIA: Society and State in the Aegean Bronze Age*, *Aegaeum* 12, Liège, 69-72.

Μαρινάτος Σ., 1955, «Ανασκαφαί εν Πύλω», *ΠΑΕ*, 245-255.

Μαρινάτος Σ., 1960, «Ανασκαφαί Πύλου», *ΠΑΕ*, 195-209.

McDonald W. A., Rapp G.R. Jr., 1972, *The Minnesota Messenia Expedition: Reconstructing a Bronze Age Regional Environment*, University of Minnesota Press Minneapolis.

Mead, A., 1997, Secret world on the edge of London. *The Architect's Journal* 5, 28-33.

Miller S.G., 1981, "Excavations at Nemea 1980", *Hesperia* 50, 45- 67.

Μισός Μ.Τ., 1978, Σχέσεις Μεσσηνίων και Αργείων κατά την αρχαιότητα, στο: Δ.Β. Βαγιακάκος, *Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών*, 2-4 Δεκεμβρίου 1977, Αθήνα, 52-61.

Μπελαβίλας Ν., 2017, «Περί μνημείων και μνήμης: Οι υλικές πτυχές της ιστορίας», στο: Ν. Παπαδημητρίου, Α. Αναγνωστόπουλος (επιμ.), *Το παρελθόν στο παρόν. Μνήμη, Ιστορία και Αρχαιότητα στη σύγχρονη Ελλάδα*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 64-70.

Μπίρης Κ., 1998³, *Αρβανίτες, Οι Δωριείς του Νεώτερου Ελληνισμού-Ιστορία των Ελλήνων Αρβανιτών*, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα.

Muth S., 2007, *Topographie und Stadplan von Messene in spatklassisch-hellenistischer Zeit*, Internationale Archaologie, Band 99, Leidorf.

Νακέ Π. Β., 1983, *Ο μαύρος κωνηγός*, μτφ. Γ. Ανδρεάδης-Π. Ρηγοπούλου, Εκδόσεις «Νέα Σύνορα» Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα.

Nielsen I., 2017, "Collective mysteries and Greek pilgrimage. The cases of Eleusis, Thebes and Andania", στο: Τ. Μ. Kristensen, W. Friese (επιμ.), *Excavating Pilgrimage, Archaeological Approaches to Sacred Travel and Movement in the Ancient World*, Routledge, New York, 28-46.

Νικονάνος Ν., 1979, *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας από το 10^ο αιώνα ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393*, ΥΠΠΕ, Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου, αρ. 26, Αθήναι.

Ogden D., 2004, *Aristomenes of Messene. Legends of Sparta's Nemesis*, Ceredigion Wales, Swansea.

Οικονομάκης Σ., 1879, *Τα σωζόμενα Ιθώμης Μεσσήνης και των πέρξ μετά χάρτου χωρογραφικού*, Εν Καλάμαις.

- Ορλάνδος Α., 1960, Ανασκαφή Μεσσήνης, *ΠΑΕ*, 215-217.
- Ορλάνδος Α. Κ., 1969, «Εκ της χριστιανικής Μεσσήνης», *ΑΒΜΕ*, 11 (1969), Αθήνα, 88-147.
- Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα Λ., 2007, *Παλαιόπολη Άνδρου, Είκοσι Χρόνια Ανασκαφικής Έρευνας*, Άνδρος.
- Παναγιωτόπουλος Β., 1987, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13^{ος} -18^{ος} αι.*, Αθήνα.
- Παπαγεωργίου Μ. και Γκαντούνα Ε., 2012, Πολιτιστικός τουρισμός και πολιτιστικές διαδρομές: Κατευθύνσεις σχεδιασμού μέσα από την περίπτωση του Δήμου Ελασσόνας, στο: Α. Γοσποδίνη, Β. Κοτζαμάνης, Η. Μπεριάτος, Δ. Οικονόμου, Ο. Χριστοπούλου, Δ. Γούσιος, Α. Κούγκολος, Μ.-Ν. Ντυκέν, Π. Σκάγιαννης, *3ο Πανελλήνιο Συνέδριο Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης*
- Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Εκδόσεις Γράφημα, Βόλος, 184-189.
- Παπαδάκη Μ., 2014, “Exploring Ecclesiastical Landscapes: Holy Men in the Peloponnese During the Middle Byzantine Period and their Role in the Formation of Religious Landscapes in the Region”, στο: Μ. Lau, C. Franchi, M. Di Rodi (επιμ.), *Landscapes of Power: Selected Papers from the XV Oxford University Byzantine Society International Graduate Conference*, Peter Lang AG, Oxford, 143–158.
- Παπαευθυμίου Β., 2001/2, «Σύμπλεγμα τριών καθιστών ειδωλίων από το ιερό της Δήμητρας και των Διοσκούρων της αρχαίας Μεσσήνης», στο: Τ. Γριτσόπουλος, Κ. Κοτσώνης, Ι. Γιανναροπούλου (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Τρίπολη 24-29 Σεπτεμβρίου 2000, τ. Β', Αθήνα, 129-146.
- Παπαχατζής Ν., 2002, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, βιβλία 4, 5 & 6 Μεσσηνιακά και Ηλιακά*, εκδοτική Αθηνών, Αθήνα.
- Parker R., 1983, *Spartan Religion*, Oxford.
- Πέππα-Παπαιωάννου Ε., 1987-8, «Πήλινα αναθηματικά ανάγλυφα πλακίδια από τη Βοϊδοκοιλιά Μεσσηνίας», στο: Τ. Γριτσόπουλος, Δ. Βαγιακάκος, Κ. Κοτσώνης (επιμ.), *Πρακτικά του 3^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, *Πελοποννησιακά, Παράρτημα 13*, Αθήνα, 257-272.
- Πέππα-Παπαϊωάννου Ε., 2012, *Πήλινα αναθήματα από την Πύλο, Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών*, Επιστημονική Βιβλιοθήκη αρ. 14, Αθήναι.
- Πέππα-Παπαιωάννου Ε., 2017, «Ιστορισμός ή νοσταλγία; ερμηνευτική προσέγγιση στο θεματολόγιο των πήλινων πινάκων της Πύλου», στο: Π. Θέμελης, Μ. Σπαθή, Κ. Ψαρουδάκης (επιμ.), *Ιερά και λατρείες της Μεσσήνης, από τα αρχαία στα βυζαντινά χρόνια. Πρακτικά Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Αθήνα 25 Οκτωβρίου 2014*, Αθήνα, 93-116.

Πετρονάτης Α., Σταμπούλογλου Δ., Φρέντζος Κ., 2016, *Το γεφύρι της Μαυροζούμαινας στην Άνω Μεσσηνία*, Εκδόσεις Κ. & Μ. Α. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη.

Petterson M., 1992, *Cults of Apollo at Sparta: The Hyakinthia, the Gymnopaïdai and the Karneia*, Stockholm.

Phillips A. 1989, Interpreting the Countryside and the Natural Environment, *Heritage Interpretation*, τομ. 1, εκδ. D. J. Uzell, Routledge, London, 123-124.

Pirenne-Delforge V., 2010, “Mnasistratos , the hierophant at Andania (IG V 1, 1390 and Syll³ 735)”, στο: J. Dijkstra, J. Kroesen, Y. Kuiper (επιμ.), *Myths, martyrs and modernity, Studies in the History of Religions in the Honour of Jan N. Bremmer*, Leiden/Boston, 219-235.

Poligniac F. de, 1984, *La Naissance de la cité grecque*, Paris.

Poligniac F. de, 1994, Meditation, Competition, and Sovereignty, στο: S.E. Alcock, R. Osborne (επιμ.), *Placing the Gods: Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece*, Clarendon Press, Oxford, 247-261.

Polignac Fr. de, 2000, *Η Γέννηση της Αρχαίας Ελληνικής Πόλης. Λατρείες, χώρος και κοινωνία (8ος-7ος αιώνας)*, μτφρ. Ν. Κυριαζόπουλος, Αθήνα.

Pritchett W. K., 1991, *Studies in Ancient Greek Topography VII*, University of California Press, Amsterdam.

Raingard P., 1935, *Hermes Psychagogue, Essai sur les origins du culte d' Hermes*, Les Belles Lettres, Paris.

Ρέππας Μ., 1997, Αγωνιστές του '21 από την επαρχία Μεσσηνίας, εφημ. «Παμμεσσηνιακή», Μάρτιος 1997, φύλλο 41.

Ριζάκης Α., 2001, Ηγετική τάξη και κοινωνική διαστρωμάτωση στις πόλεις της Πελοποννήσου κατά την αυτοκρατορική εποχή, στο: V. Mitsopoulos-Leon (επιμ.), *Forschungen in der Peloponnes: Akten des Symposions anlässlich der Feier «100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen»*, Athens, 5-7.3.1998, Αθήνα, 181-197.

Roebuck C. A., 1941, *A History of Messenia from 369 to 146 B.C.*, Chicago.

Roy J., 2010, “Arkadian Religion without Pausanias: The Sanctuary at Berekla”, στο: P. Carlier, C. Lerouge–Cohen (επιμ.), *Paysage et Religion en Grèce antique. Mélanges offerts à Madeleine Jost*, De Boccard, Paris, 55-65.

Σαββίδης Α., 1987, *Βυζαντινά στασιαστικά και αυτονομιστικά κινήματα στα Δωδεκάνησα και στη Μικρά Ασία 1189-1240μ.Χ. Συμβολή στη Μελέτη της Υστεροβυζαντινής Προσωπογραφίας και Τοπογραφίας*, Εκδόσεις Δόμος, Αθήνα.

Sachs G., 2006, *Die Siedlungsgeschichte der Messenier, Vom Beginn der geometrischen bis zum Ende der hellenistischen Epoche*, Hamburg.

Salapata G., 1992, *Lakonian Votive Plaques with Particular Reference to the Sanctuary of Alexandra at Amyklai*, (διδακτορική διατριβή, University of Pennsylvania).

Salapata G., 2017, “Heroic plaques at Mesene and Laconia” στο: Π. Θέμελης, Μ. Σπαθή, Κ. Ψαρουδάκης (επιμ.), *Ιερά και λατρείες της Μεσσήνης, από τα αρχαία στα βυζαντινά χρόνια. Πρακτικά Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Αθήνα 25 Οκτωβρίου 2014*, Αθήνα, 117-130.

Schmitt P., 2005, «Τα μυστήρια των Καβείρων», στο: C. Kerényi, W. F. Otto, W. Wili, P. Schmitt (επιμ.), *Ελληνικά Μυστήρια, Ελευσίνια, Καβείρια, Ορφικά*, μτφ. Α. Κοντός, Εκδόσεις Ιάμβλιχος, Αθήνα, 130-147.

Shelmerdine C., 1981, “Nichoria in context: A Major Town in the Pylos Kingdom”, *American Journal of Archaeology* 85, 319-325.

Shelmerdine C., 2005, «Το ανάκτορο και η λειτουργία του», στο: J. Davies (επιμ.), *Πύλος η αμμουδερή, Ιστορικό και αρχαιολογικό ταξίδι από την εποχή του Νέστορα έως τη ναυμαχία του Ναυαρίνου*, μτφ. Μ. Κόμβου, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα, 115-129.

Shingley G., 2004, “Messenia”, στο: M. H. Hansen, T. H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis: An Investigation Conducted by the Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation*, Oxford, 547-568.

Σιδηρόπουλος, Κ., 2002, Η νομισματική κυκλοφορία στην υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη. Τυπικό παράδειγμα ή ιστορική εξαίρεση, στο: Π. Θέμελης, Β. Κοντή (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία: Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο*, Αθήνα, 99-124.

Simpson R.H., 1981, *Mycenaean Greece*, Park Ridge, Noyes Press, New Jersey.

Σκουλάς Γ. & Σκουλά Δ. 2013, Το Δικαίωμα του Πολίτη στο Πολιτιστικό Περιβάλλον: Η Συνταγματική και Νομική του Διάσταση στην Παιδεία και στον Πολιτισμό. *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 15 (60), 31-47.

Smith R. R. R., 2012, The second lives of Classical monuments in Late Antique at Aphrodisias, στο: Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, Π. Καραναστάση, Δ. Δαμάσκος (επιμ.), *Κλασική παράδοση και νεωτερικά στοιχεία στην πλαστική της ρωμαϊκής Ελλάδας*, University Studio Press (Εκδόσεις Επιστημονικών Βιβλίων και Περιοδικών), Θεσσαλονίκη, 57-73.

Snodgrass A. M., 1971, *The Dark Age of Greece, An Archaeological Survey of the Eleventh to the Eighth Centuries B.C.*, Edinburgh University Press, Edinburgh.

Spencer N., 2005, «Νιχώρια: Ένα χωριό της πρώιμης εποχής του σιδήρου στη Μεσσηνία», στο: J. Davies (επιμ.), *Πύλος η αμμουδερή, Ιστορικό και αρχαιολογικό ταξίδι από την εποχή του Νέστορα έως τη ναυμαχία του Ναυαρίνου*, μτφ. Μ. Κόμβου, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα, 195-198.

Spieckermann H., 1982, *Fuda unter Assur in der Sargonidenzeit*, Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments 129, Göttingen.

Σταυρίδης Σ., 2006, Μνήμη και καθημερινότητα της εξαίρεσης: Στρατόπεδο κρατουμένων Γυάρου, στο: Σ. Σταυρίδης (επιμ.), *Μνήμη και Εμπειρία του Χόρου*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 293-313.

Σφηκόπουλος Ι., 1968, *Τα μεσαιωνικά κάστρα του Μορηά*, Αθήνα.

Sullivan A. M. 2016, Cultural Heritage & New Media: A Future for the Past, 15 J. Marshall Rev. Intell. Prop. L. 604 (2016). *The John Marshall Review of Intellectual Property Law*, 15 (3), 11.

Συριόπουλος Κ., 1994-1995, *Η προϊστορική κατοίκηση της Ελλάδος και η γένεσις του ελληνικού Έθνους*, τομ. Α, Β, Εν Αθήναις Αχαιολογική Εταιρεία, αρ. 139, Αθήνα.

Themelis P., 1994, “Artemis Ortheia at Messene, the Epigraphical and the Archaeological Evidence”, στο: R. Hagg (επιμ.), *Ancient Greek Cult Practice from the Epigraphical Evidence, Proceedings of the Second Seminar on Ancient Greek Cult, Swedish Institute at Athens, 22-24 November 1991*, Stockholm, 101-112.

Themelis P., 1998, “The sanctuary of Demeter and the Dioscouri at Messene”, στο: R. Hagg (επιμ.), *Ancient Greek Cult Practice from the Archaeological Evidence*, Stockholm, 157-186.

Themelis P., 2001α, “The Messene Theseus and the Ephebes”, στο: S. Buzzi κ.ά.(επιμ.), *Zona Archaeologica, Festschrift für Hans Peter Isler zum 60. Geburtstag*, Bonn, 407-419.

Themelis P., 2001β, “Roman Messene, The Gymnasium”, στο: O. Salomies (επιμ.), *The Greek East in the Roman Context, Proceedings of a colloquium organized by the Finish Institute at Athens May 21-22 1999*, Helsinki, 119-126.

Themelis P., 2002, “Messene, recent discoveries (sculpture) ”, στο: M. Stamatopoulou, M. Geroulanou(επιμ.), *Excavating Classical Culture, Recent Archaeological Discoveries in Greece*, Beazley Archive and Archaeopress, Oxford, 229-243.

Themelis P., 2004, “Cults on Mount Ithome”, *Kernos* 17, 143-154.

Themelis P., 2010, “Alexandria-Messene: Economic, Cultic and Artistic relations”, στο: Κ. Σαββόπουλος (επιμ.), *Second Hellenistic Studies Workshop, Alexandria 4-11 July 2010*, Αλεξάνδρεια 2011, 1-23.

Τσιβίκης Ν., 2016, *Ο Βυζαντινός οικισμός της Μεσσήνης (300-800 μ.Χ.): Μετάβαση από την Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα* (διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης), Ρέθυμνο.

Τσιγκάκου Φ. Μ., 1997, *Η Ελλάδα του Edward Lear: Από τις συλλογές της Γενναδείου*, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη.

- Τσόκας Χ., 2016, *Η δική μας Μαρία Κάλλας*, Εκδόσεις Μεσσηνιακή Αμφικτιονία, Καλαμάτα.
- Valmin M. N., 1927-1928, “Continued Explorations in Eastern Triphylia”, *Bulletin de la Société Royale de Lettres de Lund*, 171-224.
- Valmin M.N., 1929, “Inscriptions de la Messénie”, *Bulletin de la Société Royale des Lettres de Lund* 1928-1929, IV, Lund, 108-155.
- Valmin M.N., 1930, *Etudes topographiques sur la Messénie ancienne*, Lund.
- Valmin M.N., 1938, *The Swedish Messenia Expedition*, C.W.K. Gleerup, Lund.
- Vansina J., 1985, *Oral Tradition as History*, University of Wisconsin Press, Madison.
- Vasmer M., 1970², *Die Slaven in Griechenland*, Zentral Antiquariat der Deutschen Demokratischen Republik, Leipzig.
- Vollgraff W., 1909, “Inscriptions d’ Argos”, *BCH*, 33,176.
- Voutsaki, S., 2005, “Social and cultural change in the Middle Helladic Period, Presentation of a new project”, στο: A. Dakouri-Hild, S. Sherratt (επιμ.), *AUTOCHTHON: Papers Presented to O. T. P. K. Dickinson on the Occasion of his Retirement*, Archaeopress, British Archaeological Reports, International Series 1432, Oxford, 134-143.
- Weiberg E., 2007, *Thinking the Bronze Age: Life and Death in Early Helladic Greece*, Boreas, Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala.
- White H., 2010, “The Practical Past”, *Historiein* 10, 10-19.
- Whitley J., 2001, *The Archaeology of Ancient Greece*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Williams H., 1998, “Monuments and the Past in Early Anglo-Saxon England”, *World Archaeology* 30, 90-108.
- Wright J. C., 2004, “The emergence of leadership and the rise of civilization in the Aegean”, στο: T J. C. Barrett, P. Halstead (επιμ.), *The Emergence of Civilisation Revisited*, Sheffield Studies in Aegean Archaeology, University Press, Sheffield, 64-89.
- Wright J. C., 2007, “Early Mycenaean Greece”, στο: C. W. Shelmerdine (επιμ.), *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*, Cambridge University Press, Cambridge, 230-257.
- Χαμηλάκης Γ., 2015, *Η αρχαιολογία και οι αισθήσεις. Βίωμα, μνήμη και συν-κίνηση*, μτφ. Νίκος Κούρκουλος, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα.

Χαμηλάκης Γ., 2017, «Η αρχαιολογία και οι άλλοι», στο: Ν. Παπαδημητρίου, Α. Αναγνωστόπουλος (επιμ.), *Το παρελθόν στο παρόν. Μνήμη, Ιστορία και Αρχαιότητα στη σύγχρονη Ελλάδα*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 244-260.

Χασιακού Α., 2014, «Μεσοελλαδική κεραμική από τη Μεσσηνία - Η Μάλθη», στο: Ι. Γιανναροπούλου (επιμ.), *Πρακτικά Δ' Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών (Καλαμάτα 8-11 Οκτωβρίου 2010), Πελοποννησιακά*, Περιοδικό της Εταιρείας Πελοποννησιακών Σπουδών, Παράρτημα 31, Αθήνα: Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, 167-180.

Χανιώτης Α. 2014, «Η ζωή των Αγαλμάτων», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τόμος 89 Β', 246-297.

Χατζή Γ., 1981, «Ανασκαφικές εργασίες: Ψάρι», *ΑΔ 36*, Χρονικά Β'1, 156.

Χατζή Γ., 1982, «Ανασκαφικές εργασίες: Ψάρι», *ΑΔ 37*, Χρονικά Β'1, 137-138.

Χατζή Γ., 1983, «Ανασκαφικές εργασίες: Ψάρι», *ΑΔ 38*, Χρονικά Β'1, 111-113.

Χατζή Γ., 1984, «Ανασκαφικές εργασίες: Ψάρι», *ΑΔ 39*, Χρονικά Β'1, 78-79.

Χατζή Γ., 1985, «Ανασκαφικές εργασίες: Ψάρι», *ΑΔ 40*, Χρονικά Β'1, 103-106.

Χατζή-Σπηλιοπούλου Γ., 1986, «Ανασκαφικές εργασίες: Ψάρι», *ΑΔ 41*, Χρονικά Β'1, 42.

Χουλιαράκη Μ., 1973, *Γεωγραφική, Διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξη της Ελλάδος (1821-1971)*, τ. Α', Αθήνα.

Zunino M., 1977, *Hiera Messeniaka: La Storia religiosa della Messenia dall' eta micenea all eta ellenistica*, Udine.

Ψαρουδάκης Κ., 2013, «Πλακίδια με παράσταση συμποσίου και ηρωική λατρεία στη Μεσσήνη της ύστερης κλασικής περιόδου», στο: Ε. Σιουμπάρα, Κ. Ψαρουδάκης (επιμ.), *Θεμέλιον, 24 μελέτες για τον Δάσκαλο ΠΕΤΡΟ ΘΕΜΕΛΗ, από τους μαθητές και τους συνεργάτες του*, Εταιρεία Μεσσηνιακών και Αρχαιολογικών Σπουδών, Αθήνα, 447- 463.

Ψαρουδάκης Κ., 2017, « Τα «ιερά απόβλητα» και η διαχείρισή τους στη Μεσσήνη των κλασικών και ελληνοιστικών χρόνων», στο: Π. Θέμελης, Μ. Σπαθή, Κ. Ψαρουδάκης (επιμ.), *Ιερά και λατρείες της Μεσσήνης, από τα αρχαία στα βυζαντινά χρόνια. Πρακτικά Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Αθήνα 25 Οκτωβρίου 2014*, Αθήνα, 145-168.

Ψυχογιού Ε., 2013, Λατρευτική μνήμη και λαϊκή αφηγηματική παράδοση: εντοπίζοντας τα ίχνη της Ελένης/Αγιαλένης στην Άνω Μεσσηνία, *Επετηρίς Κέντρου Λαογραφίας (2009-2013)*, 33-34, 317-383.

ΑΡΧΑΙΕΣ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΠΗΓΕΣ

Αθήναιος ο Ναυκρατίτης, *Δειπνοσοφισταί*, εκδ. I. Schweighaeuser, I. Casaubon, *Deipnosophistarum Libri Quindecim*, τόμος 2ος, Typographia Societatis Bipontinae, Argentorati 1802.

Απολλόδωρος, Η Βιβλιοθήκη: J.G. Frazer (μετ.), *Apollodoros, The Library*, Loeb classical library, volume 121&122, Cambridge, MA, Harvard University Press, W. Heinemann, London, Ltd 1921.

Garvie A.F. 1986, *Aeschylus "Choephoroi"*, Clarendon Press, Oxford.

Βίος οσίου Νίκωνος Μετανοείτε: Ο. Λαμψίδης (κείμενα, σχόλια), *Ο Εκ Πόντου Όσιος Νίκων ο Μετανοείτε*, Αθήνα 1982.

Ηρόδοτος, Ιστορία Β' (Ευτέρπη), στο Ηρόδοτος, (1939), (γενική εισαγωγή) Δημ. Πουρναράς, (κείμενο- μτρ. – σημειώσεις) Αλεξ. Γαληνός, τόμος 1ος, Πάπυρος Αθήνα.

Θουκυδίδου Ιστορίαι, κατά μετάφρασιν Έλευθερίου Βενιζέλου, έκδιδόμεναι επίμελεια Δημητρίου Κακλαμάνου, 2 τόμοι, University Press, Οξφόρδη 1937-1940.

Νόννος, *Διονυσιακά*: W. H. D. Rouse (επιμ./ μετ.), *Nonnus, Dionysiaca*. Loeb classical library 344, 354, 356, Cambridge 1940.

Πανσανίας, *Μεσσηνιακά και Ηλιακά (Βιβλία IV, V, VI)*: Δ. Παπαχατζής (εισαγωγή, αποκατάσταση κειμένου, μετάφραση, σημειώσεις), *Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1999.

Ομηρικός Ύμνος στη Δήμητρα: Δ. Π. Παπαδίτσας, Ε. Λαδιά (κείμενο, μετάφραση - σχόλια), *Ομηρικοί Ύμνοι*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1997².

Ομηρικοί Ύμνοι: W. Thomas Allen, E. E. Sikes (επιμ.), *The Homeric Hymns*, Macmillan, London 1904.

Χρονικό του Μορέως: Π. Π., Καλονάρος (έκδοση κειμένου, επιμέλεια), *Χρονικό του Μορέως: το ελληνικό κείμενο κατά τον Κώδικα της Κοπεγχάγης μετά συμπληρώσεων και παραλλαγών εκ του Παρισινού*) Εκδόσεις Εκάτη, Αθήνα 1940.

ΙΣΤΟΤΟΠΟΙ

Αυγερινού-Κολώνια Σ. (2009), *Πολιτιστικές διαδρομές: Μια πρόταση για τη μελέτη και την ανάδειξη της πολύπλευρης πολιτιστικής πραγματικότητας*. Αθήνα: Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, ΕΜΠ. Διαθέσιμο στο: <URL:

<http://courses.arch.ntua.gr/fsr/142367/13%20ARTHRO%20ZHVAS%20%20%20%20%20%20keimeno%20Politistikes%20Diadromes.pdf>> Τελευταία επίσκεψη 12-06-2019.

Βαγιακάκος Δ., 1974, «Καταγωγή ονομάτων και τοπωνυμίων «Ζευγολατειό», *Ιστορία Εικονογραφημένη*, τευχ.76, στο: [https://el.wikiwand.com/el/ Ζευγολατιό_ Μεσσηνίας](https://el.wikiwand.com/el/Ζευγολατιό_Μεσσηνίας).

Cleland L., “A Hierarchy of Women: Status, Dress and Social Construction at Andania” . Αναρτήθηκε στο : https://www.academia.edu/1358638/A_Hierarchy_of_Women_Status_Dress_and_Social_Construction_at_Andania. [Ημερομηνία πρόσβασης 20/01/2019].

Marantou, E., 2009, CSPS Online Publication 2, “Ancestor worship and hero cult in the central and southern Peloponnese: the evidence from Pausanias”, στο: H. Cavanagh, W. Cavanagh, J. Roy (επιμ.), *Honouring the Dead in the Peloponnese, Proceedings of the conference held at Sparta 23-25 April 2009*, The University of Nottingham, Centre for Spartan and Peloponnesian Studies, 441-458. Αναρτήθηκε στο: <https://www.nottingham.ac.uk.../honoringthedead/marantou/>. [Ημερομηνία πρόσβασης 1/12/2018].

Χατζηνικολάου Μ., Ζηρίνη Γ., Σοφικίτου Μ., 2015, «Για μια πολιτιστική διαδρομή».

Αναρτήθηκε στο <URL: [http://www.diazoma.gr/300-Diadromes-](http://www.diazoma.gr/300-Diadromes-Parka/1.%20%CE%9A%CE%B5%CE%AF%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%BF%20%CE%B2%CE%AC%CF%83%CE%B7%CF%82%20%CE%B3%CE%B9%CE%B1%20%CE%94%CE%B9%CE%B1%CE%B4%CF%81%CE%BF%CE%BC%CE%AD%CF%82.pdf)

[Parka/1.%20%CE%9A%CE%B5%CE%AF%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%BF%20%CE%B2%CE%AC%CF%83%CE%B7%CF%82%20%CE%B3%](http://www.diazoma.gr/300-Diadromes-Parka/1.%20%CE%9A%CE%B5%CE%AF%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%BF%20%CE%B2%CE%AC%CF%83%CE%B7%CF%82%20%CE%B3%CE%B9%CE%B1%20%CE%94%CE%B9%CE%B1%CE%B4%CF%81%CE%BF%CE%BC%CE%AD%CF%82.pdf)

[CE%B9%CE%B1%20%CE%94%CE%B9%CE%B1%CE%B4%CF%81%CE](http://www.diazoma.gr/300-Diadromes-Parka/1.%20%CE%9A%CE%B5%CE%AF%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%BF%20%CE%B2%CE%AC%CF%83%CE%B7%CF%82%20%CE%B3%CE%B9%CE%B1%20%CE%94%CE%B9%CE%B1%CE%B4%CF%81%CE%BF%CE%BC%CE%AD%CF%82.pdf)

[BF%CE%BC%CE%AD%CF%82.pdf](http://www.diazoma.gr/300-Diadromes-Parka/1.%20%CE%9A%CE%B5%CE%AF%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%BF%20%CE%B2%CE%AC%CF%83%CE%B7%CF%82%20%CE%B3%CE%B9%CE%B1%20%CE%94%CE%B9%CE%B1%CE%B4%CF%81%CE%BF%CE%BC%CE%AD%CF%82.pdf) > [Τελευταία ημερομηνία πρόσβασης

17/02/2019].

Ψυχογιού Ε., 2014, «Στα ίχνη της Ελένης/Αγιαλένης. Οι εικόνες των Αγ. Κων/νου και Ελένης και των ως «δίδυμων» αγίων στους ορθόδοξους ναούς: μια ερευνητική υπόθεση», στο: <http://fiesta.perpetua.blogspot.gr/2014/05/blog-post.html/at 12.21 pm>. [Τελευταία ημερομηνία πρόσβασης 19/02/2019].

Διάζωμα (2015) *Πολιτιστική διαδρομή στα Αρχαία Θέατρα της Ηπείρου*. Διαθέσιμο στο URL:<http://www.diazoma.gr/>. [Τελευταία Ημερομηνία πρόσβασης 10/02/2019]. Μεσσηνιακή παράδοση-λαογραφία και τουρισμός στο: messiniaka.blogspot.com/2012/02/68.htm [Τελευταία ημερ. πρόσβασης 15/01/2019]. Ιστοσελίδα Νεοχωρίου Ιθώμης, ανακτήθηκε από το <neohorimeligala.blogspot.gr> [Ημερ. πρόσβασης:10/09/2017].

Pastelishop ανακτήθηκε από <www.evmelin.gr/> [Ημερ. πρόσβασης:15/09/2017].

Enet Ελευθεροτυπία 2017, ανακτήθηκε από <www.enet.gr/?i=news.el.article&id=271303> [Ημερ. πρόσβασης:15/09/2017].

Καθημερινή 2017, «Πολιτιστική ατζέντα του Σαββάτου», ανακτήθηκε από<www.kathimerini.gr/917357/article/politismos/atzenta/synaylia-sto-patriko-ths-kallas> [Ημερ. πρόσβασης 12/10/17].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ (Τ.Ι.Α.Δ.Π.Α)

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«Διαχείριση και ανάδειξη πολιτισμικών αγαθών και περιβάλλοντος»

Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία

«Από την Αρχαία Μεσσήνη στην Ανδανία:

Προβολή και Ανάδειξη της μνήμης της περιοχής»

της

Ευγενίας Λαμπροπούλου

A.M:1012201601011

Πτυχιούχου του τμήματος Ιστορίας - Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης

ΜΕΡΟΣ II – ΕΙΚΟΝΕΣ

ΜΕΡΟΣ ΙΙ

ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικ. 1α Άποψη της Άνω Μεσσηνίας και του μεσσηνιακού κάμπου από την Ακρόπολη του Ελληνικού.

Εικ. 1β Άποψη του μεσσηνιακού κάμπου και του οικιστικού του τοπίου (αεροφωτογραφία).

Εικ. 1γ Άποψη της Άνω Μεσσηνίας και του οικιστικού της τοπίου από την Ακρόπολη του Ελληνικού.

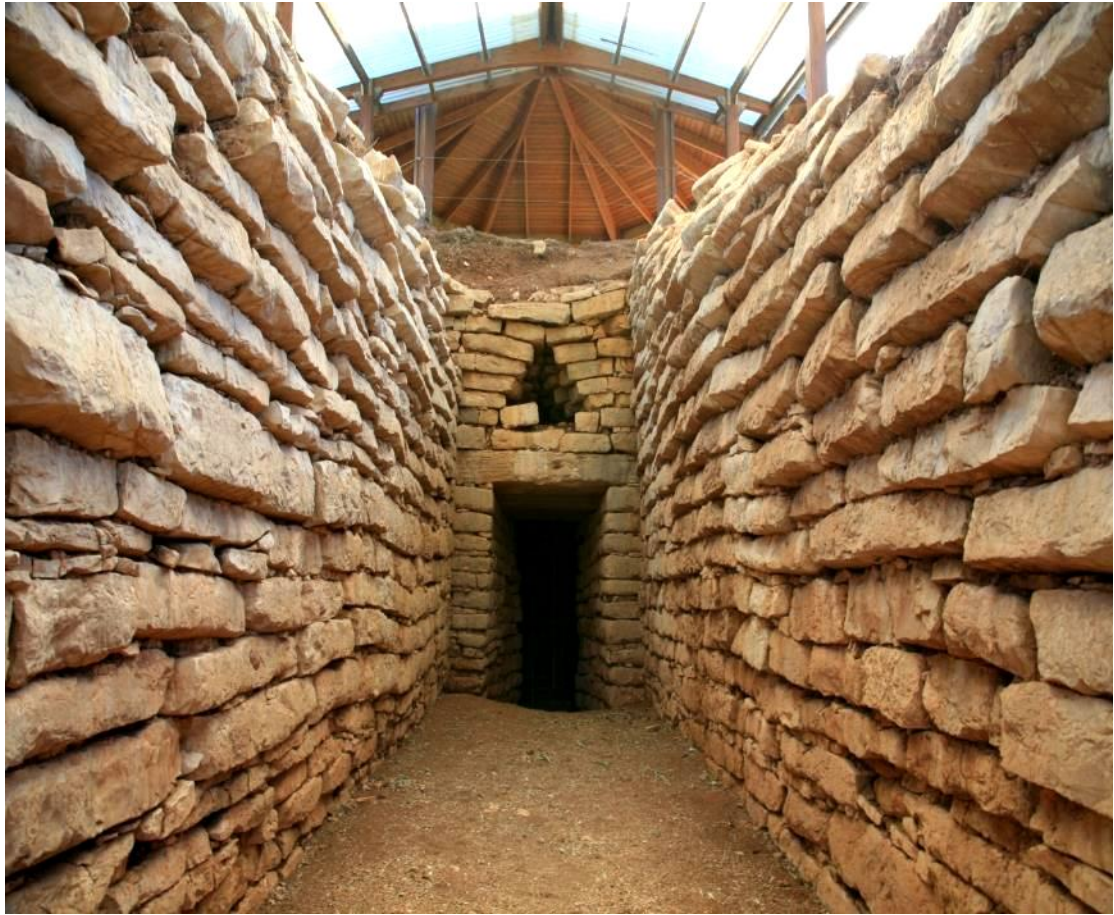
Εικ. 2 Αρχαία Μεσσήνη. Ο δωρικός περίπτερος ναός της βασίλισσας Μεσσάνας σε πρώτο πλάνο.

Εικ. 3 Μάλθη. Ο θολωτός τάφος Ι.

Εικ. 4α Μάλθη. Ο θολωτός τάφος Ι. Είσοδος.

Εικ. 4β Μάλθη. Ο θολωτός τάφος Ι. Λεπτομέρεια.

Εικ. 5 Η ακρόπολη της Μάλθης-προϊστορικός οικισμός (αεροφωτογραφία).

Εικ. 6 Μάλθη. Κατάλοιπα του προϊστορικού οικισμού.

Εικ. 7 Άποψη από τον θολωτό τάφο του Βασιλικού.

Εικ. 8α Άποψη της μεσσηνιακής πεδιάδας στο βάθος, από το λόφο Μετσίκι.

Εικ. 8β Ψάρι. Θέση θολωτού τάφου 2.

Εικ. 9α Ψάρι. Θολωτός τάφος 2.

Εικ. 9β Ψάρι. Είσοδος θολωτού τάφου 2.

Εικ. 10α Χαλκιάς. Θέα προς την κοιλάδα του Σουλιμά από τη θέση «Αηλιάς».

Εικ. 10β Χαλκιάς. Θολωτός τάφος 1.

Εικ. 10γ Χαλκιάς. Θολωτός τάφος 2.

Εικ. 10δ Χαλκιάς. Θολωτός τάφος 3.

Εικ. 11α Άνω Μέλπεια (θέση Πετρούλα/ Πισαηλιάς). Κατάλοιπα από τον αρχαίο δωρικό ναό.

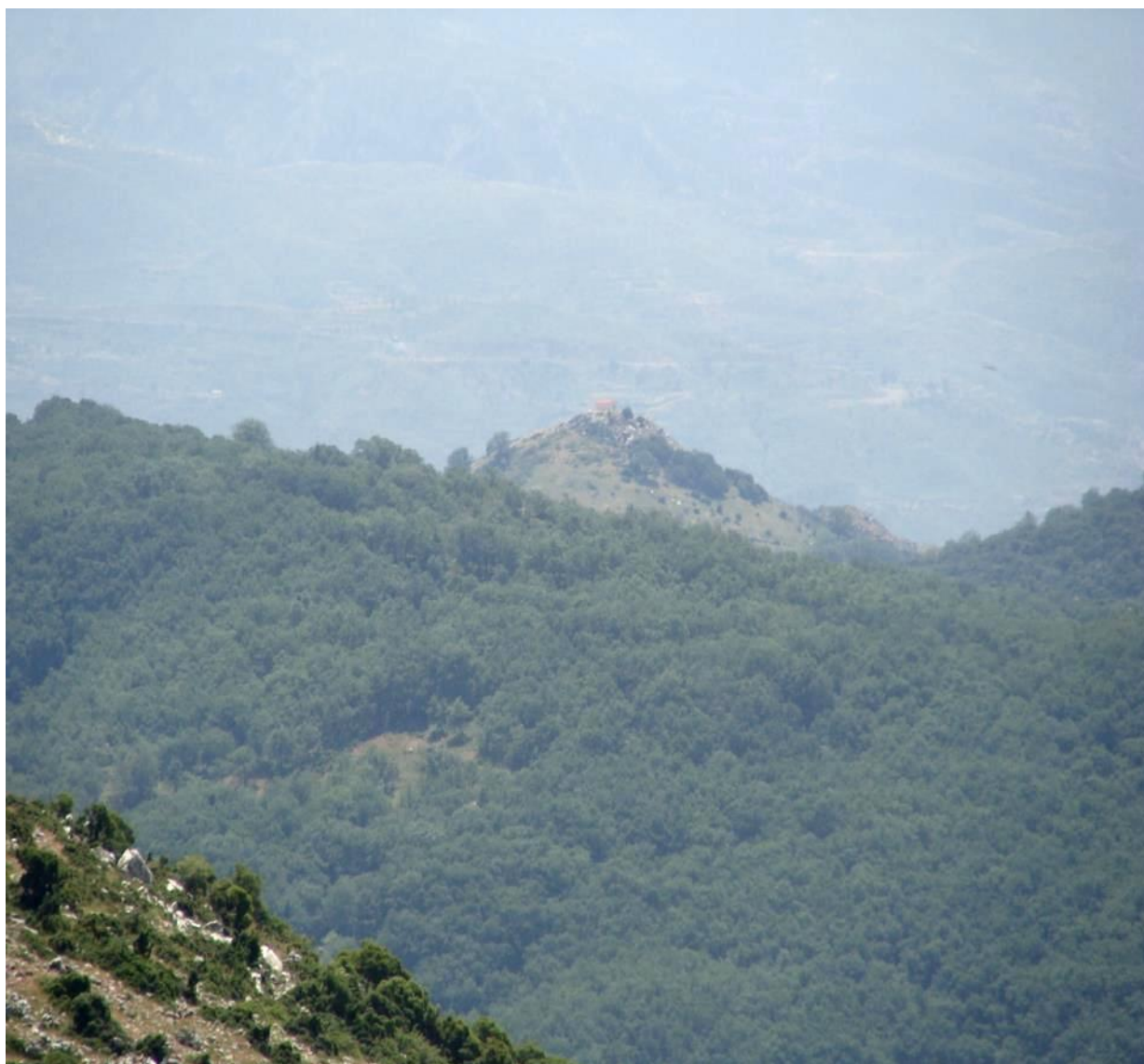
Εικ. 11β Άνω Μέλπεια (θέση Πετρούλα/ Πισαηλιάς), Αρχαίος δωρικός ναός.
Λεπτομέρεια.

Εικ. 11γ Άνω Μέλπεια (θέση Πετρούλα/ Πισαηλιάς), Αρχαίος δωρικός ναός.
Ανασκαφή.

Εικ. 12α Άνω Μέλπεια. Θέα προς τον ναό του Επικούρειου Απόλλωνα στο βάθος.

Εικ. 12β Άνω Μέλπεια. Στο βάθος η κοιλάδα του Σουλιμά.

Εικ. 13α Αρχαία Είρα (αεροφωτογραφία).

Εικ. 13β Τα τείχη της αρχαίας Είρας.

Εικ. 14α Κάτω Μέλπεια.

Εικ. 14β Κάτω Μέλπεια. Θέση Κρεμπενή.

Εικ. 14γ Κάτω Μέλπεια. Θέση Κρεμπενή. Στο δρόμο για τον Αγ. Δημήτριο.

Εικ. 15α Κάτω Μέλπεια. Θέση Κρεμπενή. Εκκλησία Αγ. Δημήτριος.

Εικ. 15β Κάτω Μέλπεια. Θέση Κρεμπενή. Εκκλησία Αγ. Δημήτριος. Λεπτομέρεια από το ενεπίγραφο εντοιχισμένο μέλος.

Εικ. 16 Αρχαία Μεσσήνη. Ασκληπιείο (αεροφωτογραφία).

Εικ. 17α Αρχαία Μεσσήνη. Ιερό Δήμητρας και Διοσκούρων (Ιερό Ω-Ω) στο Ασκληπιείο.

Εικ. 17β Άλλη λήψη του Ιερού Ω-Ω.

Εικ. 18 Αρχαία Μεσσήνη. Ο ναός της Μεσσάνας στην αγορά της αρχαίας πόλης, από νότο προς βορρά.

Εικ. 19 Αρχαία Μεσσήνη. Το Μουσολείο των Σαιθιδών.

Εικ. 20 Γενική άποψη του Σταδίου της αρχαίας Μεσσήνης. Στο βάθος διακρίνεται το ταφικό μνημείο των Σαιθιδών, ενώ στην ανατολική πλευρά το ταφικό μνημείο Κ3 πριν την αναστήλωση. Πριν από την αποκατάσταση.

Εικ. 21 Αρχαία Μεσσήνη. Ταφικό μνημείο Σαιθιδών. Νότια πλευρά.

Εικ. 22α Αρχαία Μεσσήνη . Το Μουσολείο των Σαιθιδών. Πρόσθια όψη. Στο μέσον του τυμπάνου διακρίνεται η *imago clipeata*.

Εικ. 22β Λεπτομέρεια από την *imago clipeata*.

Εικ. 23 Ο Ερμής του Γυμνασίου. Αρχαία Μεσσήνη . Αρχαιολογικό μουσείο.

Εικ. 24α Αρχαία Μεσσήνη .Το αναστηλωμένο ταφικό μνημείο Κ3 στη δυτική στοά του Γυμνασίου.

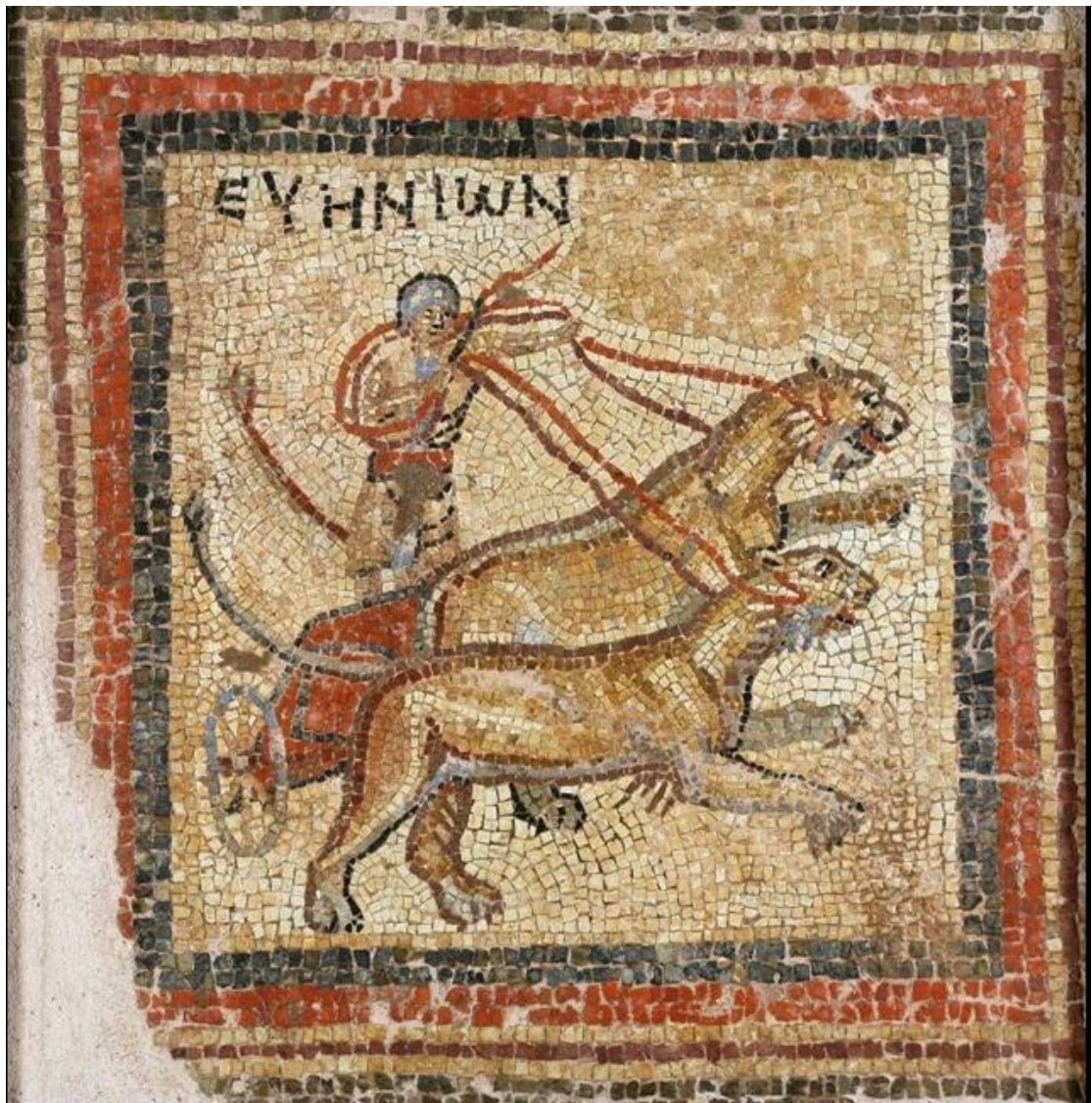
Εικ. 24β Αρχαία Μεσσήνη. Το αναστηλωμένο ταφικό μνημείο Κ3 (νότια πλευρά).

Εικ. 25 Αρχαία Μεσσήνη. Το αναστηλωμένο ταφικό μνημείο Κ3 (ανατολική πλευρά).

Εικ. 26α Θέση της ρωμαϊκής έπαυλης στο Δεσύλλα. Νεώτερο κτήριο που στέγασε τα ψηφιδωτά της ρωμαϊκής έπαυλης.

Εικ. 26β Τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου από την έπαυλη στο Δεσύλλα.

Εικ. 27α Αρχαία Μεσσήνη. Ρωμαϊκή έπαυλη ανατολικά του Ασκληπιείου (αεροφωτογραφία από Β).

Εικ. 27β Αρχαία Μεσσήνη. Ρωμαϊκή έπαυλη ανατολικά του Ασκληπιείου από Ν. Μπροστά η αίθουσα με το ψηφιδωτό δάπεδο και πίσω η αίθουσα με τα μαρμαροθετήματα.

Εικ. 28α Άγαλμα αυτοκράτορα, πιθανόν του Κώνσταντος Β' (μέσα 4ου αι. μ. Χ.), μέρος της διακόσμησης της ρωμαϊκής έπαυλης ανατ. του Ασκληπιείου. Έργο τοπικού εργαστηρίου. Αρχαία Μεσσήνη, αρχαιολογικό Μουσείο.

Εικ. 28β Κεφάλι Ερμή (μέσα 4ου αι. μ. Χ.), προερχόμενο από τη ρωμαϊκή βίλλα ανατ. του Ασκληπιείου. Έργο τοπικού εργαστηρίου. Αρχαία Μεσσήνη. Αρχαιολογικό Μουσείο.

Εικ. 29α Αρχαία Μεσσήνη. Αστική ρωμαϊκή έπαυλη βόρεια του Γυμνασίου (αεροφωτογραφία από Α).

Εικ. 29β Αρχαία Μεσσήνη. Αστική ρωμαϊκή έπαυλη βόρεια του Γυμνασίου. Στην κεντρική παράσταση του ψηφιδωτού δαπέδου διακρίνεται ο Διόνυσος, η Αριάδνη και ο αναθέτης.

Εικ. 30 Άγαλμα της Ίσιδος στον τύπο της βρεφοκρατούσας. Αρχαία Μεσσήνη. Κήπος αρχαιολογικού Μουσείου.

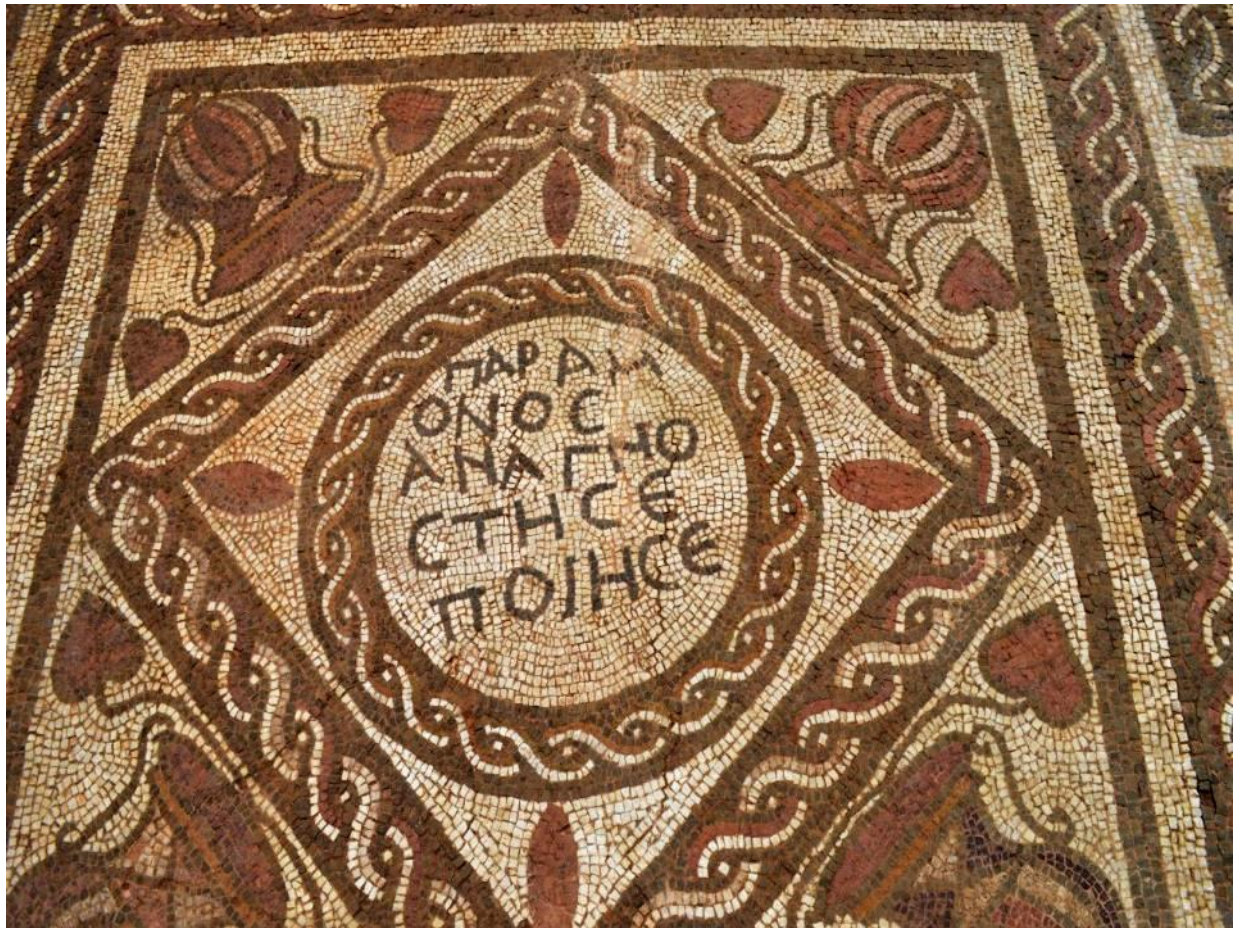
Εικ. 31 Άγαλμα της Ίσιδος στον τύπο της βρεφοκρατούσας που εκχριστιανίζεται. Αρχαία Μεσσήνη. Κήπος αρχαιολογικού Μουσείου.

Εικ. 32α Αρχαία Μεσσήνη. Οικία δυτικά του θεάτρου με ψηφιδωτά δάπεδα. Η βορειότερη αίθουσα δίνει στοιχεία ταύτισης με κατ' οίκον εκκλησία των πρώτων χριστιανικών χρόνων. (αεροφωτογραφία από Δ).

Εικ. 32β Αρχαία Μεσσήνη. Ψηφιδωτό δάπεδο της αίθουσας που ταυτίζεται με τον ευκτήριο πρωτοχριστιανικό οίκο.

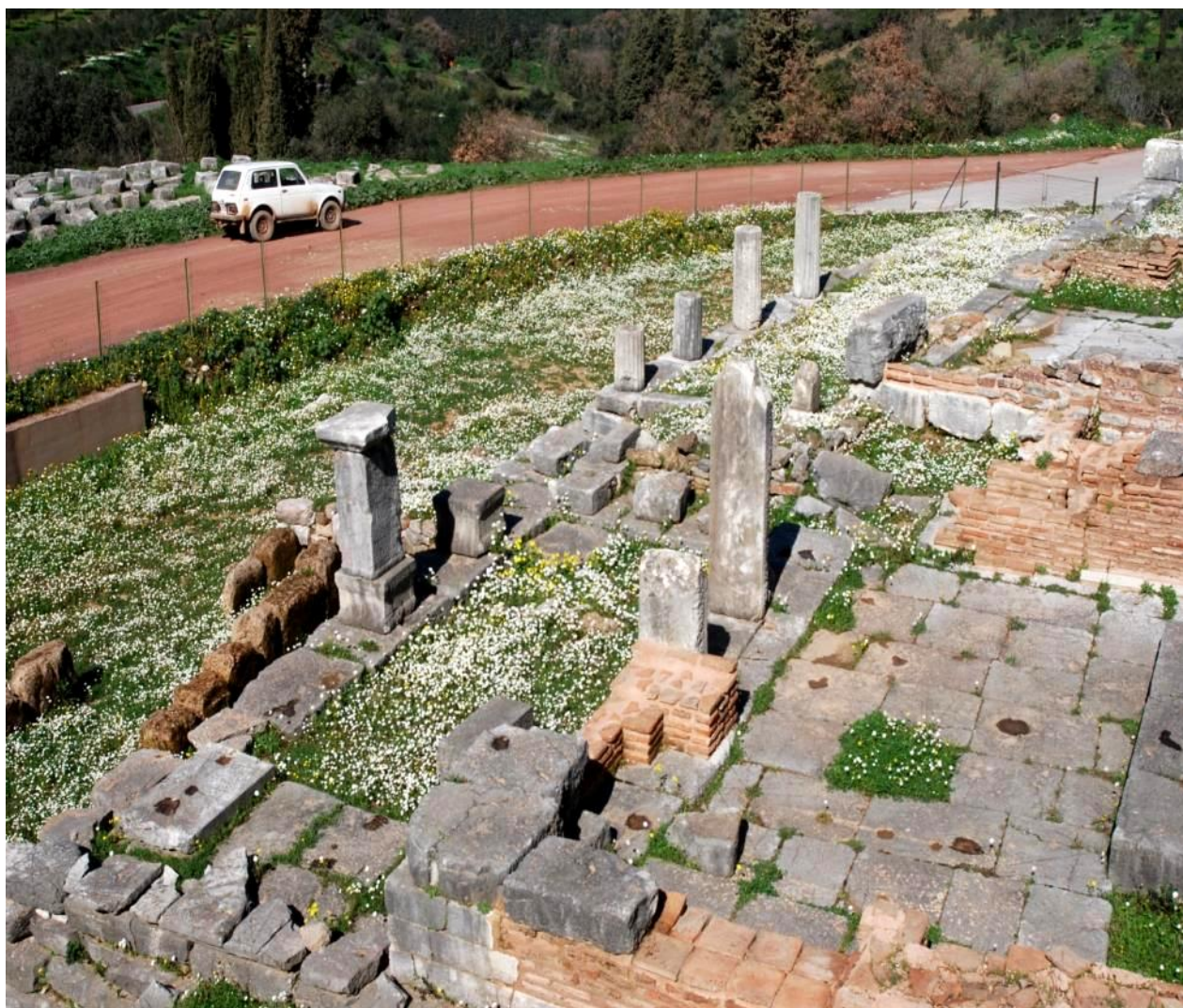
Εικ. 33α Αρχαία Μεσσήνη. Λεπτομέρεια με το κεντρικό ενεπίγραφο μέταλλο που κοσμεί την αίθουσα του ευκτήριου οίκου.

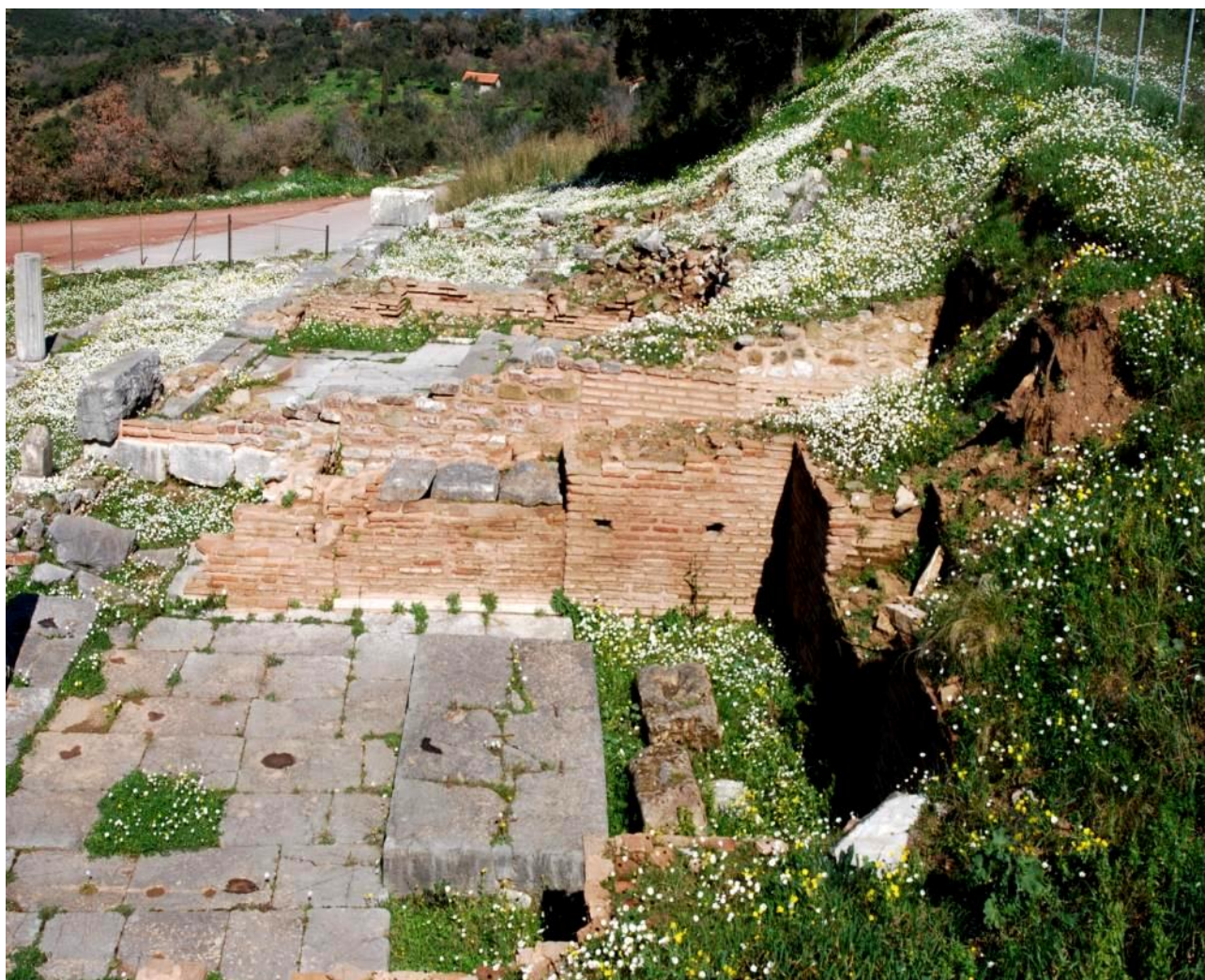
Εικ. 33β Αρχαία Μεσσήνη . Λεπτομέρεια από το δάπεδο της Β. ψηφιδωτής αίθουσας του οίκου.

Εικ. 34 Αρχαία Μεσσήνη. Η Βασιλική του θεάτρου.

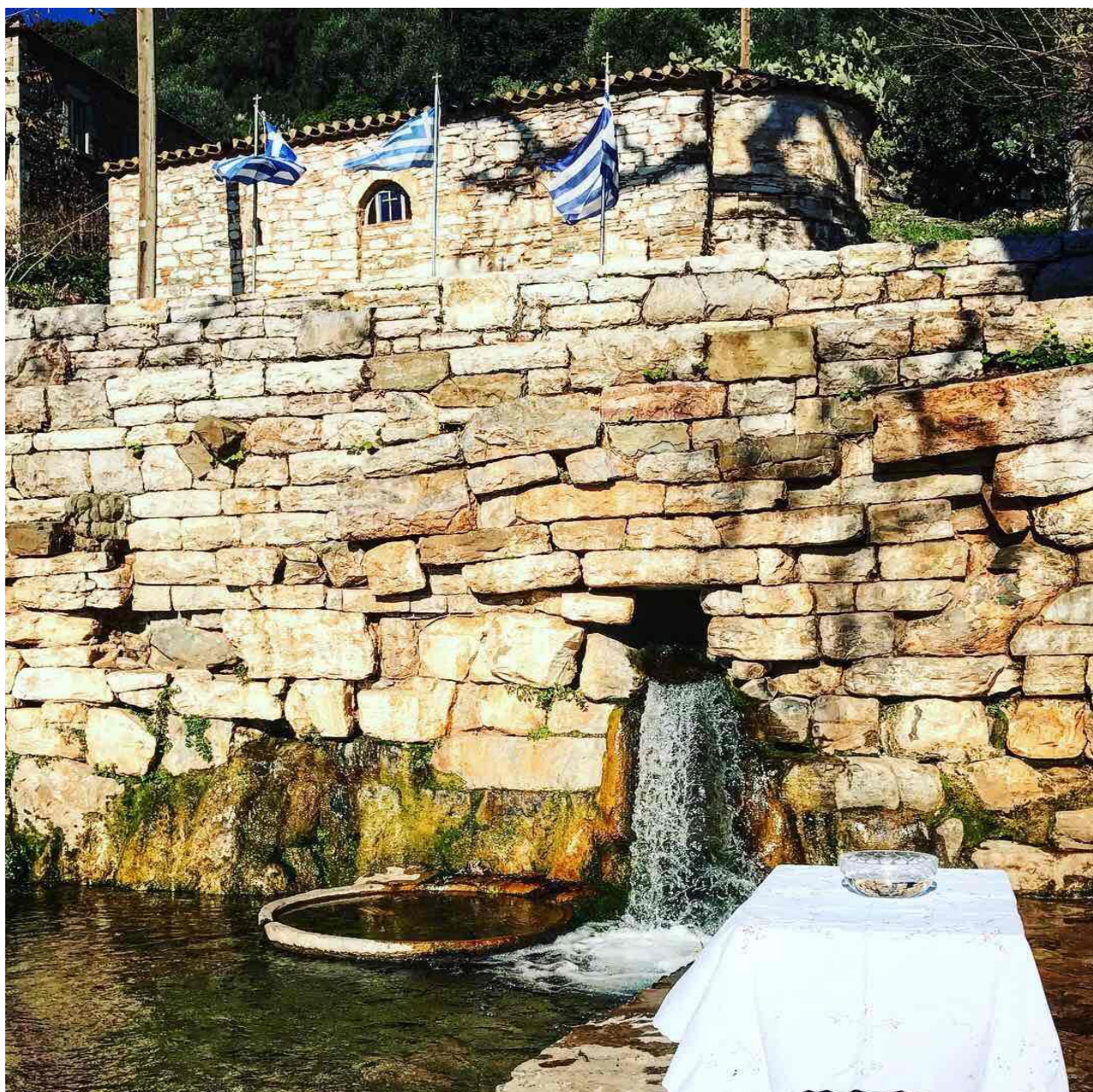
Εικ. 35α Αρχαία Μεσσήνη. Τα ταφικά μνημεία της Αρκαδικής Πύλης.

Εικ. 35β Αρχαία Μεσσήνη. Ταφικά μνημεία στην Αρκαδική Πύλη.

Εικ. 36 Στενυκλάρως. Ι.Ν. Αγ. Κων/νου.

Εικ. 37 Αρχαία Μεσσήνη. Αγ. Ιωάννης ο Ριγανάς, πίσω από την κρήνη Κλεψύδρα.

Εικ. 38 Στενούκλαρος (τ. Αλιτούργι). Εκκλησία του Αγ. Ι. Προδρόμου.

Εικ. 39 Στενούκλαρος (τ. Αλιτούργι). Εκκλησία του Αγ. Γεωργίου. Διακρίνεται εντοιχισμένο αρχαίο υλικό στην τοιχοποιία της.

Εικ. 40α Στενούκλαρος (τ. Αλιτούργι). Τμήμα μαρμάρινου αράβδωτου κίονα στον προαύλιο χώρο της εκκλησίας του Αγ. Γεωργίου.

Εικ. 40β Στενούκλαρος (τ. Αλιτούργι). Τμήμα επικράνου (7ος αι. μ.Χ.) στη νότια πλευρά του προαύλιου χώρου του ναού.

Εικ. 41 Στενύκλαρος (τ. Αλιτούργι). Ι.Ν. Αγίου Γεωργίου. Ενεπίγραφη πεσσόσχημη στήλη (2ος-3ος αι. μ.Χ.) με επίστεψη από επίκρανο (7ος αι. μ.Χ.) σε β' χρήση ως βάση Αγίας Τράπεζας.

Εικ. 42 Στενούκλαρος (τ. Αλιτούργι). Η ερειπωμένη εκκλησία του Αγ. Αθανασίου, λίγο έξω από το χωριό.

Εικ. 43 Στενούκλαρος (τ. Αλιτούργι). Διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη γύρω από την ερειπωμένη εκκλησία.

Εικ. 44α Πολίχνη. Ο Ι.Ν. των Αγ. Ταξιαρχών στο λόφο της Πολίχνης.

Εικ. 44β Ο Ι.Ν. των Αγ. Ταξιαρχών στο λόφο της Πολίχνης. Πίσω πλευρά.

Εικ. 45 Καλλιρόη (τ. Μπούγα). Ι. Ν. Αγίου Αθανασίου.

Εικ. 46 Ενεπίγραφο κυλινδρικό βάθρο αγάλματος του 2ου αι. μ.Χ, από τον Άγ. Αθανάσιο Καλλιρόης που σήμερα φυλάσσεται στον κήπο του Μπενακείου (πρώην μουσείου Καλαμάτας).

Εικ. 47α Αρχαία Μεσσήνη. Ο κοιμητηριακός ναός του σημερινού χωριού Αρχαία Μεσσήνη (τ. Μαυρομάτι), του Αγίου Νικολάου, περιστοιχισμένος από σμήνος πουλιών.

Εικ. 47β Αρχαία Μεσσήνη (τ. Μαυρομάτι). Ο κοιμητηριακός ναός στο βάθος, όπως φαίνεται από την περιοχή του θεάτρου της αρχαίας πόλης.

Εικ. 48 Αρχαία Μεσσήνη (τ. Μαυρομάτι). Ο βυζαντινός κοιμητηριακός ναός του Αγ. Νικολάου με ορατά τα εντοιχισμένα αρχιτεκτονικά μέλη σε β' χρήση από το θέατρο.

Εικ. 49 Κάστρο Κρεμπελής, Γαράντζας ή Δημάτρας.

Εικ. 50 Κάστρο Σαφλαούρο, του Σωτήρα ή Saint Sauver.

Εικ. 51 Κάστρο του Αετού (λιγιστά ερείπια).

Εικ. 52 Θέση «Τζορότα». Κατάλοιπα αρχαίας οχύρωσης.

Εικ. 53α «Νεόκαστρο» (Chateaunef) ή κάστρο του Μίλα.

Εικ. 53β «Νεόκαστρο» (Chateaufef) ή κάστρο του Μίλα.

Εικ. 53γ «Νεόκαστρο» (Chateauf) ή κάστρο του Μίλα. Λήψη από το Βασιλικό.

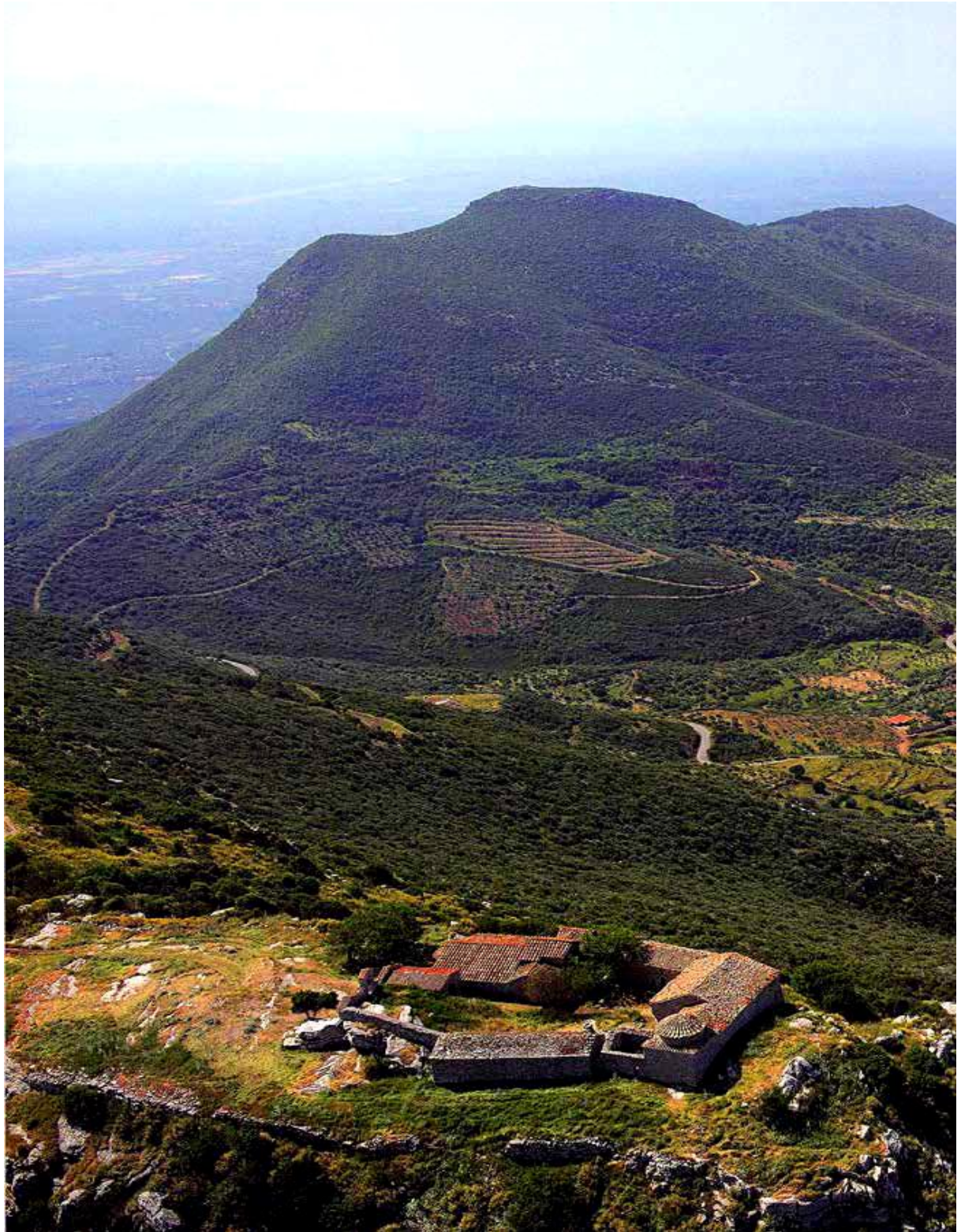
Εικ. 54α Ο λόφος της Πολίχνης. Στο βάθος διακρίνεται το κάστρο του Αρχαγγέλου (Castro Sancti Arghangeli).

Εικ. 54β Πολίχνη. Castro Sancti Arghangeli.

Εικ. 54γ Πολίχνη. Castro Sancti Arghangeli. Άποψη του κάστρου μαζί με τα απομεινάρια της παλιάς βυζαντινής Μονής.

Εικ. 55α Κορυφή του όρους Ιθώμη. Διακρίνεται η παλαιά Μονή Βουλκάνο στη θέση του ιερού του Διός Ιθωμάτα. Στο βάθος το όρος Εύα και ο μεσσηνιακός κάμπος (αεροφωτογραφία από Β).

Εικ. 55β Κορυφή του όρους Ιθώμη. Άποψη της παλαιάς Μονής Βουλκάνο χιονισμένη.

Εικ. 56 Μελιγαλάς. Ι.Ν. Παμμεγίστων Ταξιαρχών.

α. Πεσσόσχημη ενεπίγραφη στήλη, ανάθημα στον Κάρναιο. β. Άνω μέρος ενεπίγραφου αναθηματικού βωμίσκου.

α. Ουαγγέλιον από τον τάφο 78 στο έδαφος κλίτος της πρωτοβυζαντινής βασιλικής. β. Μαρμάρινη στήλη βόθρου με επιγραφή προς τιμήν Μεσσήνιου Όλιμπιονίου.

Εικ. 57 Πεσσόσχημη ενεπίγραφη στήλη, ανάθημα στον Κάρναιο (επάνω αριστερά), από τα ΠΑΕ 2001.

Εικ. 58 Αρχαία Μεσσήνη (τ. Μαυρομάτι). Η επιγραφή της θοιναρμόστριας. Διακρίνονται τα δύο ανεπίγραφα τμήματα, εντοιχισμένα σε οίκημα ιδιοκτησίας Παπαγιάννη (κτήμα Παπαγιάννη), 300μ. περίπου δυτικά του αρχαιολογικού μουσείου.

Εικ. 59 Καλαμάτα. Κήπος Μπενακείου (πρώην μουσείου Καλαμάτας). Το ανεπίγραφο κυλινδρικό βάθρο από τον Αγ. Αθανάσιο Καλλιρόης.

Εικ. 60 Αρχαία Μεσσήνη (τ. Μαυρομάτι). Η εντοιχισμένη επιγραφή στον κοιμητηριακό ναό του Αγ. Νικολάου.

Εικ. 61 Κάτω Μέλπεια . Θέση Κρεμπενή. Η εντοιχισμένη επιγραφή στην εκκλησία του Αγ. Δημητρίου. Λεπτομέρεια.

Εικ. 62 Αρχαία Μεσσήνη. Η επιγραφή από το Πρόπυλο του Γυμνασίου με αναφορά στον Φιλοξενίδα ως Γραμματέα των Συνέδρων (42 μ.Χ.).

Εικ. 63 Αρχαία Μεσσήνη. Ψήφισμα προς τιμήν του γραμματέως των Συνέδρων Μνασιστράτου Φιλοξενίδα από το ναό της Αρτέμιδας Ορθίας (42 μ.Χ.).

Εικ. 64 Στενυκλάρος (τ. Αλιτούργι). Ο ενεπίγραφος πεσσός ως βάση της αγ. Τράπεζας στον Ι.Ν. Αγ. Γεωργίου.

Εικ. 65 Αρχαία Μεσσήνη. Το βάθρο των ιπέων (κάτω δεξιά) με το σημαντικότερο δικαστικό ψήφισμα (αρ. ευρ.13910 και 13919) στην αγορά της αρχαίας πόλης (λήψη από γερανό).

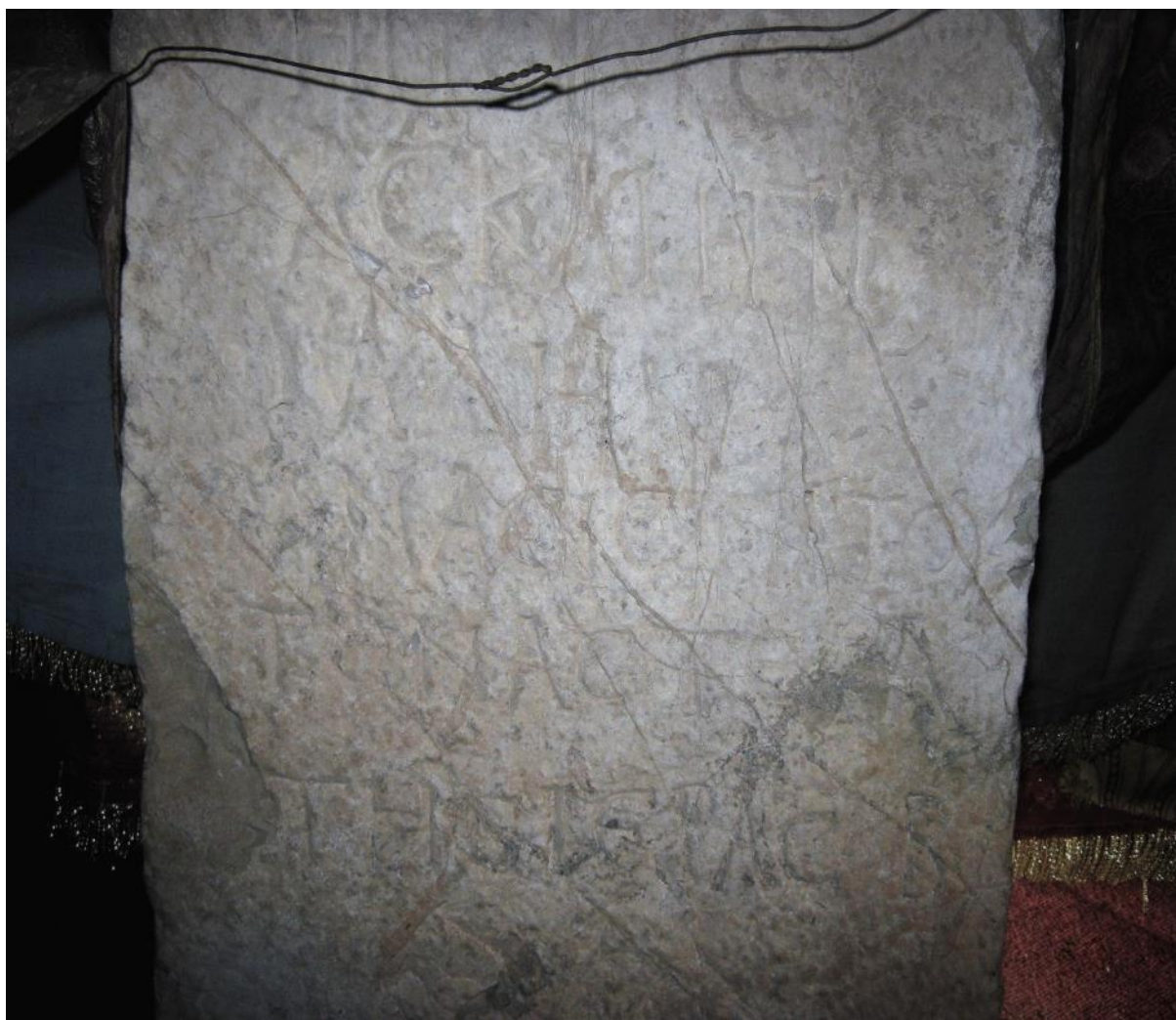
Εικ. 66α Το διβάρι της Πολίχνης.

Εικ. 66β Πολίχνη. Η θέση «Καμάρες» όπου βρέθηκε η επιγραφή των Μυστηρίων της Ανδανίας.

Εικ. 67 Ο Ι.Ν. του Αγ. Γεωργίου στον Σπενύκλαρο.

Εικ. 68 Στενυκλάρος (τ. Αλιτούργι). Λεπτομέρεια από την επιγραφή στον Ι.Ν. Αγ. Γεωργίου.

Εικ. 69α Στενυκλάρος (τ. Αλιτούργι). Η εκκλησία του Αγ. Ιωάννη, χτισμένη πάνω στο νερό.

Εικ. 69β Αγ. Ιωάννης Στενυκλάρου. Λεπτομέρεια.

Εικ. 70α Ι.Ν. Αγ. Αθανασίου Καλλιρόης.

Εικ. 70β Ι.Ν. Αγ. Αθανασίου Καλλιρόης. Λεπτομέρεια. Διακρίνονται τα εντοιχισμένα μέλη στο κάτω μέρος.

Εικ. 71α Η Ι.Μ. Ταξιαρχών Πολίχνης με τον ορθογώνιο πύργο του κάστρου.

Εικ. 71β Η θέα προς το μεσσηνιακό κάμπο από το λόφο της Πολίχνης.

Εικ. 72α Ο αρχάγγελος Μιχαήλ ως ψυχοπομπός. Άγιος Νικόλαος, Καστάνια Μάνης.

Εικ. 72β Ο αρχάγγελος Μιχαήλ Μανταμάδου ως ψυχοπομπός, χωμάτινος και μαύρος. Λέσβος.

Εικ. 73 Η πορεία του Πausανία από την Αρχαία Μεσσήνη προς το Καρνάσιον Άλος (δηλώνεται στο χάρτη με την έντονη κόκκινη γραμμή).

Εικ. 74 Χάρτης με την περιοχή ενδιαφέροντος.

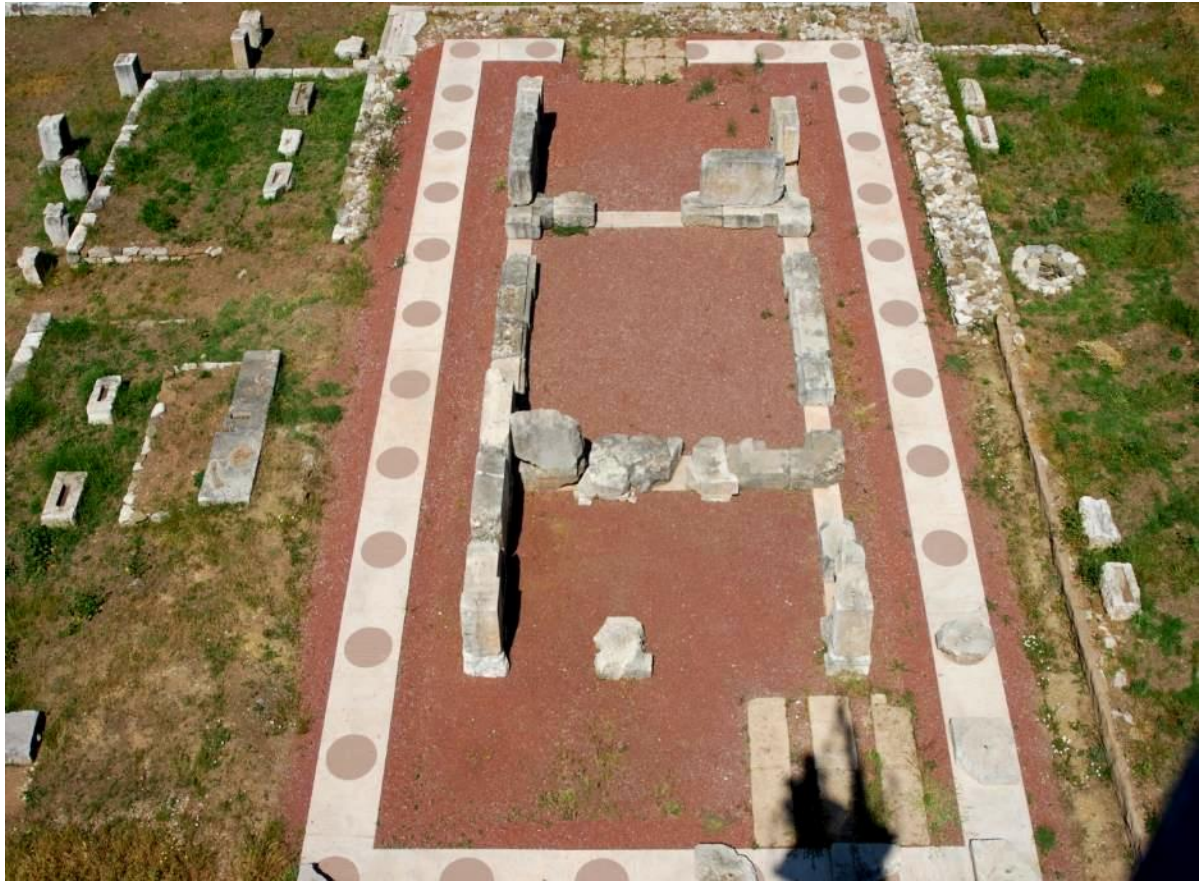
Εικ. 75 Αρχαία Μεσσήνη (τ. Μαυρομάτι Ιθώμης) (αεροφωτογραφία από Ν.)

Εικ. 76 Αρχαία Μεσσήνη (τ. Μαυρομάτι Ιθώμης). Κρήνη Κλεψύδρα.

Εικ. 77 Αρχαία Μεσσήνη (τ. Μαυρομάτι Ιθώμης). Όρος Ιθώμη με την παλαιά Μονή Βουλκάνου.

Εικ. 78 Αρχαία Μεσσήνη. Άποψη του ναού της Μεσσάνας με τα ενεπίγραφα βάθρα (τιμητικά και δικαστικά ψηφίσματα) να τον περιβάλλουν.

Εικ. 79 Άποψη της αγοράς της αρχαίας πόλης Μεσσήνης (αεροφωτογραφία από ΝΑ).

Εικ. 80 Αρχαία Μεσσήνη .Το Ασκληπιείο. Κάτω δεξιά διακρίνεται το ιερό της Δήμητρας και των Διοσκούρων (αεροφωτογραφία από Β.).

Εικ. 81 Αρχαία Μεσσήνη. Αρκαδική Πύλη (αεροφωτογραφία).

Εικ. 82 Αρχαία Μεσσήνη. Άποψη των τειχών, της Αρκαδικής Πύλης και του αναστηλωμένου πύργου.

Εικ. 83 Νεοχώριον Ιθάμης (αεροφωτογραφία).

Εικ. 84 Νεοχώριον Ιθάμης. Το σπίτι της Μαρίας Καλογεροπούλου-Κάλλας (πριν την κατάρρευση).

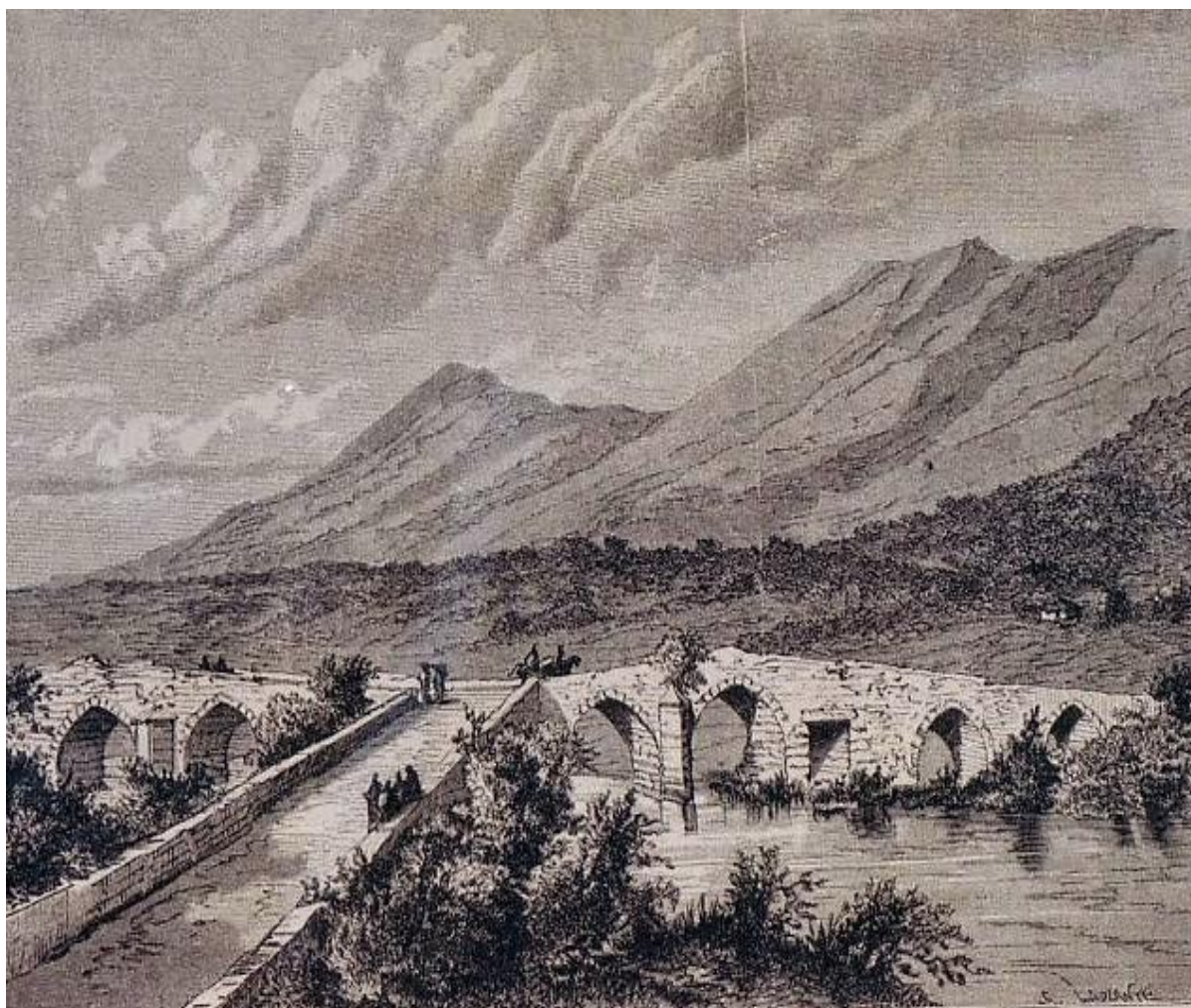
Εικ.85α Νεοχώριον Ιθώμης. Αφιέρωμα στη Μαρία Κάλλας.

Εικ. 85β Νεοχώριον Ιθώμης. Εκδήλωση προς τιμήν της μεγάλης σοπράνο.

Εικ. 86 Νεοχώριον Ιθώμης. Η γέφυρα της Μαυροζούμενας σήμερα.

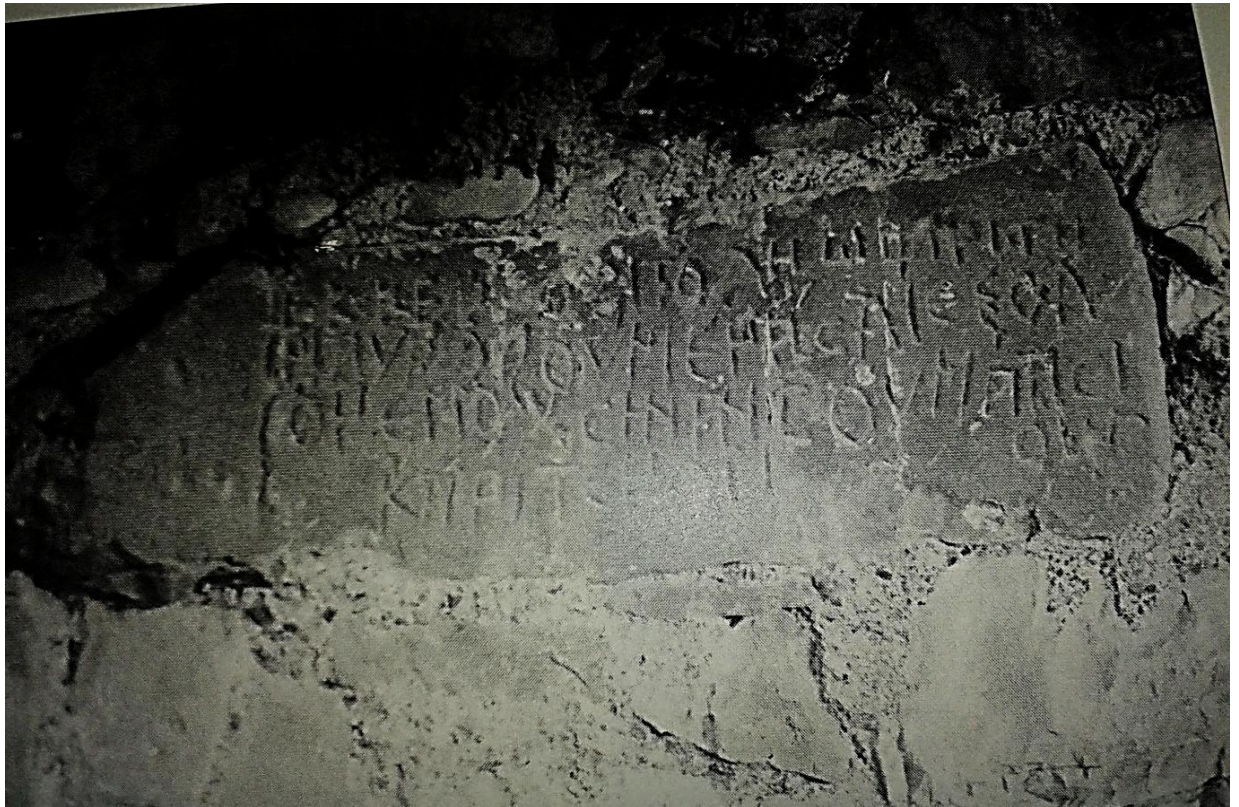
Εικ. 87 Νεοχώριον Ιθάμης. Η τριπλή γέφυρα της Μαυροζούμενας (1883). Εμπρός ο Β κλάδος, δεξιά ο ΝΔ και αριστερά ο ΝΑ κλάδος. Στο βάθος υψώνεται η κορυφή Ιθάμη.

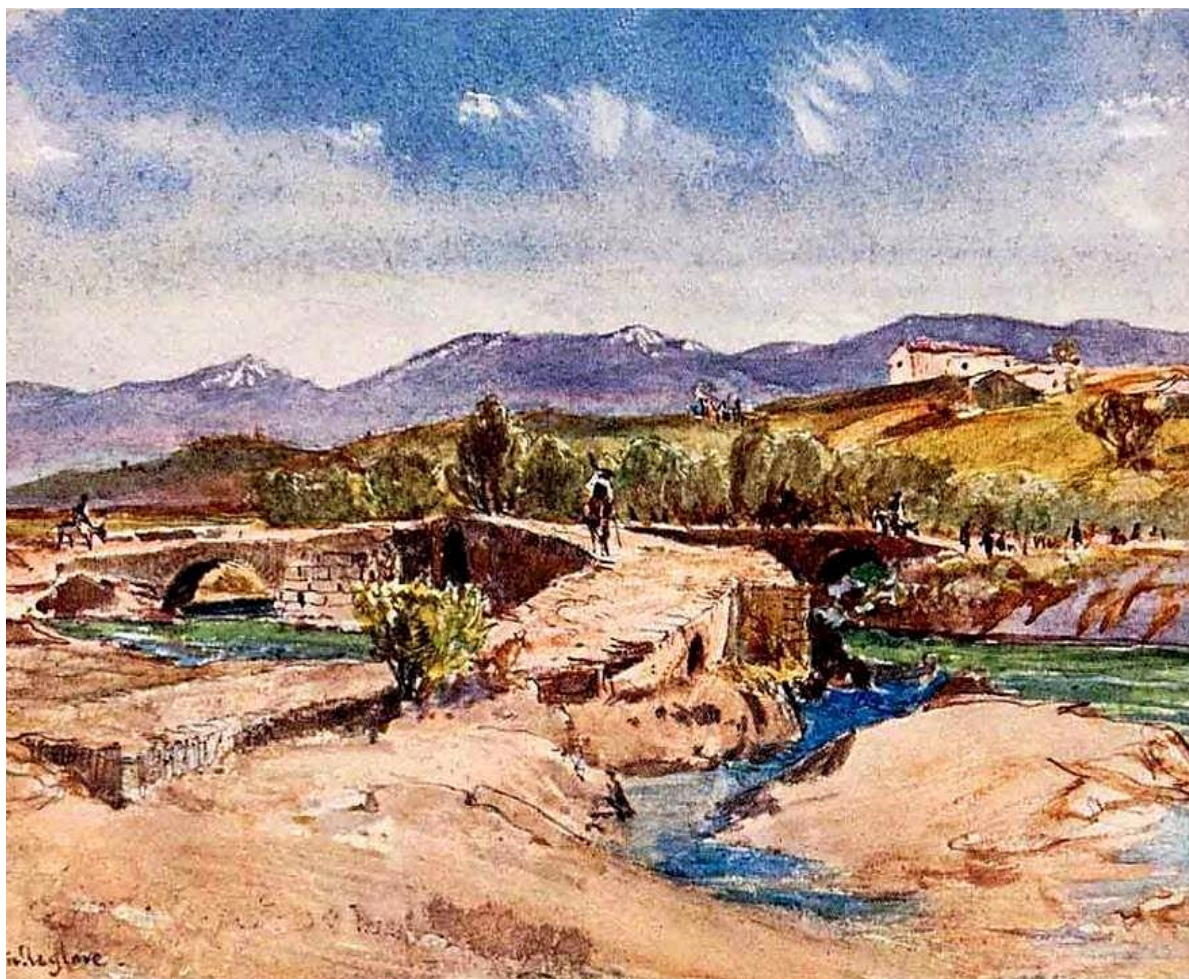
Εικ. 88 Νεοχώριον Ιθώμης. Άλλη όψη του γεφυριού.

Εικ. 89 Νεοχώριον Ιθώμης. Λεπτομέρεια από την αρχική κλασική φάση της.

Εικ. 90 Νεοχώριον Ιθώμης. Η επιγραφή «Εκκενεόθη το δηωφίρι της Μαυροζούμενας δι εξόδον εμού Σηνάν Σουμπάσιου[ς] Καριτένου».

Εικ. 91 Η γέφυρα της Μαυροζούμυνας. Όψη δυτικά (έγχρωμος πίνακας σχεδιασμένος το 1895. Painted by J. Fulleylove. London 1906.

Εικ. 92 Νεοχώριον Ιθώμης. Το παραποτάμιο τοπίο της Μαυροζούμαινας.

Εικ. 93 Στο δρόμο προς Ζευγολατιό.

Εικ. 94 Ο σιδηροδρομικός σταθμός Ζευγολατιού παλιά.

Εικ. 95 Ο σιδηροδρομικός σταθμός Ζευγολατιού σήμερα με το παλιό πηγάδι.

Εικ. 96 Ο σιδηροδρομικός σταθμός Ζευγολατιού σήμερα με το παραδοσιακό καφενείο.

Εικ. 97 Ζεγολατιό. Το παραδοσιακό καφενείο με το πρατήριο παστελιού στην αυλή του σταθμού

Εικ. 98 ΚΑΠΑ ΕΥΜΕΛΕΙΝ, ο νέος λογότυπος της παστελοποιίας Παπαδοπούλου

Εικ. 99 Άποψη του χωριού Στενίκλαρου (τ. Αλιτούργι).

Εικ. 100 Ο ποταμός Αμφίτας διασχίζει το χωριό του Στενυκλάρου.

Εικ. 101 Στενύκλαρος (τ. Αλιτούργι). Τα απομεινάρια ενός λίθινου ελαιοτριβείου στο κέντρο του χωριού.

Εικ. 102α Ο Ι.Ν. Αγ. Γεωγίου Στενυκλάρου.

Εικ. 102β Στενύκλαρος (τ. Αλιτούργι). Ι.Ν. Αγ. Ιωάννη Προδρόμου.

Εικ. 103α Εσωτερικό ναού αγίου Γεωργίου στον Στενούκλαρο.

Εικ. 103β Στενύκλαρος (τ. Αλιτούργι). Ενεπίγραφος πεσσός προς τιμήν του Ασκληπιάδη Μνασίστρατου στο ιερό της εκκλησίας του Αγ. Γεωργίου.

Εικ. 104α Στενούκλαρος (τ. Αλιτούργι). Νότια πλευρά του Αγ. Ιωάννη.

Εικ. 104β Στενούκλαρος (τ. Αλιτούργι). ΒΑ πλευρά του Αγ. Ιωάννη. Στην ανατ. πλευρά, στο κάτω μέρος διακρίνονται ίχνη της παλαιότερης φάσης της εκκλησίας.

Εικ. 104γ Στενύκλαρος (τ. Αλιτούργι). Λεπτομέρεια από το ειδυλλιακό περιβάλλον της περιοχής.

Εικ. 105α Στενύκλαρος (τ. Αλιτούργι). Νεώτερο ταφικό μνημείο που ανήκει στην οικογένεια Μαρμαρά, στην ανατ. πλευρά του προαύλιου χώρου της εκκλησίας του Αγ. Γεωργίου.

Εικ. 105β Στενούκλαρος (τ. Αλιτούργι). Λεπτομέρεια από το ταφικό μνημείο των νεότερων χρόνων.

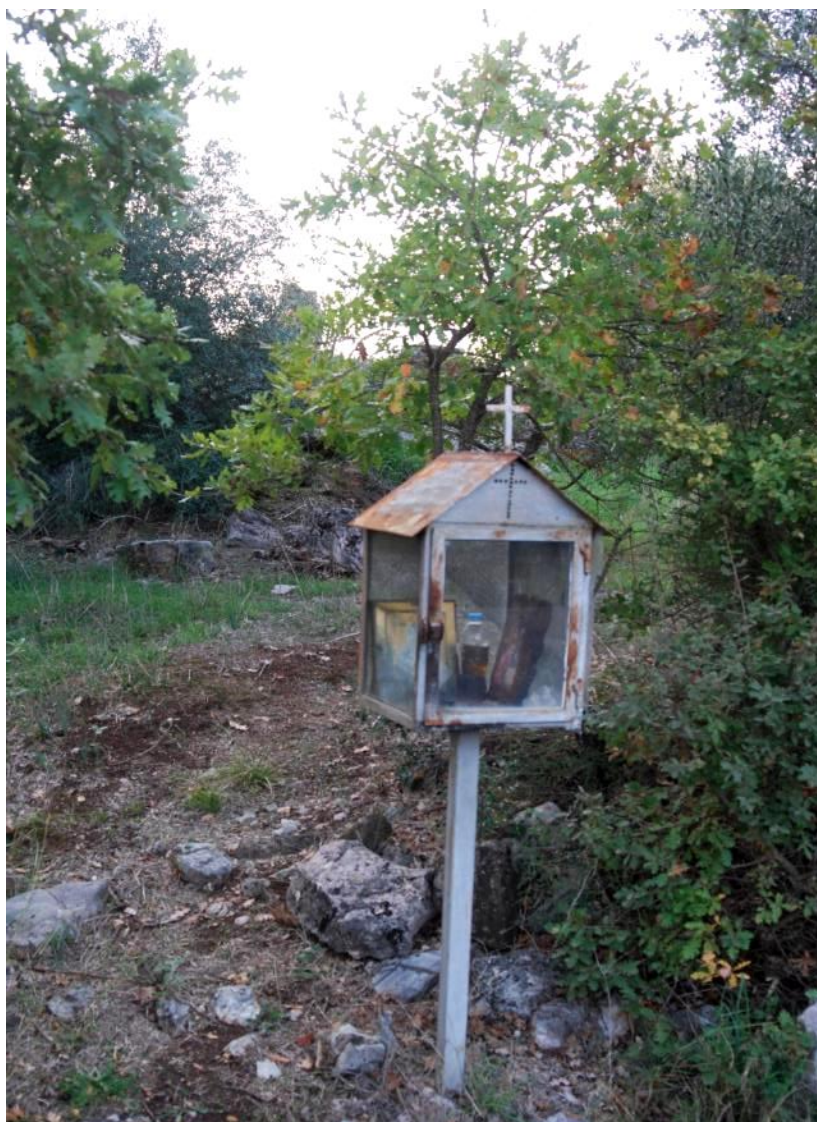
Εικ. 106α Στενούκλαρος (τ. Αλιτούργι). Η τρίκλιτη βασιλική του Αγ. Αθανασίου με διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη γύρω της.

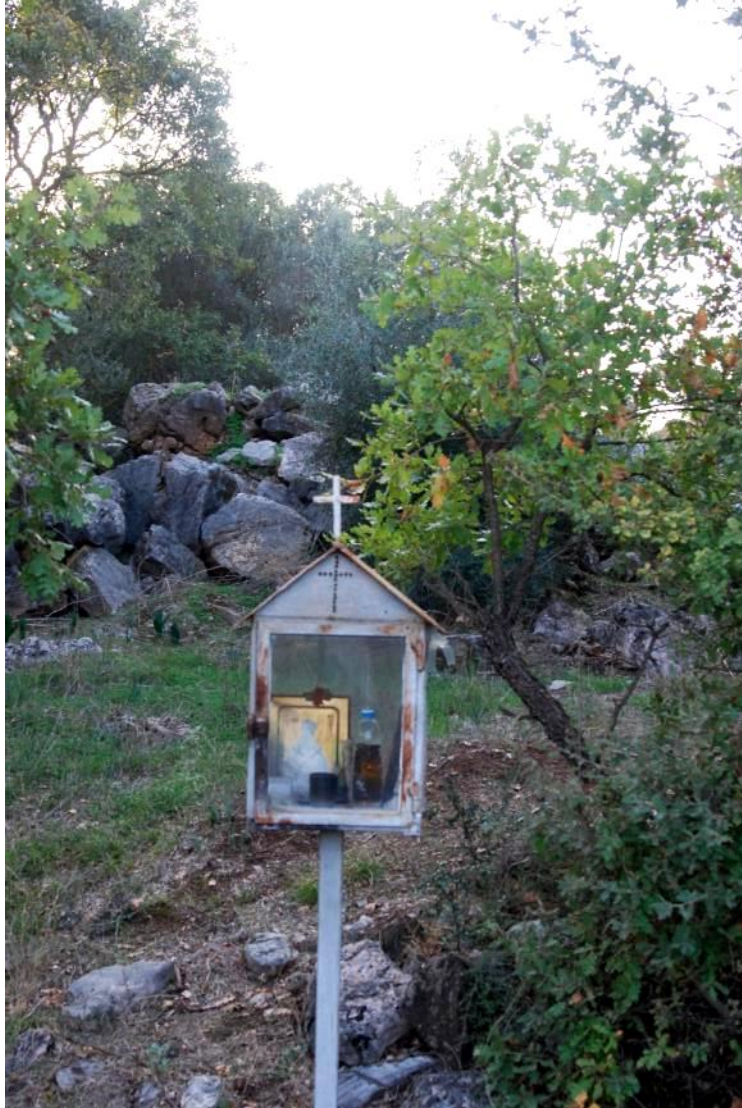
Εικ. 106β Στενούκλαρος (τ. Αλιτούργι). Η τρίκλιτη βασιλική του Αγ. Αθανασίου. Λεπτομέρεια.

Εικ. 106γ Στενούκλαρος (τ. Αλιτούργι). Η τρίκλιτη βασιλική του Αγ. Αθανασίου, απομεινάρι μιας ξεχασμένης στο χρόνο εποχής, μέσα στο κατάφυτο τοπίο.

Εικ. 107 Στενύκλαρος (τ. Αλιτούργι). Το εικονοστάσι που οδηγεί στα
ίχνη της ερειπωμένης εκκλησίας του Αγ. Αθανασίου.

Εικ. 108 Στενύκλαρος (τ. Αλιτούργι). Το αφιερωμένο στη μνήμη του Αγ. Αθανασίου εικονοτάσι που παραπέμπει στην παρακείμενη λατρεία του ενλόγω αγίου, στη συγκεκριμένη θέση χωροθέτησης της ομώνυμης εκκλησίας.

Εικ. 109α Στενούκλαρος (τ.Αλιτούργι). Η εκκλησία της Φανερωμένης μέσα σε περικλείστο φυσικό τοπίο.

Εικ. 109β Στενούκλαρος (τ.Αλιτούργι). Ορατοί τάφοι στον προαύλιο χώρο τη εκκλησίας της Φανερωμένης.

Εικ. 109γ Στενούκλαρος (τ.Αλιτούργι). Η εκκλησία της Φανερωμένης. Πρόσθια όψη.

Εικ. 109δ Στενούκλαρος (τ.Αλιτούργι). Η εκκλησία της Φανερωμένης. Πίσω πλευρά.

Εικ. 110 Στενόκλαρος (τ.Αλιτούργι). Ο Ι.Ν. Αγ. Κωνσταντίνου.

Εικ. 111 Στο δρόμο για Καλλιρόη.

Εικ. 112α Καλλιρόη (τ.Μπούγα). Ι.Ν. Αγίου Αθανασίου.

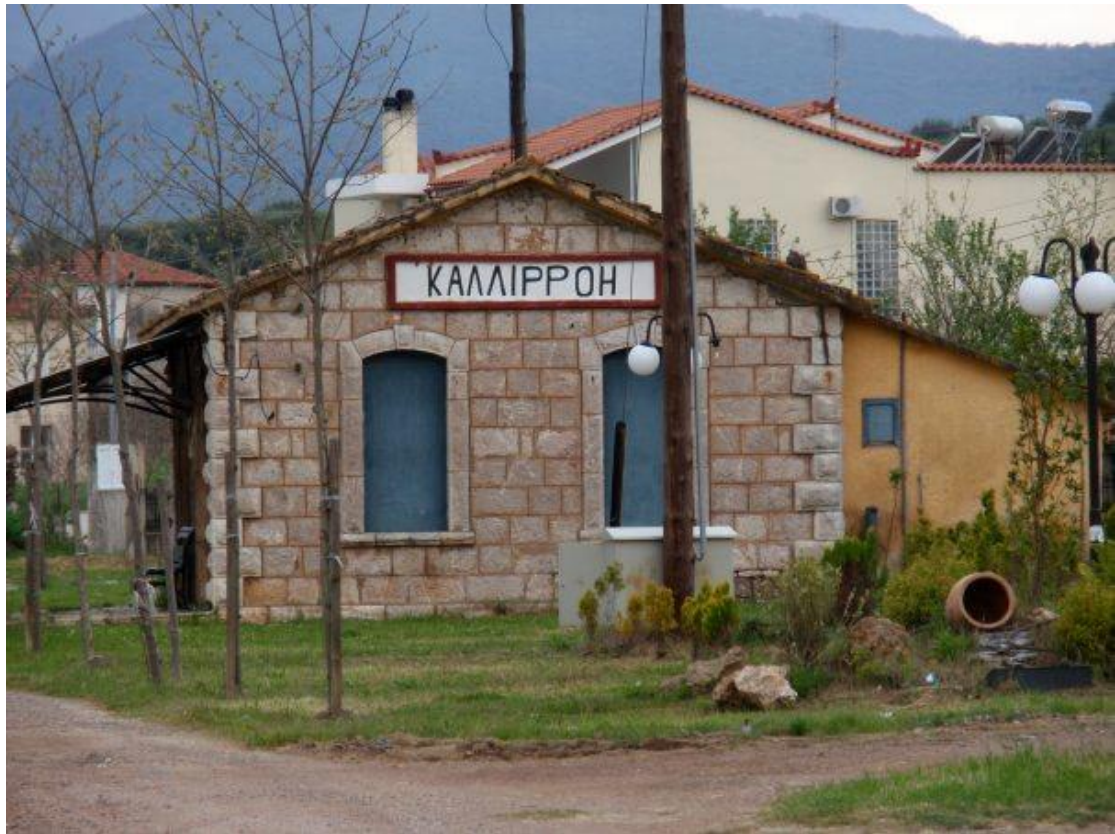
Εικ. 112β Άγιος Αθανάσιος Καλλιρόης. Λεπτομέρεια.

Εικ. 112γ Άγιος Αθανάσιος Καλλιρόης. Λεπτομέρεια.

Εικ. 113 Άγιος Ιωάννης Καλλιρόης. Εκκλησία κτισμένη, πάνω στην κύρια πηγή του χωριού Μουντρά.

Εικ. 114α Καλλιρόη (τ. Μπούγα). Ο σιδηροδρομικός σταθμός.

Εικ. 114β Ο σιδηροδρομικός σταθμός Καλλιρόης και οι γραμμές του τρένου που κάποτε αποτελούσαν το κύριο μεταφορικό μέσο στο εμπόριο της σταφίδας.

Εικ. 115α Καλλιρόη (τ. Μπούγα). Τα παλιά πέτρινα σπίτια του χωριού.

Εικ. 115β Καλιρόη (τ. Μπούγα). Τα παλιά πέτρινα σπίτια του χωριού με θέα στο μεσσηνιακό κάμπο.

Εικ. 116 Καλιρόη (τ. Μπούγα). Ο κεντρικός ναός του χωριού, ο Αγ. Δημήτριος (19ος αι.) σε περίοπτη θέση.

Εικ. 117α Η είσοδος του παλαιού νεκροταφείου της Καλιρόης., επάνω σε χαμηλό λόφο της Πολίχνης.

Εικ. 117β Ο κοιμητηριακός ναός της Παναγίας της Φονεμένης (ή Φανερωμένης) του παλαιού νεκροταφείου της Καλλιρόης, επάνω σε χαμηλό λόφο της Πολίχνης.

Εικ. 118 Κατάλοιπα των τάφων στον περίβολο του κοιμητηριακού ναού της Παναγίας της Φονεμένης (ή Φανερωμένης).

Εικ. 119α Είσοδος στο χωριό της Πολίχνης

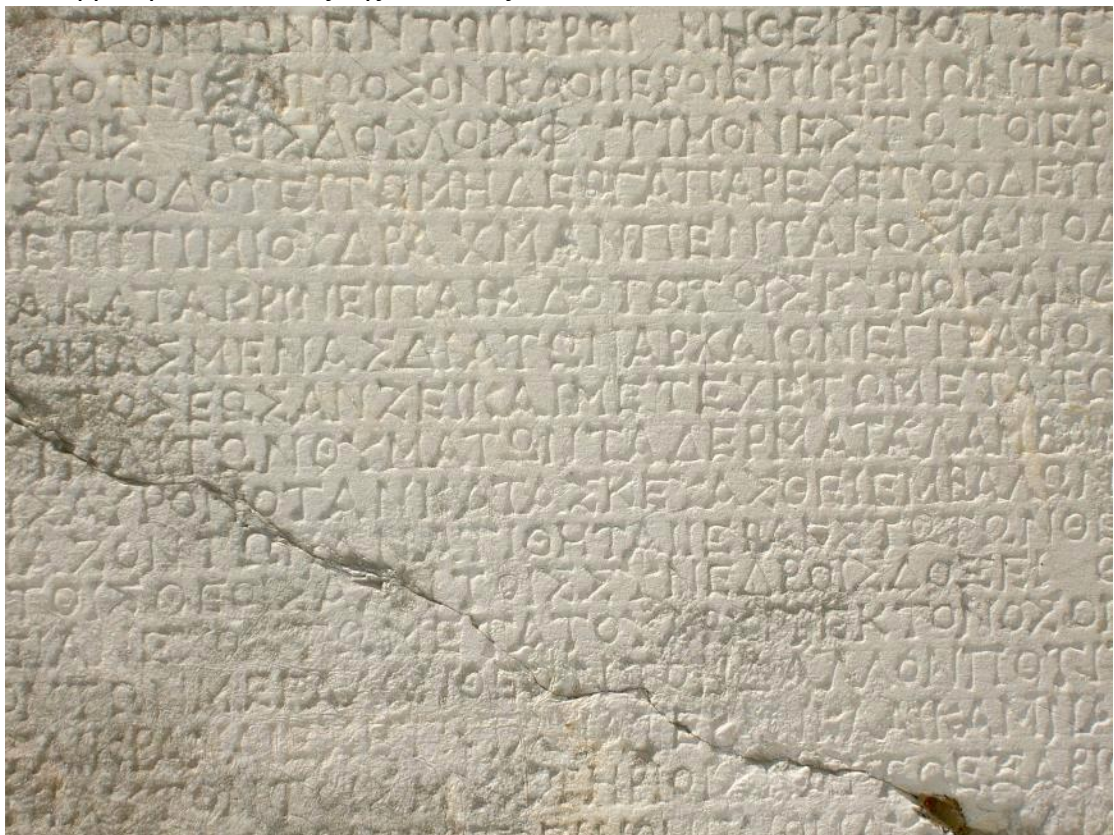
Εικ. 119β Άποψη του μεσσηνιακού κάμπου. Στο βάθος διακρίνεται η Πολίχνη (αεροφωτογραφία).

Εικ. 120 Άποψη της Πολίχνης με την πηγή του Διβαρίου στο κέντρο (αεροφωτογραφία).

Εικ. 121α Πολίχνη. Η θέση Καμάρες», κοντά στην πηγή Κεφαλόβρυσο ή Διβάρι, όπου βρέθηκαν οι πλάκες της Ανδανίας.

Εικ. 121β Ενεπίγραφο πλάκα των μυστηρίων της Ανδανίας.

Εικ. 122α Πολίχνη. Άποψη του Διβαρίου.

Εικ. 122β Τα ιερά νερά του Διβαρίου Πολίχνης

Εικ. 122γ Πολίχνη. Χώρος δεξαμενής όπου διεξήχθησαν ανασκαφές.

Εικ. 123 Πολίχνη. Η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως πενιχρά λείψανα υστερορωμαϊκού υδραγωγείου.

Εικ. 124α Πολίχνη. Η μεγάλη ορθογώνια αίθουσα υστερορωμαϊκής έπαυλης με ψηφιδωτά δάπεδα.

Εικ. 124β Πολίχνη. Λεπτομέρεια από το ψηφιδωτό δάπεδο της μεγάλης ορθογώνιας αίθουσας της έπαυλης.

Εικ. 125α Πολίχνη. Καθρέφτισμα στα ιερά νερά του Διβαρίου.

Εικ. 125β Πολίχνη. Ο εορτασμός των Θεοφανείων στο Διβάρι.

Εικ. 126 Στο δρόμο προς το Κάστρο του Αρχαγγέλου Πολίχνης.

Εικ. 127α Πολίχνη. Αποψη του εναπομείναντα ορθογώνιου πύργου του κάστρου στη νότια πλευρά από ΒΔ.

Εικ. 127β Πολίχνη. Αποψη του Κάστρου από Α. με θέα τον εύφορο μεσσηνιακό κάμπο.

Εικ. 127γ Πολίχνη. Η εποπτεία ολόκληρης της μεσσηνιακής πεδιάδας από το κάστρο Αρχαγγέλου.

Εικ. 128α Πολίχνη. Ο βυζαντινός ναός των Ταξιαρχών δίπλα στο μικρό φράγκικο οχυρό.

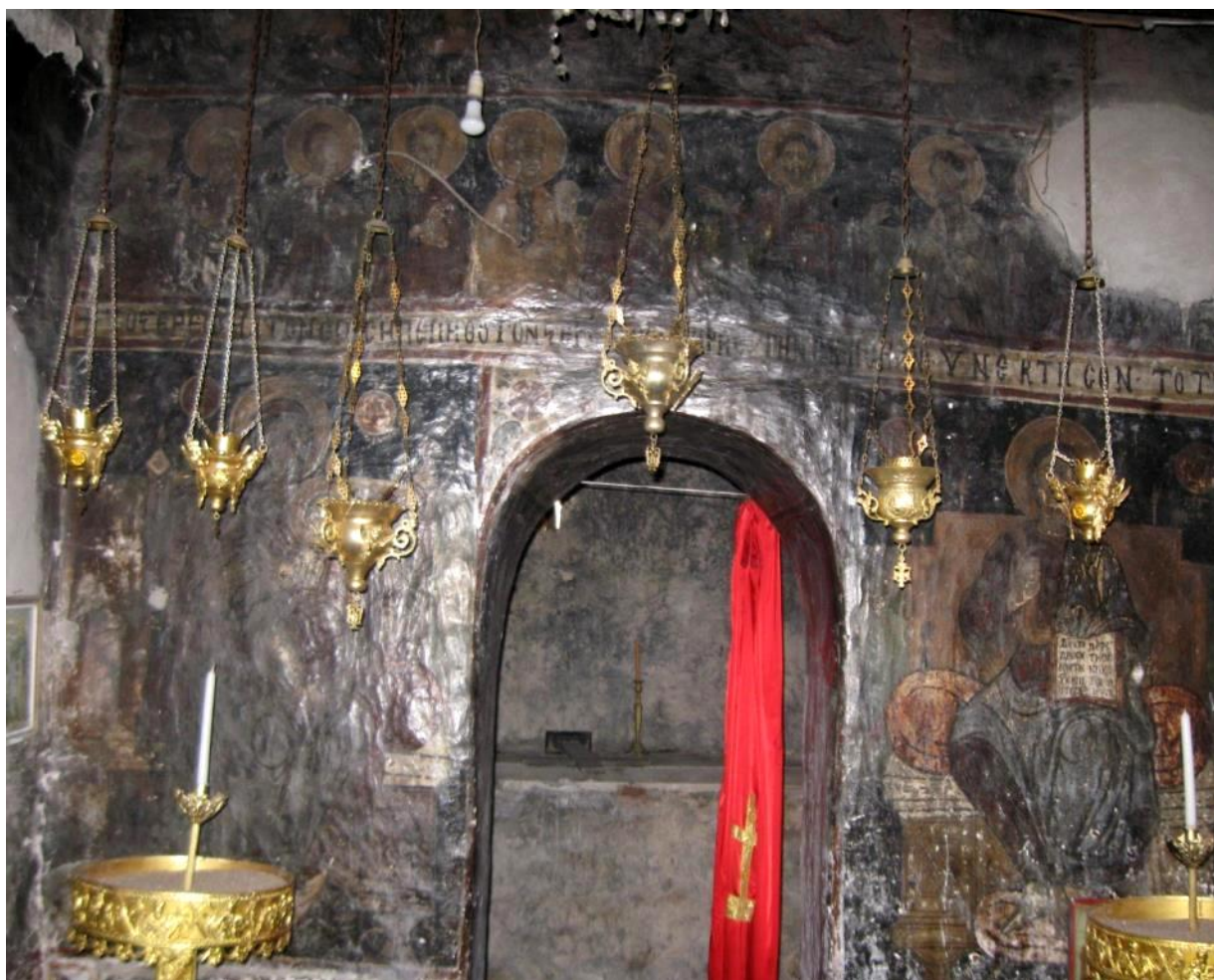
Εικ. 128β Πολίχνη. Ο βυζαντινός ναός των Ταξιαρχών με τα απομεινάρια του κάστρου και της εγκαταλελειμμένης σήμερα μονής.

Εικ. 129α Πολίχνη. Ο ναός των Ταξιαρχών με τον ημισφαιρικό τρούλο που περιβάλλεται από τα λείψανα της φραγκικής οχύρωσης.

Εικ. 129β Πολίχνη. Άλλη άποψη του ναού από Ν. με ορατές τις μεταγενέστερες επεμβάσεις.

Εικ. 130 Πολίχνη. Άποψη από το εσωτερικό του ναού με τις τοιχογραφίες του ΙΗ΄ αιώνα.

Εικ. 131 Πολίχνη. Άποψη από το εσωτερικό του ναού με τις τοιχογραφίες να φέρουν τα σημάδια της καύσης.

Εικ. 132α Πολίχνη. Ο ναός των Ταξιαρχών. Εντοιχισμένο τμήμα ενεπίγραφης ορθομαρμάρωσης.

Εικ. 132β Πολίχνη. Ο ναός των Ταξιαρχών. Εντοιχισμένο τμήμα ενεπίγραφου μαρμάρινου τέμπλου με ανάγλυφη διακόσμηση ανθεμίων (άκανθας) και σταυρών.

Εικ. 132γ Πολίχνη. Ο ναός των Ταξιαρχών. Εντοιχισμένο τμήμα αρχιτεκτονικού μέλους με ανάγλυφη φυτική διακόσμηση.

Εικ. 133 Πολίχνη. Ο ναός των Ταξιαρχών. Υπολείμματα κτισμάτων βόρεια του καθολικού.

Εικ. 134α Πολίχνη. Κάστρο Αρχαγγέλου. Τμήμα του εξωτερικού περιβόλου του στην ανατ. πλευρά.

Εικ. 134β Πολίχνη. Κάστρο Αρχαγγέλου. Λεπτομέρεια από τον εξωτερικό οχρωματικό περίβολο που σώζεται σε μεγάλο ύψος.

Εικ. 135α Πολίχνη. Κάστρο Αρχαγγέλου. Λεπτομέρεια από τον ορθογώνιο πύργο στη νότια πλευρά με εντοιχισμένο αρχαίο υλικό.

Εικ. 135β Πολίχνη. Κάστρο Αρχαγγέλου. Λίθινο στόμιο πηγαδιού εντοιχισμένο στην κάτω δεξιά γωνία του ορθογώνιου πύργου.

Εικ. 136 Πανοραμική άποψη του χωριού Κωνσταντίνοι.

Εικ. 137α Κωνσταντίνοι. Το χωριό πνιγμένο κυριολεκτικά στο πράσινο.

Εικ. 137β Κωνσταντίνοι. Εικόνα φυσικού κάλλους της περιοχής.

Εικ. 137γ Κωνσταντίνοι. Άποψη του χωριού άρρηκτα δεμένου με το φυσικό του χώρο.

Εικ. 138α Κωνσταντίνοι. Τα παλιά πέτρινα σπίτια του χωριού μάρτυρες μιας άλλης εποχής.

Εικ. 138β Κωνσταντίνοι. Συστάδα πετρόκτιστων σπιτιών.

Εικ. 139α Κωνσταντίνοι. Πολλά από αυτά σιωπηλά κουφάρια μέσα στο τοπίο, ωστόσο εξαιρετα δείγματα της αρχιτεκτονικής των Λαγκαδιανών μαστόρων.

Εικ. 139β Κωνσταντίνοι. Λεπτομέρεια της δουλειάς των λαγκαδιανών καλλιτεχνών.

Εικ. 139γ Κωνσταντίνοι. Υπέρθυρο με τα σημάδια του λαϊκού τεχνίτη και τη χρονολογία κατασκευής, ενσωματωμένο πάνω από το παράθυρο νεώτερης πετρόκτιστης κατοικίας.

Εικ. 140 Κωνσταντίνοι. Πέτρινα σπίτια κρυμμένα πίσω από τα δέντρα με έντονα τα σημάδια της εγκατάλειψης.

Εικ. 141α Κωνσταντίνοι. Σπίτια έρημα, πνιγμένα στη βλάστηση.

Εικ. 141β Κωνσταντίνοι. Μόνιμοι κάτοικοι των έρημων πλέον σπιτιών τα άγρια χόρτα και οι φραγκοσυκιές.

Εικ. 142α Κωνσταντίνοι. Χορταριασμένοι κήποι, παράθυρα ερμητικά κλειστά...

Εικ. 142β Κωνσταντίνοι. Σπίτια βουβά και άδεια εσωτερικά... Ένα κάδρο των προγόνων ξεχασμένο στον τοίχο, προσπαθεί να ζωντανέψει τη μνήμη.

Εικ. 143α Κωνσταντίνοι. Το νεκροταφείο με τη μαγευτική θέα προς το χωριό και τους απέναντι λόφους.

Εικ. 143β Κωνσταντίνοι. Άποψη του σημερινού χωριού από το λόφο του νεκροταφείου.

Εικ. 143γ Κωνσταντίνοι. Ο κατάφυτος λόφος με ελιές και κυπαρίσσια αγκαλιάζει τα σπίτια του χωριού.

Εικ. 143δ Κωνσταντίνοι. Συννεφιασμένο τοπίο. Το άνοιγμα στο μεσσηνιακό κάμφο σε ταξιδεύει και σε γαληνεύει.

Εικ. 144α Κωνσταντίνοι. Ο σημερινός ναός του Αγ. Κωνσταντίνου.

Εικ. 144β Κωνσταντίνοι. Άλλη άποψη του επιβλητικού ναού του Αγ. Κωνσταντίνου.

Εικ. 145α Κωνσταντίνοι. Άποψη από το εσωτερικό της εκκλησίας.

Εικ. 145β Κωνσταντίνοι. Ο αρχάγγελος Μιχαήλ (Έργον Αδελφότητα Ιωασαφαίων εν Αγίω Όρει Άθω, 1912).

Εικ. 146 Κωνσταντίνοι. Οι εντοιχισμένες πλάκες της Ανδανίας δεξιά και αριστερά της κύριας εισόδου του ναού.

Εικ. 147 Κωνσταντίνοι. Μία από τις εντοιχισμένες πλάκες που φέρει το κανονιστικό διάταγμα της τέλεσης των μυστηρίων.

Εικ. 148 Άποψη του ποταμού Χάραδρου που διατρέχει το στενυκληρικό πεδίο.

Εικ. 149α Άποψη από ελαιώνα της Άνω Μεσσηνίας.

Εικ. 149β Το κύριο αγροτικό προϊόν της μεσσηνιακής παραγωγής σήμερα.

Εικ. 150α Η καλλιέργεια της σταφίδας τότε...

Εικ. 150β...και σήμερα.

Εικ. 151α Πολίχνη. Άποψη από παλιό αλώνι, περίπου 30μ. από τον κοιμητηριακό ναό της Παναγιάς της Φανερωμένης (παλιό νεκροταφείο Καλλιρόης).

Εικ. 151β Κωνσταντίνοι. Άποψη από παλιό εγκαταλελειμμένο λιοτρίβι.

Εικ. 152 Ο κηρυγμένος και προστατευόμενος αρχαιολογικός χώρος της αρχαίας Μεσσήνης (αεροφωτογραφία).

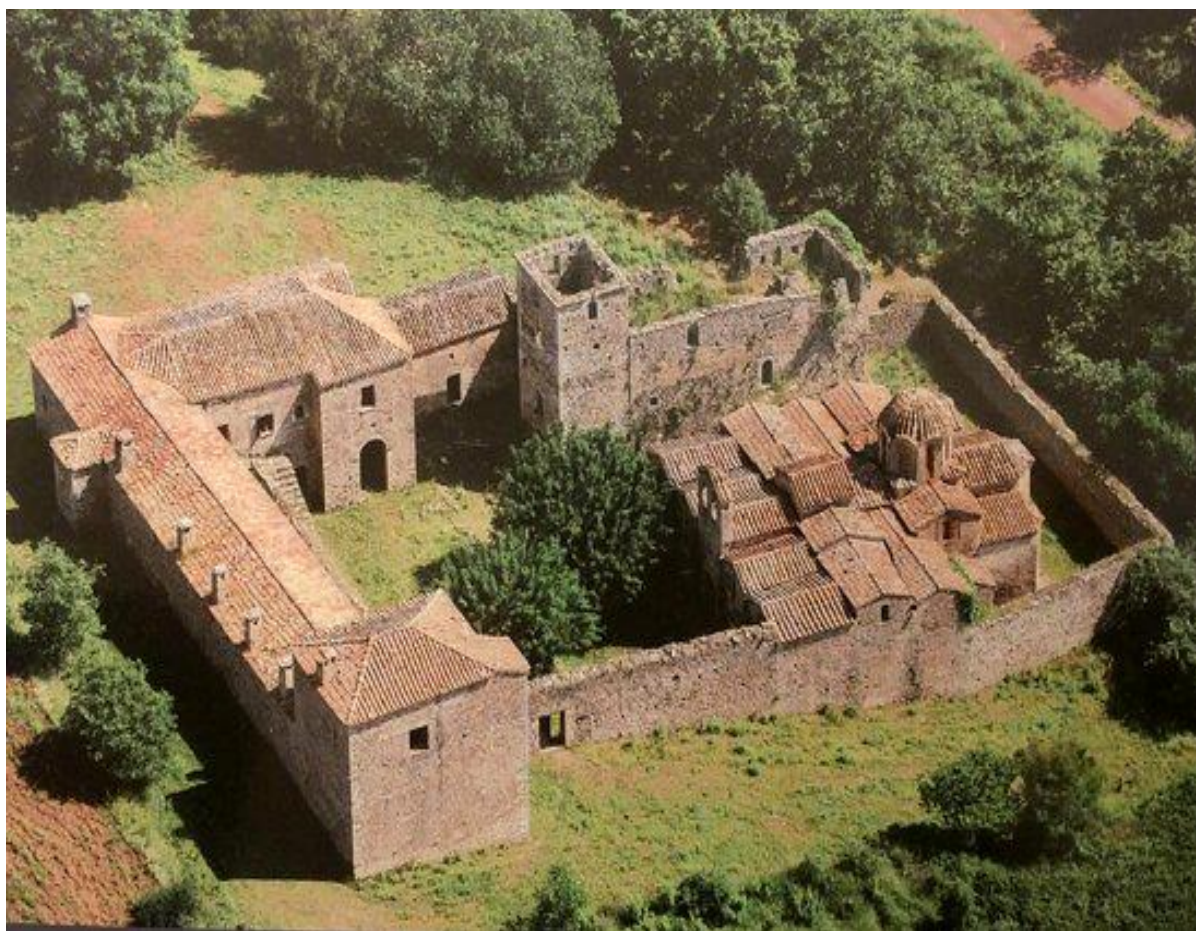
Εικ. 153 Αρχαία Μεσσήνη. Σπέλουζα. Ιερό Α. Λιμνάτιδος.

Εικ. 154 Αρχαία Μεσσήνη. Το ιερό της Ειλειθυίας και των Κουρητών.

Εικ. 155 Ανδρούσα. Σαμαρίνα. Ι.Ν. Ζωοδόχου Πηγής.

Εικ. 156 Πετράλωνα. Ανδρομανάστηρο.

Εικ. 157 Αρχαία Μεσσήνη. Πλάνο από το κατάμεστο στάδιο της αρχαίας πόλης, στο πλαίσιο μουσικής συναυλίας.

Εικ. 158α Αρχαία Μεσσήνη. Από την έκθεση Χουλιαρά-Ζογγολόπουλου στην αγορά της αρχαίας πόλης.

Εικ. 158β Αρχαία Μεσσήνη. Σύγχρονα γλυπτά μεγάλης κλίμακας συνομιλούν με το αρχαιολογικό τοπίο.

Εικ. 158γ Αρχαία Μεσσήνη. Ο αρχαιολογικός χώρος μέσα από την εικαστική ματιά των δύο καλλιτεχνών.

Εικ. 159 Αρχαία Μεσσήνη. Μαθητικό Φεστιβάλ αρχαίου δράματος στο Εκκλησιαστήριο της αρχαίας πόλης.

ΠΗΓΕΣ ΕΚΟΝΩΝ

Εικ. 1(α, β, γ): ΥΠΠΟΑ, αρχείο ΕΦΑΜΕΣ (Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας).

Εικ. 2: Αρχείο ΕΜΑΣ (Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών).

Εικ. 3-13 (α, β): ΥΠΠΟΑ, αρχείο ΕΦΑΜΕΣ.

Εικ. 14 (α, β, γ) -15 (α, β): Αρχείο Βούλας Μπαρδάνη.

Εικ. 16.: Αρχείο ΕΜΑΣ.

Εικ. 17 (α, β): Προσωπικό αρχείο

Εικ. 18 - 20: Αρχείο ΕΜΑΣ

Εικ. 21: Προσωπικό αρχείο

Εικ. 22 (α, β) - 23: Αρχείο ΕΜΑΣ

Εικ. 24 (α, β) - 25: Προσωπικό αρχείο

Εικ. (26α): Αρχείο ΕΜΑΣ

Εικ. (26β): https://aristomenismessinios.blogspot.com/2016/06/blog-post_84.htm.

Εικ. 27(α, β) - 34: Αρχείο ΕΜΑΣ.

Εικ. 35 (α, β) - 36 : Προσωπικό αρχείο

Εικ. 37: Αρχείο Βικτωρίας Γιαβόρσκαγια-Αθανασακοπούλου

Εικ. 38-47α: Προσωπικό αρχείο

Εικ. 47β-48: Αρχείο ΕΜΑΣ

Εικ. 49: <https://www.kastra.eu/castlegr.php?kastro=krebeni>

Εικ. 50: <https://www.kastra.eu/castlegr.php?kastro=saflaouro>

Εικ. 51: <https://www.kastra.eu/castlegr.php?kastro=aetosmesin>

Εικ. 52: ΥΠΠΟΑ, αρχείο ΕΦΑΜΕΣ

Εικ. 53(α, β): <https://www.kastra.eu/castlegr.php?kastro=mila>

Εικ. 53γ: ΥΠΠΟΑ, αρχείο ΕΦΑΜΕΣ

Εικ. 54 (α, β, γ): Προσωπικό αρχείο

Εικ. 55α: Αρχείο ΕΜΑΣ

Εικ. 55β: Αρχείο Βικτωρίας Γιαβόρσκαγια-Αθανασακοπούλου

Εικ. 56: meropitopik.blogspot.com/2010/05/blog-post_18.html

Εικ. 57. <https://kopanakinews.wordpress.com/2010/07/10/>

Εικ. 58 : ΠΑΕ 2001, πιν. 48

Εικ. 59 : Αρχείο ΕΜΑΣ

Εικ. 60: Προσωπικό αρχείο

Εικ. 61: https://www.lyrasi.blogspot.com/2011/08/blog-post_29.htm

Εικ. 62 - 64: Αρχείο Βούλας Μπαρδάνη

Εικ. 65: Προσωπικό αρχείο

Εικ. 66: Αρχείο ΕΜΑΣ

Εικ. 67α: Προσωπικό αρχείο

- Εικ. 67β: ΥΠΠΟΑ, αρχείο ΕΦΑΜΕΣ
- Εικ. 68 -70: Προσωπικό αρχείο
- Εικ. 71(α, β): ΥΠΠΟΑ, αρχείο ΕΦΑΜΕΣ
- Εικ. 72 (α, β) - 73α: Προσωπικό αρχείο
- Εικ. 73β: <https://www.lesvosnews.net>
- Εικ. 74 -76: Αρχείο ΕΜΑΣ
- Εικ. 77: <https://www.manivoice.gr>
- Εικ. 78 - 82: Αρχείο ΕΜΑΣ
- Εικ. 83 - 84: Αρχείο Νίκου Παυλάκη (<https://www.neohorimeligala.blogspot.com>)
- Εικ.85(α,β): <https://www.neohorimeligala.blogspot.com>
- Εικ. 86: Προσωπικό αρχείο
- Εικ. 87: Εφ. Έσπερος Λειψίας Ετ. Β, Αρ. 42 της 19/27 Ιαν.1883, σελ.1 από το αρχείο Αντώνη Γαλερίδη, Λάρισα.
- Εικ.88 - 89: <https://www.lyrasi.blogspot.com>
- Εικ. 90: Α.Π.: Φ.09/010, XI/I,1 αριθ.20 της 10-01-2010.
- Εικ. 91: <https://www.lyrasi.blogspot.com>
- Εικ. 92: Προσωπικό αρχείο.
- Εικ. 93: https://www.youtube.com/watch?v=_mFZ8yCEJsk
- Εικ. 94: <http://messiniaka.blogspot.com/2012/02/68.html>
- Εικ. 95: <http://zeygolatiomessinias.blogspot.com/>
- Εικ. 96-97: [http://www.greece.com/photos/destinations/Peloponnese/Messinia/Village/Zeygolatio/Zefgolatio_Station_\(%CE%96%CE%B5%CF%85%CE%B3%CE%BF%CE%BB%CE%B1%CF%84%CE%B9%CF%8C\)/15744558](http://www.greece.com/photos/destinations/Peloponnese/Messinia/Village/Zeygolatio/Zefgolatio_Station_(%CE%96%CE%B5%CF%85%CE%B3%CE%BF%CE%BB%CE%B1%CF%84%CE%B9%CF%8C)/15744558)
- Εικ. 98: <http://lynxdesigners.gr/%CE%B5%CF%81%CE%B3%CE%B1%CF%83%CE%B9%CE%B5%CF%82/%CF%80%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%B5%CE%BB%CE%B9-%CE%B5%CF%85%CE%BC%CE%B5%CE%BB%CE%B5%CE%B9%CE%BD/>
- Εικ. 99: <http://messiniaka.blogspot.com/2012/02/68.html>
- Εικ. 100-110: Προσωπικό αρχείο

- Εικ. 111: http://ellinika-xwria.blogspot.com/2016/03/blog-post_80.htm
- Εικ. 112 (α-γ): ΥΠΠΟΑ, αρχείο ΕΦΑΜΕΣ
- Εικ. 113: http://sillogk.blogspot.com/2012/05/blog-post_22.htm
- Εικ. 114 (α, β): http://ellinika-xwria.blogspot.com/2016/03/blog-post_80.html
- Εικ. 115 (α, β) -116: : http://sillogk.blogspot.com/2012/05/blog-post_22.htm
- Εικ. 117(α, β) -119α: Προσωπικό αρχείο
- Εικ. 119β :
https://www.google.com/search?q=πολιγνη+μεσηνιας&tbm=isch&tbs=rimg:Cfx7Z50nU1v-Ijhac2wmwwPJ4cu-tIvTg9EKsQ0kTeFzezn2yz0l3Vz-NtPU2ndWkS6wKrwly4DSI2_Ins3mTLHUkbSoSCVpzCb
- Εικ. 120 : <https://www.youtube.com/watch?v=O1BZyO53V6g>
- Εικ. 121α : ΥΠΠΟΑ, αρχείο ΕΦΑΜΕΣ
- Εικ. 121β : http://lyrasi.blogspot.com/2011/08/blog-post_29.htm
- Εικ. 122(α, β, γ): Προσωπικό αρχείο
- Εικ. 123 -125α: ΥΠΠΟΑ, αρχείο ΕΦΑΜΕΣ
- Εικ. 125β: <tps://www.messinialive.gr/dihmos-oichalias-agiasmos-ton-ydaton-stin-pigi-divari/>
- Εικ. 126 -135β: Προσωπικό αρχείο
- Εικ. 136 :
https://www.google.com/search?q=%CE%BA%CF%89%CE%BD%CF%83%CF%84%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9%CE%BD%CE%BF%CE%B9+%CE%BC%CE%B5%CF%83%CF%83%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%B1%CF%82&hl=el&authuser=0&source=lnms&tbm=isch&sa=X&sqi=2&ved=0ahUKEwj9YqErbfhAhU48XMBHeTOCCMQ_AUIDygC&biw=1600&bih=757#imgrc=ZalAYXxGZ_I_fM:
- Εικ. 137(α, β, γ) -146: Προσωπικό αρχείο
- Εικ. 147: http://meropitopik.blogspot.com/2010/04/blog-post_17.html
- Εικ. 148 -149α: Προσωπικό αρχείο
- Εικ. 149β: <https://www.eleftheriaonline.gr/local/oikonomia/agrotika/item/132843-diaforetiko-proion-i-elia-kalamata-apo-tin-elia-kalamatas>
- Εικ. 150α: <https://www.agrotesmessinias.gr/o-politismos-tis-stafidas-i-metavasi-apo-ton-19o-ston-20o-aiona/>

Εικ. 150β: [https://www.kalamatajournal.gr/oikonomia/agrotika/item/15891-*charistikh-bolh*”-gia-th-stafida-h-timh-poy-edwse-h-enwsh-messhnia](https://www.kalamatajournal.gr/oikonomia/agrotika/item/15891-<i>charistikh-bolh</i>”-gia-th-stafida-h-timh-poy-edwse-h-enwsh-messhnia)

Εικ. 151(α, β): Προσωπικό αρχείο

Εικ. 152 -154: Αρχείο ΕΜΑΣ

Εικ. 155: <https://www.in.gr/2017/09/17/culture/samarina-enas-byzantinos-thisayros-tis-messinias/>

Εικ. 156: https://www.tripadvisor.com.au/LocationPhotoDirectLink-g1191103-d14411883-i338827599-Andromonastiro-Messini_Messenia_Region_Peloponnese.html

Εικ. 157: Αρχείο ΕΜΑΣ

Εικ. 158 (α, β, γ): Προσωπικό αρχείο

Εικ. 159: Αρχείο ΕΜΑΣ